ตำนานทหารมหาดเล็ก

พันเอก นายวรการบัญชา

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ

พิมพ์ถวายสนองพระคุณ

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

356.16
ก 184 ต๋ง

พลเอก พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์

ณ พระเมรุวัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๖

ด้วยอภินันทนาการ
จาก พระยาศรีเสาวภา

หอสมุดแห่งชาติ
2 ส.ค. 2532
กรมศิลปากร

ตำนานทหารมหาดเล็ก

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พันเอก นายวรการบัญชา
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ

พิมพ์ถวายสนองพระคุณ

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พลเอก พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์

ณ พระเมรุวัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๙๖

ห้องสมุดกรมพลศึกษา
2 ก.ค. 2532

หมวดหมู่ ทบ
เลขหมู่ 355.16
ร 184 ทอ
เลขทะเบียน ท ๓๒๐๔๑๕๓๔ ทบ.

พลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลงกฎ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์

ประสูติ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

สิ้นพระชนม์ วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

วันทนาวาทสดุดี

แด่

พลเอก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ ทรงเป็นนายทหารไทยอย่างแท้จริงพระองค์หนึ่ง โดยทรงมีอุดมลักษณะที่ควรยกขึ้นกล่าวโดยทั่ว ๆ ไป ก็คือทรงมีความสามารถในหน้าที่อย่างเด่นยิ่ง ทรงรู้หลักการปกครองคนอย่างดี ทรงมีจิตต์ใจรักบิตุภูมิมาตุภูมิโดยจริงใจ

ความสามารถส่วนพระองค์ในหน้าที่ทางทหารนั้น ก็ย่อมเห็นได ชัดจากพระประวัติว่า พระองค์ท่านได้เริ่มรับราชการทหารได้ยศเป็นร้อยตรี และได้เลื่อนพระยศโดยลำดับจนถึงได้เป็นพลตรี ภายในระยะเวลาเพียง ๑๑ ปีเท่านั้น ซึ่งนับได้ว่าน้อยคนนักที่จะได้รับความก้าวหน้าในหน้าที่อย่างรวดเร็วเช่นนี้ ถึงแม้พระองค์ท่านจะมิได้ไปศึกษาวิชาทหาร ณ ต่างประเทศ แต่ก็ทรงรอบรู้ในทางทหารจนได้ดำรงตำแหน่ง เสนาธิการ ทหารบกในเวลาต่อมา พระองค์ท่านเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยรูปและวัย สมภพในสกุลมหาศาล แต่ก็ยังไม่ไร้วิชาการ มิฉะนั้นก็ไม่สง่างามดุจทองกวาวหากลิ่นมิได้

ในด้านการบังคับบัญชาหรือการปกครองคนนั้น ก็ได้มีข้อความในประกาศพระบรมราชโองการ สถาปนาท่านขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ตอนหนึ่งมีว่า “แม้นทรงเป็นนายทหาร บังคับบัญชา

กรมกองใด ๆ ก็ตาม ย่อมเป็นที่จอดใจจงรักของเหล่าผู้น้อยและเป็นที่พอใจใฝ่นิยมของบรรดาผู้ใหญ่ด้วย อันคุณวิเศษนี้ นอกจากให้เกิดความนิยม เพราะเป็นปัคคหวิธีตามธรรมดาวิสัย ยังส่งเสริมนโยบายให้เป็นที่ตั้งทั้งรักทั้งกลัวอย่างสมัครใจ เป็นเหตุให้บังเกิดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แก่บรรดาผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา พร้อมที่จะรองรับคำสั่งร่วมมือดำเนินการโดยเอื้อเฟื้อกลมเกลียวกันทุกขณะ ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของหม่อมเจ้าอลงกฎ....."

ในด้านของทหารมหาดเล็ก ซึ่งเป็นกรมทหารราชวัลลภไว้วางพระทัยของมหากษัตริย์ในกาลก่อนจนในปัจจุบันสมัย ก็ได้ทรงรับราชการมาช้านานจนถึงกับได้รับความไว้วางพระทัยให้ทรงรับตำแหน่งผู้รับ พระบรมราชโองการ บังคับ บัญชา ทหารในกรมนี้แทนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมในสมัยนั้น

ถึงแม้พระองค์ท่านจะมีหน้าที่ในทางทหารก็จริง แต่ก็ยังทรงมีจิตต์ใจรักผืนแผ่นดินไทยอย่างแน่นแฟ้น ซึ่งทรงแสดงไว้ในพระนิพนธ์ "ความทรงจำของข้าพเจ้า" อย่างชัดแจ้ง พระองค์ท่านได้สนใจ ภาระความ เป็น อยู่ ของ ประ ชาชน ใน ท้องถิ่นต่าง ๆ โดยฉะเพาะเมืองพิษณุโลก อันเป็นแหล่งที่พระองค์ท่านได้ทรงรับราชการอยู่หลายครั้ง พระองค์ท่านได้เน้นถึงความสำคัญของพิษณุโลกในด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและยุทธศาสตร์ ซึ่งความจริงก็มีอยู่เช่นนั้น

บุตรที่รู้กตัญญูกตเวที สามีที่ซื่อต่อภรรยา บิดาที่เป็น

พรหมของบุตร มิตรที่สุจริตต่อเพื่อน และข้าราชการที่ภักดีต่อชาติ ดังนี้ หายากยิ่งในบุคคลฉันใด พระองค์ท่านเมื่อมีพระชนม์ชีพอยู่ก็เป็นเช่นว่านี้ ดังนั้น เมื่อทรงจากไปแล้วก็เป็นที่เชื่อว่าทรงไปสู่กรรมดี ถึงแม้พระองค์ท่านจะได้ทรงลาภพนี้ไปแล้ว แต่ก็ทรงจากไปแต่เพียงสังขารตามคติของธรรมดาเท่านั้น วิญญาณอันศักดิ์สิทธิ์ เกียรติยศ ชื่อเสียง คุณงามความดีของพระองค์ท่านยังปรากฏอยู่ในภพนี้ สมดังพระบาลีที่ว่า

รูปำ ชีรติ มุจจานำ นามโคตฺตำ นชีรติ

รูปกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมย่อยยับไป ส่วนชื่อและโคตรหาย่อยยับไปไม่ ดังนี้

ด้วยอุดมลักษณะอันสมบูรณ์ดังกล่าวมาข้างต้นของพระองค์ท่าน ยากที่ข้าพเจ้าจะสรรคำใดมาถวายสดุดีแด่พระองค์ท่านได้ ในฐานะที่ข้าพเจ้าได้รับพระราชทานยศเป็นนายทหารพิเศษในกรมทหารมหาดเล็ก จึงได้ศึกษาพระประวัติของพระองค์ท่านโดยละเอียด รู้สึกซาบซึ้งจับใจในพระประวัติของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง อันควรเป็นอนุสรณ์ และที่เคารพของบรรดาทหารไทยทั้งปวงตลอดจนข้าราชการและประชาชนได้พึงระลึกถึงไว้เสมอ และสุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าขออัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ได้บรรดาลและอภิบาลให้พระองค์ท่านประสพแต่สุคติในสรวงสวรรค์ตลอดกาลนิรันดร.

วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๔๙๖

พ.อ.

(วรการบัญชา)

พระประวัติ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ เป็นพระโอรสพระองค์รองของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช หม่อมชาบเป็นมารดา ประสูติที่วังข้างวัดพระเชตุพนในพระนคร ซึ่งเป็นวังเดิมของกรมหลวงอดิศรอุดมเดช เมื่อวันอาทิตย์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๔๒ ตรงกับวันที่ ๒๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๒๓ ในขณะนั้นทรงพระนามว่าหม่อมเจ้าอดงกฎ ทรงมีพระเชษฐาและเชษฐภคินีร่วมหม่อมมารดาอีกสององค์ คือ หม่อมเจ้าอนุชาติ สุขสวัสดิ์ และ หม่อมเจ้าสอาดองค์

หม่อมเจ้าอดงกฎได้เข้าทรงเล่าเรียนในโรงเรียนนายร้อย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ การเล่าเรียนของท่านเป็นเรื่องสำเร็จอย่างดี ดังจะได้เห็นจากประวัติราชการทหาร ซึ่งกระทรวงกลาโหมบันทึกไว้ดังนี้

สอบไล่วิชาในโรงเรียน

ได้ชั้น	เด็ก	ลำดับในชั้น	๑	เมื่อ พ.ศ.	๒๔๓๕
	๑		๔		๒๔๓๗
	๒		๑		๒๔๓๘
	๓		๑		๒๔๔๑

หม่อมเจ้าอดงกฎได้เข้ารับราชการทหารในปีถัดมา (พ.ศ. ๒๔๔๒) และได้รับพระราชทานยศทหารในปีนั้นเป็นนายร้อยตรี ได้ทรงเลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงเป็นนายพลตรีภายใน ๑๑ ปี จากเมื่อแรกเข้ารับ

เวลา ๑๒.๐๐ น. – เสด็จถวายสักการะหลักเมืองแล้วเยี่ยมศาลากลางจังหวัดปัตตานี และเสวยพระกระยาหารกลางวัน

เวลา ๑๔.๐๐ น. – เสด็จออกจากจังหวัดปัตตานี กลับนิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้ จังหวัดยะลา

เวลา ๑๙.๓๐ น. – เสวยพระกระยาหารค่ำ ณ ที่ประทับ

วันพุธที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๑๑

เวลา ๐๙.๐๐ น. – เสด็จเยี่ยมนิคมสร้างตนเองพัฒนาภาคใต้ จังหวัดยะลา

เวลา ๐๙.๓๐ น. – เสด็จโดยรถยนต์ออกจากนิคมสร้างตนเอง ไปวัดพุทธภูมิ จังหวัดยะลา

เวลา ๑๐.๓๐ น. – ถวายกฐิน ณ วัดพุทธภูมิ อำเภอเมือง จังหวัดยะลา

เวลา ๑๑.๓๐ น. – เสด็จออกจากจังหวัดยะลา กลับนิคมสร้างตนเอง

เวลา ๑๒.๓๐ น. – เสวยพระกระยาหารกลางวันที่นิคมสร้างตนเองและพักผ่อนพระอิริยาบถตามพระอัธยาศัย ประทับแรมที่นิคม

เวลา ๑๙.๓๐ น. – เสวยพระกระยาหารค่ำ ณ ที่ประทับ

นิยมการปฏิบัติราชการของพระองค์ท่านเพียงไร จึงจะขอคัดประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาท่านขึ้นเป็นพระองค์เจ้ามาตั้งต่อไปนี้

"ตามที่หม่อมเจ้าอดงกฎรับราชการสนองพระเดชพระคุณในกระทรวงกลาโหมตั้งแต่เป็นนายทหารชั้นผู้น้อย โดยลำดับมาจนถึงได้เป็นตำแหน่งเสนาธิการทหารบกนี้ ย่อมเป็นพยานปรากฏว่าหม่อมเจ้าอดงกฎทรงคุณวุฒิอันไพบูลย์ แม้เป็นผู้สำเร็จวิชานายร้อยในรุ่นแรกซึ่งยังไม่มีการส่งนักเรียนนายร้อยไปศึกษาต่างประเทศ ก็สามารถปฏิบัติราชการทหารให้ดำเนินทัดเทียมความเจริญสมสมัย สำเร็จผลเท่าทันกันกับยุทธศาสตร์ปัจจุบัน อาศัยความปรีชาใช้สติปัญญาสุขุมรอบคอบประกอบด้วยความอุตสาหพิรยภาพเป็นที่ตั้ง มิได้ถือทิฏฐิมานะแล้วตกไปในทางที่ผิด มีความประพฤติโอบอ้อมอารีและอ่อนน้อมทั่วไปในพระบรมราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง เป็นผู้มีสังคหธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจชนประจำอยู่ในกมลนิสัย มีอัธยาศัยสุภาพน่ารักน่านิยมเป็นที่ต้องตาต้องใจคนหมู่มาก แม้ทรงเป็นนายทหารบังคับบัญชากรมกองใด ๆ ก็ตาม ย่อมเป็นที่จอดใจจงรักของเหล่าผู้น้อย และเป็นที่พอใจไฝ่นิยมของบรรดาผู้ใหญ่ด้วย อันคุณวิเศษนี้ นอกจากให้เกิดความนิยมเพราะเป็นบุคคลหวิธีตามธรรมดาวิสัย ยังส่งเสริมนโยบายให้เป็นที่ตั้งทั้งรักทั้งกลัวอย่างสมัครใจ เป็นเหตุให้บังเกิดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแก่บรรดาผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาพร้อมที่จะรองรับคำสั่งร่วมมือดำเนินการโดยเอื้อเฟื้อกลมเกลียวกันทุกขณะ ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของหม่อมเจ้าอดงกฎ.."

หม่อมเจ้าอดงกฎได้ทรงรับพระราชทานสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ต่อมาไม่ช้าก็โปรดให้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง

กลาโหม แต่ต่อจากนั้นมาได้มีการตัดทอนหน่วยราชการรวมกระทรวงกลาโหมเข้ากับกระทรวงทหารเรือ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เสนาบดีทหารเรือ ซึ่งทรงมีอาวุโสในราชการยิ่งกว่าพระองค์เจ้าอลงกฎ มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และให้พระองค์เจ้าอลงกฎทรงเป็นรองเสนาบดี แต่ให้มีฐานะเสมอด้วยเสนาบดีทั้งปวง ทั้งนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ แต่เหตุการณ์ในมิถุนายน ๒๔๗๕ ได้ปลดพระองค์เจ้าอลงกฎออกจากราชการพร้อมด้วยเสนาบดีในคณะนั้นทั้งคณะ

ในระหว่างที่ทรงรับราชการอยู่นั้น พระองค์เจ้าอลงกฎได้ทรงรับความยกย่องในทางบำเหน็จความชอบเป็นนานัปปการ เป็นต้นว่า ได้ทรงเป็นราชองค์รักษ์พิเศษ และเป็นที่ปรึกษาสำหรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดี ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงหลายตระกูล เช่นปฐมจุลจอมเกล้า ประถมาภรณ์ช้างเผือก และมงกุฎเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้น ๒ และรัชกาลที่ ๗ ชั้น ๓ กับเหรียญดุษฎีมาลา เข็มราชการแผ่นดินและศิลปวิทยา และในคราวที่เสด็จราชการต่างประเทศได้ทรงรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อาทิตยอุทัย ชั้นที่ ๑ จากสมเด็จพระราชาธิบดีแห่งประเทศญี่ปุ่นด้วย

พระองค์เจ้าอลงกฎทรงดำรงพระชนม์ชีพมาอย่างเงียบ ๆ ตลอดเวลาที่อยู่นอกราชการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๙๐ แม้มีโอกาสใดที่สมควรจะสนองพระเดชพระคุณ แม้ในเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินมิได้ประทับอยู่ในพระนคร ท่านก็มิได้ละทิ้งโอกาสเช่นนั้นเสีย

ครั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในวงราชการอีกครั้งหนึ่ง ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ ท่านเสด็จกลับเข้าไปรับราชการอีกในหน้าที่

อภิรัฐมนตรีคนหนึ่งในคณะห้าคน คณะอภิรัฐมนตรีชุดนี้มีหน้าที่ทำแทนคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อีกด้วย ฉะนั้น จึงถือกันมาว่าพระองค์ท่านทรงมีฐานะเท่ากับผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ด้วย ครั้นต่อมาถึงวันที่ ๒๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๒ รัฐบาลทูลเกล้า ฯ ถวายรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ซึ่งสภาร่างรัฐธรรมนูญได้ร่างขึ้น และวุฒิสภากับสภาผู้แทนราษฎรได้พิจารณาตามระเบียบเสร็จบริบูรณ์แล้ว เสนอให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น คณะอภิรัฐมนตรีได้พิจารณาโดยละเอียดอีกเป็นเอกเทศ ลงมติเห็นชอบได้ลงพระนามและนามแทนพระมหากษัตริย์ให้ใช้เป็นกฎหมาย คณะอภิรัฐมนตรีซึ่งไม่มีในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่นี้ก็เป็นอันล้มไป ต่อมาอีกไม่นานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาชัยนาทนเรนทร์ (แต่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมขุน) โปรดให้พระองค์ท่านเสด็จเข้ามาดำรงตำแหน่งองคมนตรีผู้หนึ่งในจำนวนห้า ได้ทรงช่วยเหลือราชการตามความสามารถ โดยฉะเพาะในราชการที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายทหารอันเป็นทางที่ท่านทรงชำนาญมาแต่ก่อน หลังนั้นได้ทรงเป็นประธานองคมนตรีอยู่พักหนึ่ง ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ผู้สำเร็จราชการ ล้วนปรากฏเป็นผลสำเร็จเป็นที่พอใจของผู้ที่เกี่ยวข้องเพราะท่านทรงมีวัยวุฒิและพระอัธยาศัยอ่อนโยนโอบอ้อมอารี ดังปรากฏอยู่ในประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าซึ่งได้ยกมาอ้างแล้วข้างบนนั้น

การที่ท่านเสด็จกลับเข้ารับราชการอีกในตอนหลังนี้ ท่านได้ทรงรับพระราชทานความยกย่องจากพระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวหลายประการ เช่นพระราชทานสถาปนาให้ทรงกรมเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอลงกฎ

กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง ๆ อีก คือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก และพระราชทานเลื่อนพระยศทางทหารให้เป็น "พลเอก" และให้เป็นนายทหารพิเศษประจำกองทัพบกด้วย

อนึ่ง ควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า พระองค์ท่านทรงเป็นที่นิยมนับถือของข้าราชการฝ่ายทหารไม่ว่าเก่าหรือใหม่ตลอดมา ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จแทนพระองค์ไปพระราชทานพระกฐินหลวงที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก กองทัพบกก็ได้จัดการรับเสด็จเป็นการใหญ่ ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ เมื่อพระชนม์มายุครบหกรอบ คณะนายทหารผู้ใหญ่ อาทิ จอมพล ป. พิบูลสงคราม พลเอก ผิน ชุณหวัน และพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้ขอพระอนุญาตเป็นเจ้าภาพจัดการฉลองพระชันษาที่วังบางขาก ฝั่งธนบุรี และแม้ประชวรและล้นพระชนม์ดง คณะทั่วนี้ก็ได้เป็นกำลังสำคัญฉันท์เจ้าภาพจนตลอด

ส่วนกิจการส่วนพระองค์นั้น ท่านได้ทรงเศกสมรสกับหม่อมหลวงชุบ สนิทวงศ์ บุตรี พันตรีหลวงครรชิตสรกรรม (ม. ร. ว. ดัด สนิทวงศ์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ มีโอรส ๒ ธิดา ๗ ในจำนวนนี้ธิดาคนหนึ่งได้ถึงแก่มรณกรรมไปก่อน

กรม หมื่น อดิศร อุดมศักดิ์ เคย ทรง ดำบาก ตรากตรำ ใน ราชการหัวเมืองมามาก แต่ครั้งประทับอยู่ที่พิษณุโลกในตำแหน่งทหารหลายตำแหน่ง จนในที่สุดได้เป็นผู้บัญชาการกองพลและเป็นแม่ทัพ และเคยทรงเป็นผู้บัญชาการกองพลที่ ๕ ณ นครราชสีมาด้วย ทรงมี

พระโรคไข้จับสั่นเป็นเจ้าเรื่อนอยู่ข้านาน ระหว่างที่เสด็จกลับเข้ารับราชการในบัจฉิมวัยก็โดยฝืนพระสุขภาพเพื่อราชการ ถึงคราวก็เป็นการทรมานพระกายมิใช่น้อย โดยเฉพาะในการสังคมในเวลาค่ำคืน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของราชการในหน้าที่เช่นนั้ แต่ท่านเป็นเจ้าและเป็นทหาร ทรงมีขัตติยมานะอันแรงกล้า อุตส่าห์ฝืนฝ่าความลำบากส่วนพระองค์ทุกประการ แม้ว่างานที่จำเป็นจะเป็นดึกดื่นค่ำคืนเพียงใด ท่านมิได้ย่อท้อต่อความทุกข์เวทนา จนคนอื่นที่ร่วมงานกับท่านต้องกลุ้มใจส่งสารท่านไปตาม ๆ กัน ครั้นตกเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ อันเป็นเวลาที่ไข้หวัดระบาดมาก ท่านประชวรลงด้วยไข้นั้น แม้ว่าพระอาการจะได้ทุเลาลงพักหนึ่ง แต่พระกำลังของท่านไม่สามารถจะทนทานต่อความอ่อนเพลียที่เป็นผลของพยาธิได้ แพทย์เชิญเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในโรงพยาบาลเสนารักษ์ที่วังพญาไทได้สองวันก็สิ้นพระชนม์ลง

ตลอดเวลาที่พระอาการประชวรหนักอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก โปรดให้นายแพทย์ประจำพระองค์ไปเฝ้าเยี่ยมเยียนแล้วเชิญพระอาการมากราบบังคมทูลเสมอ ในที่สุดเมื่อสิ้นพระชนม์ลงแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเกียรติยศแก่พระศพเทียบด้วยชั้นผู้สำเร็จราชการ คือโกศกุดั่นและทรงรับพระศพไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ให้ตั้งพระศพที่การเปรียญวัดราชาธิวาส ซึ่งเป็นวัดที่ใกล้วังของท่านตามความปรารถนาของเจ้าภาพนั้น

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๖

(ลงพระนาม) อานันท์

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ที่ ๒๗๕๖/๒๔๕๖ กรมตำรวจ

๑๒ มีนาคม ๒๔๘๖

เรื่อง ขออนุญาตพิมพ์หนังสือช่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ

เรียน ปลัดกระทรวงกลาโหม

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พลเอก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ องคมนตรี ซึ่งจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานในเดือนพฤษภาคม ๒๔๘๖ นี้ ข้าพเจ้าใคร่ที่จะพิมพ์หนังสือ "ตำนานกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แจกเป็นที่ระลึกแก่บรรดาแขกผู้มีเกียรติ ซึ่งไปเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันพระราชทานเพลิง เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นการแสดงกตเวทิตาธรรม ในฐานะที่พระองค์ท่านได้ทรงเคยรับราชการอยู่ในกรมนี้ และเป็นนายทหารพิเศษตลอดมา

ฉะนั้น จึงเรียนมาเพื่อขอรับอนุมัติจัดพิมพ์หนังสือดังกล่าวต่อไปนี้ หวังเป็นอย่างมากว่าคงจะได้รับความกรุณาอนุมัติ และขอขอบคุณมาในโอกาสนี้ด้วย.

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

พล. ต.อ. ลายมือชื่อ

(เผ่า ศรียานนท์)

อธิบดีกรมตำรวจ

ที่ ๖๒๗๖/๒๔๘๖ กระทรวงกลาโหม

๒๓ มีนาคม ๒๔๘๖

เรื่อง ขออนุญาตพิมพ์หนังสือช่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ

เรียน อธิบดีกรมตำรวจ

ตามหนังสือที่ ๒๗๘๖/๒๔๘๖ ลงวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๘๖ ขออนุมัติจัดพิมพ์หนังสือ "ตำนานกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" แจกเป็นที่ระลึกในวันพระราชทานเพลิงศพ พลเอก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ นั้น

กระทรวงกลาโหมได้พิจารณาแล้ว ไม่ขัดข้องประการใด จึงเรียนมาเมื่อทราบ.

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

พลเอก

(หลวงเสนาณรงค์)

ปลัดกระทรวงกลาโหม

สารบาญเรื่อง

อุบัติและจัดงาน

สมัยที่เกิดและมูลเหตุ ๑
ทหารมหาดเล็กไล่กา ๑
ทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่เรียกว่า ๒ โหล ๓
พระราชปรารภให้มหาดเล็กหลวงเป็นทหารมหาดเล็ก ๓
จัดการกองทหารมหาดเล็ก ชั้นยังมีแต่ ๗๒ คน ๔
การบังคับบัญชา และตำแหน่งอัตราเวร ๔
จัดการเป็นอย่าง ๒ กองร้อย และ ๖ กองร้อย มีอัตราทหาร
และการแบ่งเวร ๕
นามทหารที่เป็นผู้บังคับกองร้อยในชั้นแรก และนายทหาร
ผู้ช่วยพลรบสมัยนั้น ๖
ขนานนามทหารมหาดเล็กเป็นกรมทหาร ๗
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากาญรังษีสว่างวงษ์ แต่เมื่อยัง
ทรงพระเยาว์ แต่งพระองค์นายร้อยโททหารมหาดเล็ก ๘
จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ และหนังสือไทย อยู่ในความ
ปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก ๘
ตั้งอัตรานายทหารสัญญาบัตร์ และให้มีนามบรรดาศักดิ์
อย่างทหารมหาดเล็ก ๙
พิธีตั้งนายทหารสัญญาบัตร์ในครั้งแรก ๑๑
ตำแหน่งราชองครักษ์พิเศษในครั้งแรก ๑๑
เปลี่ยนตำแหน่งนายทหารผู้ใหญ่และปลัดกรม เมื่อนายพันโท

พระยาสุรศักดิ์ (แสง ชูโต) ถึงอนิจกรรม ๑๒
จัดกองปืนกล "แกตลิง" ขึ้น ๑๓
จัดหมวดทหารม้าขึ้นเป็นครั้งแรก ๑๓
จัดกองทหารช่างขึ้นเป็นครั้งแรก ๑๔
จัดการแตรวงให้เจริญขึ้นและแยกเป็นกอง ๑๕
เพิ่มเติมตำแหน่งผู้ช่วยพลรบ ๑๕
พระราชทานสัญญาบัตรนายพันโทพิเศษ ๑๕
จัดทหารม้าเป็นกอง มี ๒ หมวดภายหลัง ๑๕
แก้อัตราทหารเข้าเวรประจำการอย่างเป็น ๒ ผลัด ๑๖
พระราชปรารภและจัดการเปลี่ยนแปลงใหม่ ตามพระราช
บัญญัติ พ.ศ. ๒๔๒๐ ๑๖
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบังคับบัญชา โดยมีตำแหน่ง
ผู้รับพระบรมราชโองการ ๑๗
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์
เป็นผู้บังคับบัญชาพิเศษ ๑๗
ตำแหน่งและน่าที่นายพันโทประจำกรม ๑๘
อัตราทหารและตำแหน่งในกองทหารราบ ๑๘
อัตราทหารและตำแหน่งในกองทหารม้า ๒๐
อัตราทหารและตำแหน่งในทหารช่าง ๒๐
อัตราทหารและตำแหน่งในกองแตรวง ๒๑
ตำแหน่งและน่าที่พนักงานกองกลาง ๒๑
ตำแหน่งเจ้าพนักงานใช้จ่าย ๒๒
ตำแหน่งเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์ ๒๒

ตำแหน่งแพทย์และผู้พยาบาล ๒๗
ตำแหน่งเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ ๒๗
อัตราเงินเดือนในสมัยปี ๒๔๒๐ ๒๘
เวลาเปิดปิดที่ทำการ และจำนวนผู้นั่งทำการ ๒๔
น่าที่ผู้รับพระบรมราชโองการปฏิบัติราชการ ๒๕
น่าที่ราชองครักษ์ปฏิบัติราชการ ๒๕
วิธีตรวจทหารประจำซองในพระบรมมหาราชวัง ๒๖
นายทหารไทยไปรับราชการอย่างอื่นและกรมอื่น ๒๗
ราชการภายในกรมปี ๒๔๒๑ และผู้รับพระบรมราชโองการ
ออกไปซื้อม้า และตั้งผู้แทน ภายหลังสับเปลี่ยนตำแหน่ง
นายทหารสับสนปนกันมาก ๒๙
พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์สันพระชนม์ สมเด็จเจ้าพ้าภาณุ
รังษีสว่างวงษ์เป็นผู้บัญชาการ ๒๙
ผู้ทำการในตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการเฉพาะแต่ที่
สำหรับอยู่ประจำรักษาราชการ ๒๙
ชำระมหาดเล็กหลวงเข้ารับราชการทหารมหาดเล็กเพิ่มเติม ๓๐
สมเด็จเจ้าพ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ไปจัดราชการไปรสนีย์
โทรเลขและรับราชการในกรมนั้น น่าที่ผู้รับพระบรม
ราชโองการมีเวรผลัดเปลี่ยนกันในกรมนั้น ๓๑
กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นผู้รับพระบรมราชโองการอย่างเต็มที่
แต่พระองค์เดียว ๓๑
สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ เป็นผู้แทนผู้รับพระ
บรมราชโองการชั่วคราว ๓๑

เพิ่มตำแหน่งผู้ช่วยบังคับการฝ่ายทหารราบ ๓๑
เพิ่มตำแหน่งผู้ช่วยบังคับการฝ่ายทหารม้า ๓๒
มีนายทหารฝรั่งเป็นครูฝึกหัดยุทธวิธี ๓๒
แยกน่าที่ทำแผนที่จากทหารช่าง ตั้งเป็นกองทำแผนที่ต่างหากอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ๓๒
ตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ขณะยังอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก ๓๒
พระราชปรารภเรื่องตั้งกรมยุทธนาธิการ ๓๓
จำนวนกรมทหารบกทหารเรือ ซึ่งแยกย้ายความบังคับบัญชาอยู่ในสมัยนั้น ๓๓
พระราชบัญญัติจัดการทหาร (คือตั้งกรมยุทธนาธิการ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ๓๓
ตำแหน่งผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไป ๓๓
ตำแหน่งใหญ่ในกรมยุทธนาธิการ ๓๕
กรมยุทธนาธิการจัดการทหารบกทหารเรือชั้นแรก ๓๘
กรมทหารมหาดเล็กเปลี่ยนแปลงรูปใหม่ ๓๙
ตำแหน่งการบังคับบัญชาทหารมหาดเล็กอย่างใหม่ ๔๒
อัตราทหารมหาดเล็กรับราชการเป็น ๒ ชนิด ๔๒
จัดการรวมกันใหม่เป็น ๔ กองร้อย แบ่งเวรเป็น ๒ ผลัด ๔๒
ทหารมหาดเล็กได้รับพระราชทานของไชยอย่างใหม่ ๔๓
เปลี่ยนผู้บังคับการทหารมหาดเล็กใหม่ตามลำดับ ๔๔
สมัยกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชเป็นผู้บังคับการ ๔๔
ทหารมหาดเล็กไปรับราชการที่สวนดุสิตชั้นแรก ๔๕

พิธีทหารที่โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ สาบาล
ธงไชย และเข้ารับราชการประจำกองทหาร ๔๕
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อยังมีพระราชอิศริยยศ
เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารทรง
เป็นผู้บังคับการกรมนี้ ๔๗
อัครทหารมหาดเล็กรับราชการ ณ พระราชวังสวนดุสิต
เป็นลำดับมา ๔๘
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายกรมทหาร
มหาดเล็กแด่สมเด็จพระบรมชนกนารถ ๔๘
การพิธีถวายกรมทหารนี้แด่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงและ
โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิบดีเป็นผู้บังคับการ ๔๙
สมัยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก เป็นผู้บังคับการ ๕๐
พระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถวายตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒ กรมทหาร
มหาดเล็ก แด่สมเด็จพระบรมราชชนนี ๕๑
ผู้บังคับกองพันที่ ๒ นำเครื่องยศาภรณ์ทหารมหาดเล็ก
ทูลเกล้า ฯ ถวาย และถวายพระพร แด่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา
บรมราชินีนารถ ๕๒

สถานที่โรงทหารและการกินอยู่ ๕๒

ที่อยู่ที่พักกองทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิมชั้น ๒๔ คน ๕๒
โรงทหารเมื่อแรกตั้งกองทหารมหาดเล็กชั้น ๗๒ คน ๕๓
ที่อยู่ทหารมหาดเล็กชั้นเมื่อจัดเป็น ๒ กองร้อย แล้วต่อมาเป็น

อย่าง ๒ กองร้อย ๕๓
เปลี่ยนสถานที่ทำการของตำแหน่งผู้ช่วยพลรบ
สถานที่เป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษและหนังสือไทย ที่อยู่ในความ
ปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก ๕๔
สร้างหอ "กองคอเดีย" ซึ่งต่อมาเป็นพิพิธภัณฑ์สถาน
และหอพระสมุดวชิรญาณนั้น ๕๕
เปลี่ยนสถานที่ทำการบัญชาการกรม
ที่อยู่กองทหารม้าชั้นแรก ๕๕
ที่อยู่กองทหารช่าง ชั้นแรก ๕๖
สร้างตึกสำหรับเป็นโรงทหารมหาดเล็กที่คลังเชือกเดิม อันเป็น
ศาลาการกระทรวงว่าการต่างประเทศอยู่ทุกวันนี้ ๕๖
กองทหารราบเข้าไปอาศรัยพระระเบียงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ชั่วคราว ๕๗
รวมกองทหารราบไปอยู่โรงทหารใหม่ (คลังเชือก) และเปลี่ยน
แปลงสถานที่ต่าง ๆ หลายอย่าง ๕๗
ย้ายการโรงเรียนหนังสือไทยไปอยู่สวนกุหลาบ ๕๘
แบ่งทหารมหาดเล็กออกไปอยู่ที่ศาลาว่าการกรมยุทธนาธิการ
เพราะโรงทหาร (คลังเชือก) ต้องเป็นศาลาว่าการ
ต่างประเทศ ๕๘
ย้ายทหารมหาดเล็กไปตั้งอยู่รวมที่เดียวกัน ณ บริเวณพระ
ตำหนักสวนกุหลาบ ๕๘
โรงทหารมหาดเล็กชั่วคราวที่สวนดุสิต ๕๙
โรงทหารมหาดเล็กชั่วคราวเมื่อเป็นพระราชวังสวนดุสิต และ ๖๑

สร้างโรงถาวรใหม่ในที่นั้น ๖๐
เปลี่ยนที่อยู่กองพันที่ ๑ และที่ ๒ ๖๐
ย้ายทหารมหาดเล็กไปอยู่โรงถาวรใหม่ ริมสพานมัฆวาน ๖๐
ส่วนดุสิต

สาตราวุธและยุทธาภรณ์ ๖๐

เครื่องแต่งตัวทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ๒๕ คน ๖๐
เครื่องแต่งตัวทหารมหาดเล็กหลวงครั้ง ๗๒ คน (มีอย่างหมวกตั้ง
และเสื้อแพรนุ่งสั้นเหล็กเป็นสำคัญ) ๖๑
เครื่องแต่งตัวครั้งแบ่งเป็น ๖ กองร้อย (มีหมวกแฮดเม็ดขนแพรดำ
มีภู่ขนนกยาง และเสื้อแพรสีน้ำเงินแก่ปักข้อมือ พระนามย่อ
เป็นสำคัญ) ๖๑
เครื่องแต่งตัวทหารปี ๒๔๑๖ (มีเปลี่ยนหมวกแฮดเม็ดขาว
ทรงสูงมียอดเมาลีเป็นสำคัญ ทั้งมีเสื้อครุยยศอย่างแปลก
รูปฟรอคโค๊ต) ๖๕
เครื่องเต็มยศราชองครักษ์พิเศษ ผิดกว่านายทหารประจำกรม ๖๖
เครื่องแต่งตัวกองทหารม้า มีเสื้อสีแดงปักดิ้นทองถักเป็นสำคัญ ๖๗
เครื่องแต่งตัวทหารที่เรียกว่า "คะเด็ต" อย่างทหารราบ
และทหารม้า ๗๐
เครื่องแต่งตัวทหารราบเปลี่ยนใหม่อย่างปี ๒๔๑๙ มีเสื้อเต็มยศ
สักหลาดสีน้ำเงินแก่ คอข้อมือปักทองลายพระนามย่อตามเดิม
เป็นสำคัญ ๗๐
เสื้อราตรีโมสรทหารราบมีในสมัยนั้น ๗๐
เครื่องเดินป่าทำนองเครื่องสนามในสมัยนั้น ๗๒

เครื่องแต่งตัวอย่างปรกติสำหรับใช้ในเวลากลางวัน ๗๒
เครื่องแต่งตัวทหารราบมหาดเล็ก เมื่อเลิกทหารม้าแล้วเปลี่ยน
เสื้อสักหลาดสีน้ำเงินแก่เป็นสีแดง ๗๓
เครื่องแต่งตัวทหารมหาดเล็ก ตามพระราชบัญญัติ
พ.ศ. ๒๔๕๑ ๗๕
มีอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ติดอินทร์ธนู
เมื่อปี ๒๔๕๓ ๘๐
เครื่องแต่งตัวทหารมหาดเล็ก ตามพระราชบัญญัติที่แก้ไขใหม่
ในปี ๒๔๕๗ ๘๓

น่าที่ราชการ ๘๘

น่าที่กรมทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่เรียกว่า "ทหาร ๒ โหล"
รับราชการในขั้นแรก ๘๘
น่าที่ราชการของทหารมหาดเล็กครั้ง ๗๒ คน (มีการแซงท้าย
พระราชยานครั้งแรกเป็นสำคัญ) ๘๘
เมื่อจัดเป็น ๖ กองร้อยแล้ว มีน่าที่อยู่ยามเป็นพิเศษในสถาน
ที่สำคัญ
น่าที่กองทหารม้า ๙๒
น่าที่กองทหารช่าง ๙๒
เปลี่ยนน่าที่ทหารราบ และมีหมวดรักษาการ ๙๓
น่าที่รักษาพระราชวังดุสิตตามลำดับมา ๙๓
รวมน่าที่ของมหาดเล็กทั้งปวง ๙๕
การประจำสถานที่ประทับ ๙๕
การตามเสด็จพระราชดำเนิน ๙๕

การตามเสด็จท้ายกระบวน ๙๘
การตามเสด็จประพาส ๙๘
การรับส่งเสด็จ ๑๐๑
การถวายทหารเกียรติยศ ๑๐๑
การประชุมพลรับเสด็จ ๑๐๑
น่าที่เบ็ดเตล็ดพิเศษต่าง ๆ ๑๐๒
น่าที่พิเศษเป็นการจรชั่วครั้งคราว
ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๕ ไป
สิงคโปร์และชวาครั้งแรก ๑๐๓
การตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๕ ไป
อินเดียและพม่า ทั้งหัวเมืองบักษ์ใต้ในพระราชอาณาเขตร์
เป็นครั้งแรก ๑๐๔
การตามเสด็จกรมหลวงพิชิตปรีชากรไปมณฑลพายัพ ได้รับ
ราชการผึกหัดทหารรักษานครในมณฑลนั้นครั้งแรก ๑๐๔
การตามเสด็จกรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดาไปมณฑลพายัพ ได้รับ
ราชการปราบปรามการจลาจลบ้างในมณฑลนั้น ๑๐๔
เป็นทหารกรม ๑ ซึ่งปราบปรามพวกอั้งยี่รบกันในกรุงเทพ ฯ
เมื่อปี ๒๔๓๒ ๑๐๔
ระดมพลประจำรักษาพระนครในเวลาสำคัญ และจัดส่ง
นายทหารเข้ากองทัพไปราชการ และประจำกรมทหารอื่น ๑๐๖

เกียรติศักดิ์แห่งกรม ๑๐๙

ตำแหน่งผู้บังคับบัญชาชั้นสูงในกรมทหารมหาดเล็ก ๑๑๐
ข้าราชการที่เคยมีเชื้อสายอยู่อบรมมาในกรมทหารมหาดเล็ก

รับราชการตั้งแต่ชั้นผู้น้อยจนเป็นผู้ใหญ่ และได้กระทำความดี
ยกเป็นตัวอย่างแต่ ๒ นาย ๑๑๓
พระบรมวงษานุวงษ์ที่มีตำแหน่งประจำหรือพิเศษ อันได้แต่ง
พระองค์เครื่องยศทหารมหาดเล็ก ๑๑๕
ผู้รับราชการทหารมหาดเล็กชั้นแรก คัดเลือกที่มีสกุลดี
จึงมีน้ำใจกล้าหาญและมารยาตร์อันดี ๑๑๗
กรมทหารมหาดเล็กไม่ใช่มีตำแหน่งเก่าแก่ แต่เป็นกรมพิเศษ
ซึ่งมีเกียรติศักดิ์มาก ๑๑๗
ผู้ที่รับราชการทหารมหาดเล็ก ออกไปทำราชการพลเรือน
มีผลดีมีเป็นอันมาก ๑๑๗
กรมทหารมหาดเล็กทำความดี ได้รับบำเหน็จบำนาญต่าง ๆ
หลายอย่าง ๑๑๙

เรื่องเพิ่มเติมต่อในตอนท้าย ๑๒๒

ที่ ๑ คำเนาพระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ
พระราชทานของไชยเฉลิมพลอย่างใหม่แก่กองทหาร ๕ กอง
เป็นครั้งแรก ๑๒๒
ที่ ๒ คำเนาพระดำรัสของจอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา
ภาณุพันธุวงษ์วรเดช ในเรื่องของไชย เมื่อมีการฉลอง
ที่กระทรวงกระลาโหม ๑๒๕
ที่ ๓ คำเนากระแสรับสั่งของจอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา
ภาณุพันธุวงษ์วรเดชว่าด้วยเรื่องของไชยเมื่อมีการฉลองที่
จังหวัดราชบุรี ๑๒๗
ที่ ๔ คำเนาพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลปัตยุบัน พระราชทานแก่กรมทหารมหาดเล็ก เมื่อ
ถวายกรมแด่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และทรงตั้งนายพลเอก
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เป็นผู้บังคับ
การกรมน้ ๑๒๙

ที่ ๕ ลำเนาผู้บังคับกองพันที่ ๒ กรมทหารมหาดเล็ก กราบบังคมทูล
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ ในการที่ได้ทรงเป็น
ผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒ กรมน้ และถวายเกียรติยศ
นายพันโททหารมหาดเล็ก ๑๓๑

ที่ ๖ ลำเนากระแสพระราชเสาวนีในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา
บรมราชินี พระราชทานตอบผู้บังคับกองพันที่ ๒ กรมทหาร
มหาดเล็กในการที่ถวายตำแหน่งเป็นผู้บังคับการพิเศษ ๑๓๕

รูปซึ่งอยู่ท้ายเล่มสมุด

รูปที่ ๑ แสดงการแต่งกายทหารในกองทหารมหาดเล็ก
ยุค พ.ศ. ๒๔๑๑ (แรกตั้งกองทหาร) ถึง พ.ศ. ๒๔๑๒

,, ๒ นายดาบ นายสิบ พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๓

,, ๓ นายและพลทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๓

,, ๔ นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

,, ๕ นายทหารแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

,, ๖ จ่านายสิบพลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

,, ๗ นายสิบเอกแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

,, ๘ พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๕

,, ๙ จ่านายสิบ นายสิบ พลทหาร แต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๕

,, ๑๐ นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

,, ๑๑ นายทหารแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

,, ๑๒ นายทหารแต่งครึ่งยศส่วมฟรอคโค๊ต ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

,, ๑๓ นายสิบ พลทหาร แต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

,, ๑๔ นายทหารราชองครักษ์แต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

,, ๑๕ นายทหารแต่งเต็มยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๗

,, ๑๖ นายทหารแต่งครึ่งยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๗

,, ๑๗ นายสิบแต่งเต็มยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๗

,, ๑๘ คะเด็ตทหารราบ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘

,, ๑๙ คะเด็ตทหารราบ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘

,, ๒๐ คะเด็ตทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘

,, ๒๑ นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓

รูปที่ ๒๒ นายทหารแต่งราตรีสโมสร ยุค พ.ศ. ๒๔๒๒
,, ๒๓ แต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๓๒
,, ๒๔ นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๒
,, ๒๕ นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๙
,, ๒๖ นายสิบแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๙
,, ๒๗ พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๙
,, ๒๘ นายและพลทหารแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๓๗
,, ๒๙ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๔๐
,, ๓๐ นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๔๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๑
,, ๓๑ นายทหารและนายสิบแต่งเต็มยศสีเทา ยุค พ.ศ. ๒๔๔๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๑
,, ๓๒ นายทหารแต่งเต็มยศใหม่ (แดง) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๓ นายสิบพลทหารแต่งเต็มยศใหญ่ (แดง) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๔ นายทหารแต่งเต็มยศ (เทา) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๕ นายทหารและนายสิบแต่งเต็มยศขาว ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๖ พลทหารแต่งเต็มยศขาว ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๗ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งอย่างรักษาการในพระราชฐาน ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕
,, ๓๘ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งครึ่งยศ (สีเทา) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

รูปที่ ๓๙ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งครึ่งยศขาว ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

,, ๔๐ นายทหารและนายสิบแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

,, ๔๑ พลทหารแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

,, ๔๒ นายทหารแต่งเครื่องผีกหัด ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

,, ๔๓ นายสิบพลทหารแต่งเครื่องผีกหัด ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

,, ๔๔ นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

,, ๔๕ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศใหญ่ (แต่เครื่องเต็มยศใหญ่นั้นต่อจาก พ.ศ. ๒๔๕๗ มาจนบัดนี้ใช้เป็นเต็มยศ) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

,, ๔๖ นายทหารแต่งเต็มยศในงานนอกพระราชฐาน ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

,, ๔๗ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศขาว ยุค พ.ศ. ๒๕๕๕ มาจนบัดนี้

,, ๔๘ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งอย่างรักษาการในพระราชฐาน ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึงบัดนี้

,, ๔๙ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

,, ๕๐ นายทหารแต่งเครื่องผีกหัด ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

,, ๕๑ นายสิบพลทหารแต่งเครื่องผีกหัด ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

,, ๕๒ นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

,, ๕๓ นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (ขาว) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ มาจนบัดนี้

,, ๕๔ นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (เทา) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

,, ๕๕ นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสร ยุค พ.ศ. ๒๔๕๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๑

,, ๕๖ นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสร ยุค ๒๔๖๑ มาจนบัดนี้

,, ๕๗ นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสรใช้กางเกงขาวขายาว ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

,, ๕๘ นายทหารแต่งเครื่องสโมสรกลางวัน ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

,, ๕๙ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔

,, ๖๐ นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเครื่องฝึกหัด ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔

,, ๖๑ นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (สีกากีแกมเขียว) ยุค

,, ๖๒ นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ กากีแกมเขียว ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ขาวมาถึงบัดนี้

,, ๖๓ นายสิบและพลทหารแต่งปรกติ (เสื้อขาวกางเกงแถบ) ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

อุบัติและจัดการ

กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อุบัติขึ้นในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๑๑ ปี

มูลเหตุที่จักเกิดขึ้นนั้น (ตามความเข้าใจของผู้เขียน) เดิมเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบิยมหาราช ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นในปี ๒๔๑๑ นั้น เสด็จออกทอดพระเนตรกรมและกองทหารบกเกณฑ์หัดอย่างยุโรป ซึ่งมีมาแต่โบราณกาล และที่มีอยู่ในครั้งรัชกาลที่ ๔ เรียกว่า "ทหารน่า" ผึกหัดยุทธวิธีอย่างซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้นถวายณท้องสนามไชยน่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่เนืองๆ กระทำให้เกิดมีพระราชนิยมในการทหารยิ่งขึ้น

ลำดับนั้นมีบุตร์ในราชตระกูลและข้าราชการที่ยังมีอายุย่อมเยาว์ เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังขึ้นในหลายคนด้วยกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเด็กพวกนั้นรวมกันผึกหัดขึ้นเป็นทหารตามยุทธวิธีอย่างใหม่ในสมัยนั้น ทหารเด็กๆ พวกนั้นเรียกว่า "ทหารมหาดเล็กไล่กา" คือสำหรับไล่กาที่บินมารบกวนข้าวสุกในเวลาทรงบาตร์ และตั้งแถวยืนรับเสด็จในที่นั้นทุกเวลาเช้า มีจำนวนตัวผู้เป็นทหารพวกนั้นในชั้นแรกประมาณสัก ๑๒ คน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ

เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์อยู่นั้น กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรม
พระยาเทวะวงษ์วโรประการ แต่เมื่อดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยา
เธอพระองค์เจ้าเทวันอุไทยวงษ์ ทั้ง ๒ พระองค์ซึ่งในเวลานั้นยังทรง
พระเยาว์รุ่นราวคราวเดียวกัน เป็นนายทหารมหาดเล็กไล่กาพวกนั้น
อันมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันทุกคน และผู้เป็นทหารมหาดเล็กพวกนั้น
ล้วนเป็นเด็กไว้ผมจุกโดยมาก อันควรนับว่าเป็นแต่ชั้นการเล่น ๆ หรือ
จะนับว่าเป็นแต่ชั้นนักเรียนทหารก็ดี ถึงกระนั้นทหารพวกนี้ก็ได้มีนาม
ว่า "ทหารมหาดเล็ก" เป็นครั้งแรก และเป็นเหตุให้เกิดมีกรม
ทหารมหาดเล็กที่จริงจัง สืบเชื้อนามนั้นเป็นหลักฐานต่อมา จึงได้
กล่าวถึงทหารพวกนี้ไว้ เพื่อให้บริบูรณ์ในส่วนนามของทหารมหาด
เล็กนั้น

อนึ่งในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว แต่ยังไม่ได้ตั้งการพระราชพิธีพระบรม
ราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียรนั้นเสด็จประทับอยู่ในพระที่นั่งอมรินทร
วินิจฉัยที่มุขพระเฉลียงด้านตวันออกตอนทิศใต้ด้านพระฉากห้องที่
พระบรรทมเมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรแล้ว เสด็จเข้าไปประทับข้าง
ในณะพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระฉากนั้นก็คงยังกั้นแลมีอยู่ตามเดิม
สำหรับประทับพักเป็นที่รโหฐาน ในพระฉากนั้นเป็นน่าที่ของมหาด
เล็กข้าหลวงเดิม ได้เฝ้ารักษามาแต่เดิมและคงอยู่ต่อไป

อาศัยเหตุที่มีพระราชนิยมในการทหารยิ่งขึ้น และเนื่องมาจาก
การที่ได้ทรงจัดให้มีทหารมหาดเล็กไล่กาขึ้นเด็ก ๆ ขึ้นพวก ๑ ดังกล่าว
มาแล้วจึงทรงพระราชดำริจัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่เฝ้าพระฉากเป็น
ทหารมหาดเล็กขึ้นอีกพวก ๑ เมื่อปลายปี ๒๔๑๑ นั้น

ทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิมพวกนี้มีตัวทหารอยู่ ๒๕ คน จึงเรียกกันว่า "ทหาร ๒ โหล" มีนายทหารคน ๑ เป็นผู้ควบคุมอย่างชั้นนายหมู่ คือนายเจียมมหาดเล็กข้าหลวงเดิมผู้ ๑ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระพรหมประสาทศิลป

ทหารมหาดเล็กพวกนี้เดิมที่ยังไม่มีน่าที่รักษาการอันใด และไม่มีเวรผลัดเปลี่ยนประจำการอย่างใด ถึงเวลาเข้าเย็นมาประชุมกันผึกหัดท่าทหารเท่านั้น และโปรดเกล้า ฯ ให้คัดเลือกนายทหารในกรมทหารน่านาย ๑ ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า "นายดาบ" มาเป็นครูผึกหัดทหารมหาดเล็กพวกนี้คือนายดาบเล็กซึ่งภายหลังได้เป็นนายพันตรีหลวงรัตรณยุทธ ครั้นพ้นเวลาผึกหัดแล้วก็เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระบรมมหาราชวัง ถึงเวลาเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย ก็มีตำแหน่งเฝ้าในหมู่มหาดเล็ก และกระทำราชการตามน่าที่เดิมในพระฉาก

เมื่อการผึกหัดเจริญขึ้นแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เข้าแถวยืนรับเสด็จในเวลาเสด็จออกพระชาดาพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย และต่อมาได้มีน่าที่การเห่ตามเสด็จณสถานที่ต่าง ๆ ด้วย แต่ยังไม่มีระเบียบแน่นอนนัก สักแต่ว่ามีมหาดเล็กเป็นทหารขึ้นพวก ๑ เท่านั้น

ครั้นถึงปี ๒๔๑๓ ทรงพระราชปรารภถึงพวกมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่มีอยู่แล้วนั้นว่ายังมีตัวน้อยนัก และยังไม่เป็นหลักฐานที่จะกระทำการให้เกิดผลกว้างขวางสืบต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่าตามพระราชประเพณีแต่โบราณมา เมื่อเวลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงคราม มหาดเล็กก็มีน่าที่ถืออาวุธโดยเสด็จในกระบวนทัพ แม้แต่ไม่ใช่เวลาศึก มหาดเล็กก็ยังได้มีน่าที่ขัดดาบเดินเข้าคู่กับแถวตำรวจในกระบวนเสด็จพยุหยาตรา นับว่ามีฐานะ

เช่นทหารอยู่พวก ๑ สมควรจะคัดเลือดมหาดเด็กหลวงทั่วไป จัดขึ้นเป็นทหารรักษาพระองค์พวก ๑ ได้จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) จางวางมหาดเด็ก คัดเลือกบรรดาบุตร์ราชตระกูลและบุตร์ข้าราชการหนุ่ม ๆ ซึ่งเป็นมหาดเด็กหลวงทั้ง ๔ เวร (คือเวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์ เวรเดช) ในขั้นนี้มีจำนวนที่คัดเลือกได้รวม ๗๒ คน ตั้งเป็นกองทหารมหาดเด็กขึ้นพวก ๑ สำหรับรักษาพระองค์อันใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยสนิทสนม และพวกทหารมหาดเด็กข้าหลวงเดิม หรือที่เรียกว่าทหาร ๒ โหลเดิมทั้ง ๒๔ คนนั้น ก็รวมเข้าสมทบอยู่ในพวกที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ด้วย

ส่วนการบังคับบัญชานั้น ตั้งแต่เริ่มต้นตั้งกองทหารมหาดเด็กขึ้นมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระอิศริยยศเป็นนายพันเอกและตำแหน่งผู้บังคับการ ซึ่งในสมัยนั้นยังใช้นามยศทหารอยู่เป็นอย่างอังกฤษเรียกว่า "คอลอเนล" ทรงพระราชอุสาหะจัดการและกระทำพระราชกิจในการบังคับบัญชากองทหารนี้ด้วยพระองค์เอง เป็นการพิเศษผิดกว่ากรมทหารอื่น ๆ ได้เสด็จยังที่อยู่ของทหารและประทับทรงกระทำพระราชกรณียกิจณที่บัญชาการอยู่เนือง ๆ และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) เป็นผู้บังคับดูแลกำกับการให้เป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการ (ทำนองเช่นตำแหน่งรองผู้บังคับการกรมทหารมหาดเด็กในทุกวันนี้) มีตำแหน่งยศทหารเป็นนายพันโท ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า "ลุตเตแนลคอลอเนล" โปรดเกล้า ฯ ให้นายพันโทเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) แต่ยังเป็นนายราชานัตยานุการเป็นปลัดกอง เรียกว่า "แอดยุแตนต์" นอกนั้นทรงตั้งแต่งทหารพวกนี้เป็นจ่านายสิบ เรียกว่า "ซายันต์เมยอร์"

๖ นาย นายสิบเอก เรียกว่า "ซายันต์" ๖ นาย แบ่งทหารเข้าเวรประจำการเป็น ๓ ผลัด ๆ ละ ๗ วัน

ราชการที่ต้องกระทำนอกจากสำหรับเข้ากระบวนตามเสด็จแล้ว มีการฝึกหัดเป็นพื้น โปรด.กล้า ฯ ให้นายดาบเก็กครูทหารเดิมนาย ๑ และให้คัดเลือกนายดาบกรมทหารน่ามาเพิ่มเติมเป็นครูฝึกหัดอีก คือ นายดาบเริกซึ่งภายหลังเป็นนายร้อยเอกหลวงวิชิตชาญศึก ๑ นายดาบดีซึ่งภายหลังเป็นนายร้อยเอกขุนยุทธไกรรณการ ๑ นายดาบรอด ๑ รวมเป็น ๔ นายด้วยกัน มาฝึกหัดทหารมหาดเล็กพวกนี้ ตามกระบวนยุทธวิธีและคำบอกทหารเป็นอย่างอังกฤษ เหมือนอย่างแต่เดิมซึ่งนายดาบพวกนี้ได้รับความรู้มาแต่ก่อนแล้ว

ส่วนเครื่องอาวุธยุทธาภรณ์ที่ใช้ก็เป็นอย่างปราณีต (ซึ่งจะได้กล่าวพิศดารในที่อื่น) การกินอยู่บริบูรณ์เป็นสุขสบายมาก ด้วยเดชะพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ชุบเลี้ยงและทรงเอาเป็นพระราชธุระอุดหนุนอยู่ทั่วไป เป็นเหตุให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตลอดจนสามัญชนทั่วสกุลเป็นหลักฐาน มีความชื่นชมยินดีส่งบุตรหลานเป็นอันมากเข้ารับราชการเป็นทหารมหาดเล็กตามพระราชนิยม และโปรดเกล้า ฯ ให้มีรูปเทียนดอกไม้ถวายตัวเช่นธรรมเนียมมหาดเล็ก และเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ในตำแหน่งมหาดเล็กหลวง

บรรดาผู้ที่มีอายุย่อมเยาว์โปรดเกล้า ฯ ให้แยกออกเป็นพวก ๑ ต่างหาก ไม่ต้องมีน่าที่ประจำกองทหาร เป็นแต่ซ้อมการฝึกหัดเช่นนักเรียนทหาร พวกทหารมหาดเล็กชั้นเดียวกันนี้ มีนายเหมามหาดเล็กบุตรเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) คือหลวงจักรายา

นานุพิจารณ์ (เหมา บุนนาค) เป็นหัวน่า และพวกทหารมหาดเล็กไล่กาเดิมบางคนเมื่อเติบโตขึ้นแล้วก็ยกมาสมทบในพวกนี้ต่อไปด้วย ทั้ง ๒ พวกนี้เมื่อมีอายุมากขึ้น โดยมากก็ได้เข้ารับราชการในกรมทหารมหาดเล็กสืบมา การที่มีทหารมหาดเล็กขึ้นเด็กเช่นนี้เป็นธรรมเนียมสืบมา เช่นมีพวกที่เรียกว่า "ทหารสกอต" สำหรับแห่โสกันต์เป็นต้นในชั้นหลัง

ครั้นถึงปี ๒๔๑๔ จำนวนทหารมหาดเล็กค่อยมีมากขึ้น โปรดเกล้า ฯ ให้จัดเป็นกองร้อย เรียกว่า "กอมปนี" ชั้นแรกจัดเป็น ๒ กองร้อย คือกองร้อยที่ ๑ และกองร้อยที่ ๒ ต่อมามีจำนวนทหารมากยิ่งขึ้นตามลำดับจึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดระเบียบใหม่เป็น ๖ กองร้อย แบ่งเป็นเวร ๓ ผลัด ๆ ละ ๒ กอง รับราชการประจำผลัดละ ๑ เดือน กองร้อยที่ ๑ กับที่ ๒ เข้าเวรพร้อมกัน ที่ ๔ กับที่ ๕ เข้าเวรพร้อมกัน ที่ ๓ กับที่ ๖ เข้าเวรพร้อมกัน ยกเลิกเวรอย่างเดิมผลัดละ ๗ วันนั้นเสีย

อัตรากองทหารในกองร้อย ๑ ซึ่งจัดได้ในเวลานั้น มีพลทหารเพียงกองละ ๘๘ คน นายทหารประจำกองร้อยนั้น มีตำแหน่งผู้บังคับกองเรียกว่า "นายดาบ" ๑ จ่านายสิบผู้ผึกหัดเรียกว่า "คอเลอร์ดริลซายันต์" ๑ นายสิบเอกเรียกว่า "ซายันต์" ๔ นายสิบโทเรียกว่า "กอปอรัล" ๔ ผู้ที่เป็นนายดาบบังคับกองร้อยชั้นแรกดังนี้ กองร้อยที่ ๑ นายทุ้ยบุตร์เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) คือพระยาราชานุประพันธ์ (ทุ้ย บุนนาค) กองร้อยที่ ๒ นายบุศย์บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณย์รัตพันธุ์) คือพระยาอภัยรณฤทธิ์ (บุศย์ บุณย์รัตพันธุ์) กองร้อยที่ ๓ นายเจิกบุตร์พระยาเพชรพิไสย (จิน จารุจินดา) คือนายพลโทพระยาเทพยรชุณ (เจิก จารุจินดา) กองร้อยที่

๔ นายดั้นบุตร์พระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ อัมรานนท์) คือนายพันเอก พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์ (ดั้น อัมรานนท์) กองร้อยที่ ๕ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ คือนายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช กองร้อยที่ ๖ นายเจิมบุตร์พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แส่ง ชูโต) คือนายพลโทเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แส่งชูโต) และมีตำแหน่งนายทหารผู้ช่วยพลรบอีกดังนี้ นายจันบุตร์พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แส่ง ชูโต) คือพระยาสุนทรสงคราม (จันแส่งชูโต) เป็นเจ้าพนักงานใช้จ่ายหรือสมุหบาญชีเรียกว่า “เปมาสเตอร์” ๑ ชุนประสิทธิ์อักษร คือพระวรภัณฑ์พลากร (ทิบ ชาตะบัทมะ) เป็นเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์หรือการโรงทหารเรียกว่า “ควอเตอร์มาสเตอร์” ๑ หม่อมเจ้าสายในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๒) กรมหลวงวงษาธิราชสนิท คือนายพลเรือโทพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ เป็นนายแพทย์ เรียกว่า “เซอยอน ๑ ชุนมหาสิทธิโวหารคือพระสารสาตรพลขันธ์ (สมบุญ) เป็นผู้แสดงธรรมเรียกว่า “แชบเลน” ๑ บรรดานายทหารผู้ช่วยพลรบทั้งนี้เป็นกองกลางไม่มีเวร มีน่าที่มาทำการเป็นเวลา ต่อมามีนายสิบใช้จ่ายเรียกว่า “เปซายันต์” เพิ่มขึ้นในกองร้อยอีกกองละ ๑ นาย

เมื่อได้ทรงจัดการทหารมหาดเล็กพอมีหลักฐานเรียบร้อยขึ้นเช่นนี้แล้วจึงโปรดเกล้า ฯ ให้ขนานนามกองทหารนี้ว่า “กรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์” แต่นั้นมาคำว่า “ราชวัลลภ” นั้นแปลว่า “ที่รักสนิทคุ้นเคยของพระราชา”

ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงมีอัตราสูงกว่ากรมทหารทั้งปวง ทั้งอาหารการกินก็บริบูรณ์ยิ่ง โปรด

เกล้า ฯ ให้คุณหญิงสุ่นโชฎึกราชเสรฐี (เกี๋ยน โชติกเสถียร) แต่เมื่อยังเป็นพระนรนารถภักดี เป็นผู้ตั้งโรงครัวเลี้ยง

ส่วนเครื่องอาวุธยุทธาภรณ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ และแก้ไขเพิ่มเติมขึ้นอีกมากในตอนปลายปีนี้ เพราะว่าในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประเทศอินเดีย ทรงเครื่องแบบทหารมหาดเล็กนั้น พร้อมทั้งบรรดานายทหารผู้ที่ตามเสด็จด้วย ในสมัยนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดชแต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ซึ่งในขณะนั้นยังทรงพระเยาว์อยู่มีเกียรติศักดิ์แต่งพระองค์เครื่องยศชั้นนายร้อยโท ซึ่งเรียกว่า "อุดเดแนนต์" นั้นเป็นพิเศษด้วย

ครั้นถึงปี ๒๔๑๕ มีพระราชประสงค์จะให้พระบรมวงศานุวงษ์ซึ่งทรงพระเยาว์ และบุตรหลานราชตระกูลและข้าราชการได้รับความศึกษาวิชาไว้เป็นประโยชน์ในราชการสืบไป โปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งสถานที่สอนภาษาอังกฤษมีฝรั่งเป็นครูชื่อ "ฟรานซิส ยอร์ช แปตเตอร์สัน" อยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็กจัดการ ตัวครูฝรั่งแต่งเครื่องยศทหารมหาดเล็ก เป็นโรงเรียนพิเศษเกิดขึ้นใหม่ในกรมนี้แห่ง ๑ จัดสถานที่สอนภาษาไทยอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็กเหมือนกันอีกแห่ง ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐเป็นครู มีเครื่องแต่งตัวอย่าง ๓ สำหรับผู้เป็นอาจารย์ฝ่ายไทยนั้น มีพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรหลานราชตระกูลและข้าราชการที่ย่อมเยาว์เข้าเรียนแบ่งกันเป็น ๒ ภาคตามใจสมัคร ภายหลังนักเรียนพวกนี้ก็ได้รับราชการในกรมนี้

ต่อมาเป็นอันมาก และที่ได้มามีตำแหน่งเป็นนักเรียนนายร้อยที่เรียกกันในเวลานั้นว่า "คะเด็ต" ทหารมหาดเล็ก และที่เกี่ยวข้องกับกรมนักมีมาก ควรยกขึ้นกล่าวเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ๑ ด้วนแต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอและยังไม่ได้ทรงกรมทุกพระองค์

ครั้นถึงปี ๒๔๑๖ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งตำแหน่งนายทหารสัญญาบัตร์เพิ่มเติมขึ้นอีกทั้ง ๖ กองร้อย เป็นยศรากองร้อย ๑ มีนายร้อยเอกเรียกว่า "กัปตัน" ๑ นายร้อยโทเรียกว่า "ลุดเตแนนต์" ๑ นายร้อยตรีเรียกว่า "เอนไซน์" ภายหลังเรียกว่า "สับลุดเตแนนต์" ๑ และมีนายทหารประทวน คือจ่านายสิบเรียก "ซายันต์เมเยอร์" ๑

บรรดานายทหารสัญญาบัตร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร์นั้นเมบรรดาศักดิ์ ให้มีนามเทียบตำแหน่งกรมมหาดเล็ก นายดาบเดิมซึ่งเป็นนายร้อยเอกชั้นนายเวรเป็นจมื่น ๖ นาย คือ กองร้อยที่ ๑ เป็นจมื่นสุรเดชรณชิต ๑ กองร้อยที่ ๒ เป็นจมื่นสุรฤทธิ์พฤฒิไกร ๑ กองร้อยที่ ๓ เป็นจมื่นวิชิตไชยศักดาวุธ ๑ กองร้อยที่ ๔ เป็นจมื่นวิไชยยุทธเดชาคนี ๑ กองร้อยที่ ๕ เป็นจมื่นศรี

ณรงค์วิไชย ๑ กองร้อยที่ ๖ เป็นจมื่น สราภัย สุขดิ การ ๑ แต่ตำแหน่งจมื่นศรีณรงค์วิไชยนั้นงดไว้ เหตุว่าตำแหน่งนายร้อยเอกในกองร้อยที่ ๕ นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ คือนายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช รับราชการอยู่

ส่วนนายร้อยโทเทียบตำแหน่งจ่ามหาดเล็กเป็นหลวง ๖ นายคือ กองร้อยที่ ๑ เป็นหลวงสาตราธิกรณฤทธิ์ ๑ กองร้อยที่ ๒ เป็นหลวงวิทยาธิกรศักดิ์ ๑ กองร้อยที่ ๓ เป็นหลวงสรจักรวานุกิจ ๑ กองร้อยที่ ๔ เป็นหลวงสรสิทธยานุการ ๑ กองร้อยที่ ๕ เป็นหลวงศิลปสาร สราวุธ ๑ กองร้อยที่ ๖ เป็นหลวงศัลยุทธวิธีกรรม ๑

นายร้อยตรีเทียบตำแหน่งหุ้มแพรมหาดเล็กเป็นนาย (มีชื่อ) ๖ นายคือ กองร้อยที่ ๑ เป็นนายพิศณยุทธการ ๒ กองร้อยที่ ๒ เป็นนายพิศณยุทธกิจ ๑ กองร้อยที่ ๓ เป็นนายสรการฤทธิรณ ๑ กองร้อยที่ ๔ เป็นนายสรพลเรืองเดช ๑ กองร้อยที่ ๕ เป็นนายประจนณรงค์ฤทธิ์ ๑ กองร้อยที่ ๖ เป็นนายประจันต์สุขดิการ ๑ แต่ตำแหน่งนายประจนณรงค์ฤทธินั้นงดไว้ เหตุว่าตำแหน่งนายร้อยตรีในกองร้อยที่ ๕ โปรดเกล้า ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าอุณากันอนันตนรไชย รับราชการ

ส่วนตำแหน่งผู้ช่วยพลรบที่เป็นนายทหารสัญญาบัตรนั้น มีนามบรรดาศักดิ์เป็นหลวง คือผู้สอนธรรมตรงกับตำแหน่งซึ่งบัดนี้เรียกว่า อนุศาสนาจารย์นั้นเป็นหลวงสรสาตรพลขันธ์ ๑ เจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์เป็นหลวงวรภัณฑ์พลาการ ๑ เจ้าพนักงานใช้จ่ายเป็นหลวงอังคนิศรพลารักษ์ ๑ ภายหลังเลื่อนเป็นพระทั้งสามนาย ตำแหน่งนาย

แพทย์นั้นยังไม่มีนามบรรดาศักดิ์เหตุว่าโปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์แต่เมื่อยังเป็นหม่อม เจ้าสาย ได้รับราช การอยู่ในเวลานั้น ต่อมาได้มีตำแหน่งนายแพทย์เป็นหลวงดำรงแพทยาคุณ ชั้นภายหลัง ทั้งเมื่อหมอบีเตอร์กาแวน ได้รับราชการเป็นแพทย์หลวง แล้วก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีตำแหน่งรับราชการในกรมนี้ และได้แต่ง ตัวเครื่องยศนายทหารมหาดเล็กด้วย

ในการพระราชทานสัญญาบัตร์นาย ทหารมหาดเล็ก ครั้ง แรก นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการมีพิธีพิเศษเป็นเกียรติศักดิ์ คือมีการประชุม นายทหารแต่งเต็มยศ เสด็จประทับพระราชบัลลังก์ ณ โรงทหาร ทรงพระแสงขรรค์ไชยศรีพาดบนบ่านายทหารทั้ง ๒ ข้างก่อน แล้ว จึงพระราชทานสัญญาบัตร์ต่อไป เหมือนกับที่พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงกระทำแก่ผู้รับพระราชทานถานันดรเสนาง คบดี และมหา โยธินแห่ง เครื่อง ราชอิศริยา ภรณ์ อัน มี ศักดิ์รา มาธิบดี เป็นแบบข้าง ยุโหรปวิสัยที่ นับว่าทำพิธีอย่าง นี้หมายความว่า รับ เข้าใน คณะผู้มีศักดิ์ซึ่งเรียกตามภาษาอังกฤษว่า ไน้ต์ (Knight) และได้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องยศ คือโต๊ะถมตะทอง รองหิ้บหมาก ๑ กาน้ำถมตะทอง ๑ หิ้บหมากนากอย่างใหญ่ ๑ แล้ว ให้มีเกียรติยศใช้เรือกันยาตามเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนเรือยาวได้ เช่นมีการเสด็จพระราชทานกระจูนทางชลมารคเป็นต้น ส่วนชั้นนาย สิบก็ได้พระราชทานหิ้บหมากนากอย่างย่อมเป็นเครื่องยศ และใช้ เรือยาวอย่างที่เรียกว่าเรือโถงได้ด้วย

ถัดนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายทหารในกรมทหาร มหาดเล็กมีตำแหน่งเป็นราชองครักษ์ขึ้นอีกอย่าง ๑ เรียกว่า "ราช

เอดเดอแกมป์" ผู้ที่รับตำแหน่งเช่นนี้ มีเครื่องแต่งตัวอีกอย่าง ๑ เป็นพิเศษ และแต่ง เครื่องแบบประจำกรมตามเดิมได้ด้วย และคง มีตำแหน่งกระทำการตามหน้าที่ในกรมอยู่ตามเดิม ในครั้งแรกโปรด เกล้า ฯ ให้นายร้อยเอกพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ คือ นายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช แต่เมื่อยัง ทรงเป็นผู้บังคับกองร้อยที่ ๕ อยู่นั้น เป็นราชองครักษ์แต่องค์เดียว ภายหลังนายพันโทพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) หัวหน้านายทหาร ผู้ใหญ่ในกรมนี้อีกนาย ๑ กับทั้งพระยาราชานุประพันธ์ (ทุ้ย บุญ นาค) ได้รับตำแหน่งราชองครักษ์นี้

ในชั้นต้นตำแหน่งราชองครักษ์ก็ไม่มีหน้าที่อันใดมากนัก คล้าย กับพระราชทานเกียรติศักดิ์เพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ ต่อมาได้มีขึ้นอีกหลาย นาย เป็นผู้ที่มีตำแหน่งประจำกองทหารบ้าง เป็นพิเศษซึ่งไม่ได้ เป็นนายทหารประจำกรมนี้บ้าง แต่เมื่อผู้ใดได้มีตำแหน่งเป็นราช องครักษ์ไซร้ ก็แต่งเครื่องยศราชองครักษ์นั้นเป็นพิเศษได้ มีสัง กัดและรับเงินเดือนอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ภายหลังเมื่อมีจำ นวนราชองครักษ์มากขึ้น จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเป็นเวรมีหน้าที่รับ ราชการอีกพแนก ๑ ซึ่งจักได้กล่าวต่อไปตามลำดับ นับว่าราชองค รักษ์ขึ้นสืบมาช้านาน จนถึงตั้งกรมยุทธนาธิการแล้ว และภายหลัง ได้มีกรมราชองครักษ์ตั้งขึ้นใหม่แล้ว จึงได้เลิกไม่เกี่ยวข้องอยู่ใน ความปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก

อนึ่ง ในปีนี้นายพันโทพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) ถึง อนิจกรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายราชานัตยนุหาร (พร บุนนาค) เป็นพระยาภาสกรวงศ์จางวางมหาดเล็ก และให้

เป็นนายพันโทในกรมทหารมหาดเล็ก กระทำหน้าที่พระยาสุรศักดิมนตรีแต่เดิมมา ให้นายดาบเล็กครูฝึกหัดทหารเดิมเป็นหลวงรัตรณยุทธ์ มียศทหารเป็นนายพันตรีเรียกว่า "เมเยอร์" กระทำน่าที่พระยาภาสกรวงศ์แต่ก่อน

ในปีนั้นกด "แกดลิง" ที่ส่งเข้ามาถึงหลายกระบอก โปรดเกล้า ฯ ให้แบ่งทหารในกรมนี้ทุกกองร้อย ฝึกหัดจัดขึ้นเป็นกองปืนกลกอง ๑ นายพลโทพระยาเทพอรชุณ (เจ็ก จารุจินดา) แต่เมื่อยังเป็นนายร้อยเอกจมื่นวิชิตไชยศักดาวุธเป็นผู้บังคับการ แต่เป็นไม่ไม่ช้านานนัก ก็ย้ายการปืนกลนี้ไปอยู่ในกองทหารกรมแสง ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์ทรงบังคับบัญชาจัดการขึ้นภายหลัง

ครั้นถึงปี ๒๔๑๗ โปรดเกล้าฯให้ตั้งกองทหารม้าขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กกอง ๑ เรียกว่า "ตรุบ" โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ แต่เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอเป็นผู้บังคับกองมียศทหารเป็นนายรอยเอกที่เรียกกันในเวลานั้นว่า "กปตัน" มีนายทหารสัญญาบัตรอีก ๑ นาย ยศนายร้อยโทเรียกว่า "ลุดเตแนนต์" มีจ่านายสิบ ๑ นายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๔ พลทหาร ๔๘ คน มีเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์อีกอย่าง ๑

ครั้นถึงปีที่ ๒๔๑๘ โปรดเกล้า ฯ ให้คัดเลือกบรรดาพลทหารมหาดเล็กที่เป็นช่าง จัดตั้งกองทหารช่างขึ้นในกรมนี้อีกกอง ๑ เรียกว่า "กองทหารอินยิเนีย" โปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) แต่เมื่อยังเป็นนายนกแก้วทหารมหาดเล็กนั้น เป็นหลวงสโมสรพลการผู้บังคับกอง มียศทหารเป็นนายร้อยโท ท่อมราชวงศ์แดงคือนายร้อยเอกหม่อมเทวาธิราช (ม. ร. ว. แดง อิศรเสนา ณ กรุงเทพ) เป็น

นายร้อยตรีผู้ช่วย ๑ นายทัดทหารมหาดเล็กคือนายพลโทพระยาสโมสรสรรพการ (ทัด ศิริสัมพันธุ์) เป็นนายสิบนำทางเรียกว่า "ไปโอเนียซายันต์" ๑ และมีนายสิบเอก ๕ นายสิบโท ๕ พลทหาร ๖๐ สำหรับกระทำการช่างทหารในกรมนี้ ครั้นเมื่อโปรดกล้า ฯ ให้จัดหอคองคอเดียเป็นพิพิธภัณฑ์สถานที่เรียกว่า "มิวเซียม" ในเวลานั้น กองทหารช่างนี้มีน่าที่จัดการตามความแนะนำของฝรั่งผู้ ๑ ชื่อว่า "อาดาบาส์เตอร์" อยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก ทั้งได้ผึกหัดวิชาทำแผนที่ขึ้นในกองทหารช่างนี้เป็นเริ่มต้นมา เครื่องอาวุธยุทธาภรณ์ของกรมทหารช่างนี้ ใช้อย่างเดียวกับทหารราบ ผิดแปลกก็แต่เครื่องมือเครื่องใช้ประกอบวิชาช่างอีกหลายประการ

ทหารช่างพวกนี้ไม่ได้มีน่าที่ทำการแต่เฉพาะวิชาทหาร ในกระบวนยุทธวิธี สรรพการช่างเบ็ดเตล็ดสำหรับกรมก็ได้กระทำทั้งสิ้น เช่นเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์และอาภรณ์เป็นต้นเสร็จก็ควรกระทำได้ มีการแก้ไขอาวุธและทำหมวกทำเข็มขัดคันชีพเป็นต้น (คล้ายคลึงกับน่าที่กรมช่างแสงทหารบกปนกับการโรงงานของกรมยกระบัตร์ทหารบก และกรมเกียกกายทหารบกในสมัยนี้) เหตุฉะนั้นมีผู้ทมวิชาและชำนาญการช่างต่าง ๆ เป็นนายทหารเพิ่มเติมขึ้นตามลำดับ เช่นนายร้อยโทหม่อมเจ้ากระจ่างใกนมหิ่นกษัตริย์ศรีศักดิเดชเป็นต้น

อนึ่ง ในสมัยนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดทหารผึกหัดแตรวงเป็นกอง ๑ ต่างหาก แต่เดิมพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ซึ่งบังคับกองร้อยทหารราบที่ ๕ ได้ทรงกำกับกองแตรวงนี้ ภายหลังโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร คือนายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นนักเรียนทหาร

อยู่ในกรมนี้ เป็นนายร้อยตรีบังคับการกองแตรวงนั้น และมีนายพันตรีพระวาทิตบรเทศ (ม. ร. ว. ชิด เสนีวงศ์ ณ กรุงเทพ) แต่เมื่อยังเป็นหม่อมราชวงษ์ชิต ผู้ซึ่งเป็นหลักรู้วิชาแตรดีเป็นนายแตรวงเรียกว่า "แบนด์มาสเตอร์" มียศทหารเท่าชั้นจ่านายสิบ

ส่วนผู้ช่วยพลรบในตำแหน่งอื่น ๆ ที่ยังไม่พอเพียง โปรดเกล้า ฯ ให้เพิ่มตำแหน่งขึ้นอีก คือนายแพทย์สัตว์ ๑ ซึ่งเดิมหม่อมเจ้ากันเป็นผู้รักษาช้างม้าของหลวงอยู่เดิม และต่อมาเป็นหม่อมราชวงษ์โตมนตรีกุล ณ กรุงเทพ รวมกันเป็นสัตวแพทย์ในกองทหารม้ากรมนี้ ๑ นายสิบพรำมรง ๑ นายสิบภารโรง ๑ เสมียนเวร ๑ รวมอยู่ในเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์

อนึ่งในปีนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรยศทหารในกรมทหารมหาดเล็กแก่จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ผู้ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้แต่งพระองค์เครื่องยศนายร้อยโทในกรมนี้แต่ก่อนนั้น เป็นนายพันโทพิเศษซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า "อุตเตแนนต์คอลอเนลบริเวตแรงก์" อันนับว่าเป็นเริ่มต้นแรกมีนายทหารพิเศษซึ่งได้รับสัญญาบัตรเกิดขึ้นในกรมนี้เป็นธรรมเนียมสืบต่อมา

ครั้นถึงปี ๒๔๑๙ โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการเปลี่ยนแปลงกองทหารม้าในกรมนี้ใหม่ แบ่งออกเป็น ๒ หมวด คือมีหมวดที่ ๑ เรียกว่า "ตรุบ ๑" หมวดที่ ๒ เรียกว่า "ตรุบ ๒" เพิ่มนายร้อยโทอีก ๑ มีนายร้อยตรีเรียกว่า "คอรเน็ต" ขึ้นอีก ๒ นาย หมวด ๑ คงมีนายร้อยโท ๑ นายร้อยตรี ๑ นายสิบเอก ๒ นายสิบโท ๒ นายร้อยเอกพระ

เจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์เป็นผู้บังคับกองอยู่ตามเดิม แต่มียศทหารเป็นนายพันตรี และมีตำแหน่งนายร้อยเอกขึ้นใหม่อีกนาย ๑ คือหลวงสุริยามาตย์ (ต่วน คฤหเดช) แต่เมื่อยังเป็นหลวงสรสิทธยานุการอยู่นั้นได้รับตำแหน่งนี้ หมวดทหารม้าทั้ง ๒ นั้นรวมกันเป็นกองทหารม้าเรียกว่า "สควอดรอน" อยู่ในความบังคับบัญชาของผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กอีกชั้น ๑

อนึ่งในปีนี้โปรดเกล้าฯให้แก้ไขอัตราทหารประจำการในกรมทหารมหาดเล็กใหม่ เปลี่ยนเป็นให้เข้าเวร ๒ ผลัด ๆ ละ ๑ เดือน เวร ๑ มีทหารราบ ๓ กองร้อย ทหารม้า ๑ หมวด ทหารช่าง ๑ หมวด ทหารแตรวงไม่มีเวร การที่จัดอัตราเวรใหม่เช่นนี้ เหตุว่าในสมัยนี้บริบูรณ์ด้วยพลทหารและได้จัดขึ้นหลายเหล่าดังกล่าวแล้ว

ครั้นถึงปี ๒๔๒๐ มีพระราชปรารภถึงกรมทหารมหาดเล็กที่ได้โปรดเกล้าฯให้จัดขึ้นแต่เดิมมา และได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมขึ้นก็หลายสิ่งหลายอย่างจนถึงกาลนี้ ได้ทรงพระราชอุสาหะปฏิบัติกิจการในน่าที่ผู้บังคับการกรมนี้ด้วยพระองค์เอง จนมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ เมื่อกรมได้ขยายการกว้างขวางขึ้น กิจการก็ย่อมมีมากขึ้น ส่วนพระราชกรณียกิจในการแผ่นดินก็มีมากหลาย ทรงพระราชดำริเกรงว่าจะทรงสอดส่องกิจการในกรมนี้ไปไม่ทั่วถึง ประการ ๑ ได้ทรงทราบตระหนักว่าความเป็นไปของกรมนี้ร่วงโรยลงหาเหมือนแต่ก่อนไม่ เป็นเหตุเพราะนายทหารโดยมากถือเปรียบแก่งแย่งกันไป การบังคับบัญชาไม่เป็นอันสิทธิ์ขาดลงไปได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้แก้ไขจัดการวิธีปกครองของกรมทหารมหาดเล็กเป็นอย่างใหม่ ความแจ้งอยู่ในพระราชบัญญัติเป็นข้อบังคับสำหรับกรมทหารมหาดเล็ก ดง

วันศุกรเดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ ปีฉลู นพศกจุลศักราช ๑๒๓๙ (คือ พ.ศ. ๒๔๒๐) นั้นแล้ว

วิธีปกครองอย่างใหม่นั้น คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระอิศริยยศเรียกว่า "คอมมานดิงอินชีฟ" ทรงเป็นพระราชธุระบังคับการในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์สิทธิ์ขาดในทิคอลอเนลทั้งสิ้น ทรงตั้งผู้รับพระบรมราชโองการมาสั่งแก่ทหาร และนำการในโรงทหารขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา เป็นผู้ตรวจตราทหารมิให้ทำผิดข้อบังคับและเป็นที่ปฤกษาของนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อย มีอำนาจที่จะตัดสินและสั่งการได้ตามข้อบังคับ และตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการนี้ไม่ยืนเป็นตำแหน่งสำหรับนายทหารผู้ใด ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดเป็นในขณะใดเพียงใด นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยและพลทหารต้องฟังคำสั่งของผู้รับพระบรมราชโองการนั้น ตามข้อกฎหมายแต่ที่ชอบที่ควร ถ้าผู้ใดได้รับเป็นผู้ที่รับพระบรมราชโองการใช้ ถึงเป็นแต่นายทหารอยู่ในกองร้อยใด ๆ ต้องมียศเสมอนายทหารญญาบัตรชั้นนายพันโทหรือนายพันตรี มีเงินเดือนเพิ่มขึ้นอีก โปรดเกล้า ฯ ให้นายพันตรีพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์รับตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการเป็นครั้งแรกในปีนี้ และตำแหน่งนี้มีอยู่และต้องอยู่ประจำการในพระบรมมหาราชวังเสมอไป โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ซึ่งเป็นนายพันโทพิเศษเป็นผู้บังคับบัญชาดูผิดและชอบในกรมทหารมหาดเล็ก เมื่อถ้อยความเกิดขึ้นในทหารต่อทหารเอง หรือทหารวิวาทกับผู้อื่น ถ้านายทหารผู้ใหญ่จะว่าไปไม่ตลอดก็ให้ส่งไปทูลปฤกษา และเป็นผู้รับราย

งานบรรดาการในโรงทหารทั้งปวง และมีอำนาจที่จะตักเตือนว่ากล่าวนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งทำความผิดต่าง ๆ เห็นการสิ่งใดที่จะเสียไปหรือจะเจริญขึ้นประการใดให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ให้ตั้งนายทหารผู้ ๑ เป็นผู้ช่วยในพระองค์เรียกว่า "สตาฟ" สำหรับทำรายงานและบาญชีจำนวนทหารจำนวนของต่าง ๆ ในโรงทหารไปกราบบังคมทูล นายทหารผู้ช่วยนี้ต้องมานั่ง ณ ห้องบัญชาการทุกวัน เพื่อจะได้พึ่งการและนำความขัดข้องในโรงทหารไปกราบบังคมทูล และรับรับสั่งมาสั่งการในโรงทหาร ถ้ามีการสำคัญเกิดขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กประการใด สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ต้องเป็นหัวน่ามาประชุมในการนั้นด้วย ส่วนตำแหน่งนายพันโทประจำกรมนั้นต้องมานั่ง ณ ห้องบัญชาการทุกวัน ราชการสิ่งใดในกรมมีขึ้นนายพันโทต้องช่วยผู้รับ พระบรมราชโองการบังคับตามข้อกฎหมายและเป็นที่ปฤกษาตัดสินถ้อยความที่ทหารมาร้องต่อผู้รับ พระบรมราชโองการ ถ้าผู้รับพระบรมราชโองการจะมีที่ไปแห่งใดวัน ๑ ก็ดี ครึ่งวันก็ดี หรือป่วยไข้ นายพันโทต้องมาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประจำทั้งกลางวันและกลางคืนแทนผู้รับพระบรมราชโองการในขณะนั้น มีอำนาจและน่าที่เหมือนผู้รับพระบรมราชโองการทุกประการ

ส่วนกองทหารนั้นในข้อบังคับครั้งนี้โปรดเกล้า ฯ ให้มีอัตราดังนี้

กองทหารราบกองร้อย ๑ มีพลทหาร ๑๐๐ คน แบ่งเป็น ๔ ส่วน ส่วน ๑ มี ๒๕ คนเป็นหมู่ ๑ เรียกว่า "เซกชัน" รวม ๔ หมู่ หมู่ ๑ มีนายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๔ และในหมู่ ๑ นั้นแบ่งออกเป็น ๕ พวก อยู่ในนายสิบเอก ๓ พวก คือ ๑๕ คน นายสิบโท ๒ พวก คือ ๑๐ คน และทั้ง ๔ หมู่แบ่งออกอีกเป็น ๒ ส่วนคือส่วนละ ๒ หมู่ มีนายสิบ

เอก ๒ นายสิบโท ๒ พลทหาร ๕๐ เป็นหมวด ๑ เรียกว่า "สับดิวชัน" แบ่งอยู่ในบังคับนายร้อยโทหมวด ๑ นายร้อยตรีหมวด ๑ แล้วจึงมีนายร้อยเอกบังคับรวมทั้ง ๒ หมวดเป็นกองร้อยเรียกว่า "กอมปนี๑" อนึ่งกองร้อย ๑ มีนายสิบใช้จ่ายเรียกว่า "เปซายันต์" ๑ สำหรับถือบาญชีจำนวนคนและเบิกจ่ายสิ่งของ ต้องเป็นตาเป็นใจของนายร้อยเอกผู้บังคับกองร้อย ส่วนตำแหน่งนายสิบตรีที่เรียกว่า "แอกติงกอปราล" นั้น ก็ให้คงมีอยู่ตามเดิม สำหรับแทนนายสิบบังคับหมู่บังคับพวกทั้ง ๘ ในเวลาป่วยไข้ เมื่อผู้ป่วยหายแล้วผู้แทนต้องกลับเป็นพลทหารตามเดิม

อัตราทหารประจำรับราชการเข้าเวร ๓ กองร้อย ออกเวร ๓ กองร้อย คือกองร้อยที่ ๑ กองร้อยที่ ๒ กองร้อยที่ ๓ เข้าเดือน ๑ กองร้อยที่ ๔ กองร้อยที่ ๕ กองร้อยที่ ๖ เข้าเดือน ๑ นายทหารสัญญาบัตรทั้ง ๘ นาย ตามเวรต้องเข้าเวรขาดไม่ได้ แต่ยอมให้มีเวลาผลัดกันไปบ้าน เช่นกองร้อยที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ เข้าเวร วันแรกตั้งแต่เวลาผึกหัดทหารเช้าแล้ว นายร้อยเอกกองร้อยที่ ๑ นายร้อยโทกองร้อยที่ ๒ นายร้อยตรีกองร้อยที่ ๓ ไปได้จนถึงเวลา ๑๒ นาฬิกา นายร้อยเอก กองร้อยที่ ๒ นายร้อยโทกองร้อยที่ ๓ นายร้อยตรี กองร้อยที่ ๑ ไปได้ จนเวลา ๑๒ นาฬิกา ตั้งแต่เวลา ๑๒ นาฬิกาจนตลอดเวลาผึกหัดทหารเช้าวันรุ่งขึ้นต้องพร้อมกันหมดทั้ง ๘ นาย พอหมดเวลาผึกหัดทหารเช้าแล้ว นายร้อยเอกกองร้อยที่ ๓ นายร้อยโทกองร้อยที่ ๑ นายร้อยตรีกองร้อยที่ ๒ จึงไปได้จนเวลา ๑๒ นาฬิกา และวนเวียนกันดังนี้ตลอดไปนายสิบนั้นเวรๆ มี ๒๔ คน มีกำหนดไปบ้านได้ ๗ วันครั้ง ๑ กองร้อย ๑ มี ๘ คน เปลี่ยนกันไปตั้งแต่เวลาผึกหัดเช้าแล้วกองร้อยละ ๑ คน จนถึง ๑๒ นา

พิกาต้องกลับ เวียนกันไปดังนี้ทุกกองร้อย แต่นายสิบใช้จ่ายนั้นต้องอยู่รับราชการเสมอไป

กองทหารม้ามีกองร้อย ๑ เรียกว่า "สควอดรัน" มีจำนวนพลทหาร ๑๐๐ คนแบ่งเป็น ๒ หมวดเรียกว่า "ตรุบ" หมวด ๑ แบ่ง ๔ หมู่เรียกว่า "เซกชัน" หมู่ ๑ มีพลทหาร ๑๒ คน ในหมู่ ๑ มีนายสิบเอก ๑ นายสิบโท ๑ รวม ๘ หมู่มีนายสิบเอก ๘ นายสิบโท ๘ รวม ๑๖ คน และ ๘ หมู่นี้แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ๆ ละ ๔ หมู่เป็นหมวด ๑ เรียกว่า "ตรุบ" หมวด ๑ มีนายร้อยตรีเรียกว่า "คอเน็ต" ๑ นายร้อยโท ๑ แบ่งกันบังคับเป็นชั้น ๆ เหมือนทหารราบ นายร้อยเอกได้บังคับทั้งกองร้อย มีนายสิบผู้ช่วยอีก ๒ คน คือนายสิบยุทธภัณฑ์เรียกว่า "ควอเตอร์มาสเตอร์ซายันต์" ๑นายสิบใช้จ่ายที่เรียกว่า "เปมาสเตอร์ซายันต์" ๑ มีน่าที่เช่นทหารราบที่กล่าวแล้ว และมีนายสิบอัตวแพทย์ที่เรียกว่า "เวตเตอรินารีซายันต์" อีกคน ๑ เป็นพนักงานสำหรับ ตรวจ โรครักษาม้าและเรื่อง หญ้าม้าการ เบ็จเสร็จทั้งปวงในโรงม้า

กองทหารม้าเข้าเวรหมวดละ ๑ เดือนเหมือนทหารราบ แต่นายทหารนั้นมีน้อยตัวและมีเงินเดือนมาก จะไปบ้านไม่ได้ต้องอยู่เวรตลอดเดือน

กองทหารช่างมี นายร้อยโท ๑ นายร้อยตรี ๑ นายสิบนำทาง ๑ นายสิบใช้จ่าย ๑ นายสิบเอก ๒ นายสิบโท ๔ มีเวรนอนโรงละ ๗ วัน คือเวร ๑ นายร้อย ๑ นายสิบผู้ช่วย ๑ นายสิบเอก ๑ นายสิบโท ๒ พลทหารคัดที่เป็นช่างต่าง ๆ อย่างละ ๒ คนนอนโรง เวลากลางวันต้องมาทำการพร้อมกัน และต้องเป็นพนักงานรักษาของในพิพิธภัณฑ์สถานที่

เรียกว่า "มิวเซี่ยม" นั้นด้วย

กองแตรวงมีพลแตรในอัตรา ๓๐ คน พลฝึกหัดอีก ๒๐ คนรวม ๕๐ คนเข้าเวร ๆ ละ ๒๕ คน มีนายแตรวงเรียกว่า "แบนด์มาสเตอร์" ๑ ยศเท่าจ่านายสิบ นายสิบเอก ๒ นายสิบโท ๒ เข้าเวร ๆ ละ ๒ คน เวลากลางวันต้องสมทบกันฝึกหัดแตรวันละ ๓ ชั่วโมง เวลามีการเป่าแตรต้องระดมสมทบกันทั่วไป

ส่วนพนักงานกองกลางและผู้ช่วยพลรบนั้น ปลัดกรมที่เรียกว่า "แอดยุแตนต์" เป็นผู้สำหรับถือบาญชีกลางกองทหารต่าง ๆ ที่ได้มาเข้าเวรเวลาเช้าต้องมาฝึกหัดทหารแล้วทำการในห้องบัญชาการ และสำหรับแทนผู้บังคับการ และเป็นธุระว่ากล่าวนายพลำมรง และตรวจการตักเตือนนายกองทหารต่าง ๆ ในเรื่องอาวุธยุทธาภรณ์ และเป็นตุลาการช่วยผู้สอนธรรมชำระความทหาร

ผู้สอนธรรมแต่เดิมเป็นแต่พนักงานสั่งสอนธรรมมีงานน้อย ได้เพิ่มน่าที่ให้เป็นพนักงานประจำห้องบัญชาการ ทำงานกับนายเวรที่เรียกว่า "ออเดอลีรูมเคลิก" ด้วย สำหรับเป็นผู้รักษากฎหมายข้อบังคับทหารทั้งปวง ถ้ามีคดีเกี่ยวข้องในกรมทหารหรือทหารต่อทหารเป็นความกันเองผู้สอนธรรมกับ ปลัดกรม เป็นผู้ชำระว่ากล่าวและปฤกษาโทษ สรรพหนังสือราชการในกรมที่จะต้องเก็บรักษาและโต้ตอบไปมาเป็นน่าที่ของนายเวรกับผู้สอนธรรมจัดการทำทุกอย่าง มีจ่านายสิบเรียกว่า "ซายันต์เมเยอร์" สำหรับกรมอีก ๒ นาย ผลัดเวรกันนอนในพระบรมมหาราชวังคนละ ๗ วัน ถ้าป่วยไข้นายเวรต้องอยู่แทน น่าที่จ่านายสิบเป็นผู้ถือบาญชีทหารนอนเวรประจำซอง ซึ่งกองยืนนำเสนอผู้รับพระบรมราชโองการและเป็นผู้ตรวจทหารนั้น ถ้ามีการเสด็จพระ

ราชดำเนินแห่งใด ต้องไปตามเสด็จด้วยและเป็นผู้ช่วยปลัดกรมผึกหัดทหารและทำบาญชีทหารที่ผึกหัดนั้น และบรรดาการในโรงนอกโรงสิ่งใด เมื่อผู้รับพระบรมราชโองการไปตรวจเองจ่านายสิบต้องไปด้วย ถ้าผู้รับพระบรมราชโองการไม่ได้ไป จ่านายสิบต้องไปตรวจทำรายงานยื่น เหมือนเป็นสารวัดหรือจเรสำหรับรายงานหรือนายทหารคนสนิทของผู้รับพระบรมราชโองการอาจจักใช้ให้ไปตรวจการทุกอย่างได้ ไม่ว่าการสิ่งใดในหมู่ใดกรมใดจ่านายสิบไปตรวจได้ตลอด จ่านายสิบต้องอยู่กับผู้รับพระบรมราชโองการเสมอไปขาดไม่ได้

ตำแหน่งเจ้าพนักงานใช้จ่าย มีพนักงานใช้จ่ายหรือสมุห์บาญชี ๑ นายสิบใช้จ่าย ๑ เป็นน่าที่สำหรับเบิกจ่ายเก็บเงินและทำบาญชีในกรม นอกจากมาทำการตามเวลาแล้ว ต้องผลัดเปลี่ยนกันนอนโรงคนละ ๗ วัน

ตำแหน่งเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์มีเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์หรือยกรบัตร์ ๑ เป็นน่าที่ตรวจตราจัดการในโรงทหาร และตรวจเก็บจ่ายจัดการเครื่องอาภรณ์และเครื่องใช้สรอยทั้งปวงตลอดจนการกินอยู่ของทหาร มีนายสิบอยู่ในบังคับ ๓ นาย คือนายสิบยุทธภัณฑ์เรียกว่า "ควอเตอร์มาสเตอร์ซายันต์" ๑ มีน่าที่ตรวจตราจัดเครื่องอาภรณ์และสิ่งของเครื่องใช้ทั้งปวง นายสิบรักษาอาวุธเรียกว่า "อาร์มเรอร์ซายันต์" ๑ มีน่าที่ตรวจตราจัดเข็มขัดคันชีพปืนดาบเป็นต้น บรรดาเป็นเครื่องสาตราอาวุธทั้งปวง นายสิบโรงทหารเรียกว่า "แบแร็กซายันต์" ๑ มีน่าที่ตรวจจัดการในโรงทหารและการกินอยู่ทั้งปวง พนักงานเหล่านี้นอกจากทำการตามเวลาแล้ว ต้องผลัดเปลี่ยนกันประจำนอนโรงเหมือนกัน

ตำแหน่งแพทย์พยาบาล มีนายแพทย์ที่เรียกว่า "เซอเยอน" ๑ ผู้พยาบาลที่เรียกว่า "ฮอสปีเตลเซอเยอน" ๑ เป็นน่าที่ตรวจรักษาพยาบาลทหารป่วย ต้องผลัดเปลี่ยนกันนอนโรงคนละ ๗ วัน และมีอัศวแพทย์เรียกว่า "เวิตเตอรินารีเซอเยอน" ๑ นาย สำหรับรักษาม้าในกรม กับทั้งช้างม้าและสัตว์อื่น ๆ ของหลวงทั่วไปด้วย

ส่วนการคุมขังคนโทษในกรมนี้ มีนายสิบผู้คุมเรียกว่า "โปรโวสซายันต์" ๒ นาย ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันคนละ ๗ วัน

อนึ่งในกรมนี้มีคนงานสำหรับทำการใช้การ เช่นรักษาความสอาดเป็นต้นพวก ๑ เรียกว่า "เลขไพร่หลวงสำหรับกรมทหารมหาดเล็ก" มีตำแหน่งเจ้ากรม ๑ ปลัดกรม ๑ ได้ควบคุมตัวไพร่แบ่งเวรกันเข้าเดือนตามธรรมเนียมเลขไพร่หลวงทั่วไป

อัตราเงินเดือนกรมทหารมหาดเล็กในสมัยนี้มีกำหนดดังนี้ นายพันเอก ๑๖๐ บาท (ไม่มีตัวผู้ได้รับเงินเดือนนี้ เพราะเวลานี้นายพันเอกในกรมนี้เป็นได้แต่เฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว) นายพันโท ๑๒๐ บาท นายพันตรี ๑๐๐ บาท นายร้อยเอก ๖๐ บาท นายร้อยโท ๔๘ บาท นายร้อยตรี ๔๐ บาท บาท นายสิบชั้นที่ ๑ มีจำนายสิบเป็นต้น ๒๔ บาท นายสิบชั้นที่ ๒ มีนายสิบเอกยุทธภัณฑ์เป็นต้น ๒๐ บาท นายสิบชั้นที่ ๓ คือ นายสิบเอก บังคับ หมู่เป็นต้น ๑๖ บาท นายสิบโท ๑๔ บาท พลทหาร ๑๐ บาท ที่กล่าวนี้เป็นอัตราทหารราบ ส่วนทหารม้าทหารช่างนั้น นายร้อยเอก ๘๐ บาท นายร้อยโท ๖๐ บาท นายร้อยตรี ๔๘ บาท นายสิบเอกยุทธภัณฑ์ ๒๔ บาท นายสิบเอกอัศวแพทย์ ๒๔ บาท พลทหาร ๑๒ บาท ทหารแตรเงินเดือนไม่มีอัตรา แต่มีกำหนดให้ใช้เท่าทหารราบเป็นอย่างกลาง เมื่อมีมือคละ

ชั้นอย่างสูงเพียงเท่าทหารช่าง ถ้าผู้มีอายุหัดยังต่ำอยู่ก็ให้ลดน้อยลงมาตามลำดับ บรรดานายทหารตำแหน่งใด ๆ ซึ่งตั้งขึ้นเป็นนายทหารผู้ช่วยก็ดี หรือเป็นนายทหารประจำกองร้อยก็ดี ต้องเทียบเงินเดือนเพียงเท่ายศทหารเท่านั้น ถ้ามีความชอบจะเพิ่มเติมเงินเดือนขึ้นให้สูงกว่าอัตรานี้ ก็ต้องตั้งเป็นเพิ่มนอกอัตรา คือตั้งฎีกาเบิกว่าเงินเดือนตำแหน่งเท่านี้เพิ่มนอกเท่านั้น ถ้าจักต้องลดเงินเดือนลงต่ำกว่าอัตรา ก็ว่าเงินเดือนในตำแหน่งเท่านั้นลดลงเสียเท่านั้นคงเท่านั้น ถ้าขาดเวรไม่ได้รับราชการในคราวเข้าเวร ได้รับเงินเดือนแต่ถึง ๑

ราชองครักษ์ซึ่งเข้าเวรเป็นสัปดาห์ ได้รับเงินเดือนตามสัปดาห์ที่เข้าเวร ๓๐ บาท ที่ออกเวร ๑๐ บาท ถ้าเข้าเวรเดือน ๑ เต็มทั้ง ๒ เวรตามกำหนดคงได้เงินเดือนในเดือนนั้น ๘๐ บาท ถ้าขาดเวรไปเวร ๑ คงได้ ๖๐ บาท ถ้าไม่ได้เข้าเวรเลยทั้งเดือนก็จะได้แต่สัปดาห์ละ ๑๐ บาท เป็นเดือนละ ๔๐ บาทเท่านั้น

ในข้อบังคับกรมทหารมหาดเล็กครั้งนี้ มีข้อจัดการและกระทำน่าที่ในตำแหน่งต่าง ๆ โดยพิศดาร จักขอยกขึ้นกล่าวไว้บ้างดังนี้

สถานที่ทำการ ณ โรงทหารกรมนี้ เปิดตั้งแต่เวลา ๑๐ นาฬิกาถึง ๑๒ นาฬิกาทุกวัน ยกแต่วันโกนเปิดแต่ ๑๐ นาฬิกาถึง ๑๕ นาฬิกา วันพระปิดที่ทำการ นอกจากนั้นแล้วแต่ผู้รับพระบรมราชโองการจะสั่งให้เปิดและปิดที่ทำการได้ตามควร

ผู้ที่ต้องมานั่งทำการเสมอนั้น คือ ผู้รับพระบรมราชโองการ ๑ นายพันโท ๑ ผู้แสดงธรรม ๑ ปลัดกรม ๑ นายทหารผู้ช่วยของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๑ จ่านายสิบ (สำหรับกรม) ๑ นายเวร ๑ รวม ๗ นายนี้ต้องประจำอยู่เสมอ นายทหารสัญญาบัตรในกองร้อยต่าง ๆ นั้น

ผู้รับพระบรมราชโองการกำหนดนัดให้ประชุมกัน หรือจะให้ผู้ใดผู้หนึ่งมาเวลาใดต้องมาประชุมเวลานั้น

เจ้าพนักงานใช้จ่ายและเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์ นั่งณที่ทำการของตนต่างหาก มีกำหนดตามเวลาเช่นกล่าวแล้ว

ผู้รับพระบรมราชโองการต้องอยู่ประจำในพระบรมมหาราชวังทั้งกลางวันและกลางคืนขาดไม่ได้ ถ้าจะมีที่ไปแห่งใดช้าเร็วก็ดี ต้องให้นายพันโทหรือผู้สอนธรรมหรือปลัดกรมอยู่แทน ซึ่งจัดขาดจากพระบรมมหาราชวังทั้ง ๔ นายไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าผู้ใดอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ให้ผู้นั้นบังคับการในน่าที่ผู้รับพระบรมราชโองการ ถ้าผู้สอนธรรมหรือปลัดกรมคนใดคนหนึ่งเป็นผู้อยู่แทน ต้องให้ราชองครักษ์พิเศษผู้หนึ่งผู้ใดช่วยเป็นที่ปฤกษา และให้มีอำนาจบังคับการด้วยเป็น ๒ คนทุกคราว ถ้าผู้รับพระบรมราชโองการป่วยไข้หรือมีการสิ่งใดที่จักต้องลาไปบ้านตั้งแต่ ๗ คืนขึ้นไป ต้องกราบถวายบังคมลา ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึงไปได้ ถ้าจักต้องมีที่ไปหรืออยู่บ้านถึงเดือน ๑ หรือป่วยไข้มาบังคับการไม่ได้ จักทรงตั้งผู้รับพระบรมราชโองการแทน ผู้รับพระบรมราชโองการเดิมนั้นต้องรับเงินเดือนแต่กึ่ง ๑ ในเดือนนั้น เอาเงินเดือนกึ่ง ๑ นั้นมาเพิ่มผู้ที่ได้เป็นผู้รับพระบรมราชโองการแทน ตามแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเพิ่มเท่าใดไม่มีกำหนด ตำแหน่งราชองครักษ์นั้น ได้กล่าวมาแล้วตอน ๑ ในเมื่อเริ่มแรกมีขึ้นเป็นพิเศษเฉพาะตัว ต่อนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์บ้าง ข้าราชการบ้าง โดยมากเป็นนายทหารประจำการในกรมนั้น เป็นราชองครักษ์ประจำการด้วยเป็นพิเศษบ้าง บรรดาผู้ที่เป็นราช

องครักษ์ประจำการนั้น ต้องเข้าเวรเป็นสัปดาห์ละเข้า ๗ วัน ออก ๗ วัน ในเวลาเข้าเวรต้องนอนประจำในพระบรมมหาราชวังขาดไม่ได้ ถ้าจะไปบ้านได้ก็ในเวลาเช้าสิ้นเวลาที่จักเสด็จพระราชดำเนินออกประพาศทรงรถแล้ว เวลาบ่ายข้าราชการเข้าเฝ้าต้องมาคอยพึ่งราชการ ถ้ามีแขกเมืองต้องคอยนำเข้าเฝ้า ถ้าไม่มีแขกเมืองเข้าเฝ้าต้องคอยเมื่อเวลาข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเวลากลางคืนต้องเข้าเฝ้าด้วยขาดไม่ได้ เมื่อมานอนอยู่ในพระบรมมหาราชวังชั้นในเวลากลางคืน ให้มีอำนาจบังคับทหารซึ่งอยู่รักษาการชั้นใน ถ้ามีราชการสิ่งใดชั้นก็สั่งการได้ทุกอย่าง บรรดานายร้อยเอกซึ่งมาเข้าเวรอยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้น ให้มียศเป็นราชองครักษ์ได้ในขณะนั้น ๒ นาย (ทำนองราชองครักษ์เวรทุกวันนี้) เมื่อมีที่แห่งหนำที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน หรือนำแขกเมือง ข้าเฝ้าหรือราชการอื่น ๆ บรรดาผู้ที่มีหน้าที่เป็นราชองครักษ์ต้องรับราชการเต็มที่ และได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มนอกเท่ากับราชองครักษ์ประจำ เวลาออกเวรแล้วเป็นขาดกันไปคราว ๑

อนึ่งการตรวจทหารประจำซองในพระบรมมหาราชวังนั้นมีกำหนดกวดขันกันมาก ผู้รับพระบรมราชโองการต้องเป็นผู้ตรวจเอง จ่านายสิบเป็นผู้ถือบาญชี มีราชองครักษ์ซึ่งอยู่เวรนาย ๑ กับท่านพนักงานฝ่ายในคน ๑ ออกไปกำกับตรวจด้วย ถึงกองร้อยใดนายร้อยเอกและนายสิบใช้จ่ายในกองร้อยนั้นเรียกทหารออกให้พนักงานตรวจ เมื่อตรวจคนจำหน่ายและคงมากน้อยเท่าใด จ่านายสิบจดและกาบาญชีไว้แล้วคัดยอดบาญชีลงชื่อนายทหาร สัญญาบัตร์และนายทหารไม่มีสัญญาบัตร์ผู้ที่มาและผู้ที่ขาด กับทั้งจำนวนพลทหาร ยื่นต่อผู้รับพระบรมราชโองการมอบท่านข้างในผู้กำกับนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทุกคืนมิได้

ขาด ท่านว่างในผู้มีน่าที่ออกตรวจทหารที่กล่าวไว้นั้น คือพระวรศักเธอ พระองค์เจ้ายี่เข่งแต่เมื่อยังเป็นหม่อมเจ้าหญิงรับราชการอยู่ฝ่ายในเป็นพระธิดาพระองค์เจ้าเพ็ชร์หิ้งในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้รับรับสั่ง สำหรับรับกระแสพระบรมราชโองการออกมาสั่งการเบ็ดเตล็ดข้างนอก ถ้าหม่อมเจ้ายี่เข่งไม่สามารถออกมาตรวจทหารได้ ก็มีท้าวนางหรือเฒ่าแก่ผู้อื่นเป็นผู้แทนออกมาตรวจเสมอไป

ข้อบังคับกรมทหารมหาดเล็กครั้งนี้ มีข้อความแปลกๆ เช่นนี้หลายข้อ รวมทั้งสิ้นมี ๗๑ ข้อ กับทั้งข้อบังคับเก่าซึ่งนายพันโท พระยาสุรศักดิ์ (แสง ชูโต) ทำเป็นประกาศไว้แต่เดิมอีก ๔๑ ข้อนำมาลงไว้ในข้อบังคับใหม่นั้นด้วย ข้อใดที่ไม่ขัดกับข้อบังคับใหม่โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ตามข้อความนั้น

อนึ่งตำแหน่งราชองครักษ์ที่กล่าวแล้วนั้น นับว่ามีน่าที่มากขึ้นตามลำดับ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ศุขสวัสดิ์ออกจากตำแหน่งบังคับกองร้อยที่ ๕ เป็นนายพันตรีไปรับราชการในตำแหน่งขององครักษ์ประจำการเป็นเดือดขาดไปพระองค์ ๑ กับโปรดเกล้าฯ ให้จมื่นวิไชยยุทธเดชาคนี้ (ดั่น อัมรานนท์) ไปรับราชการในกรมทหารน่า (คือกรมทหารบกร้าบที่ ๔ ทุกวันนี้) ช่วยพระอินทรเทพคอยภายหลังเป็นพระยาไชยสงคราม (อ่ำ อัมรานนท์) ผู้บิดา ซึ่งเป็นผู้บังคับการอยู่ในเวลานั้นด้วย และในลำดับนั้นต่อมาก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้นายพันโทพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ผู้บังคับการออกจากน่าที่ประจำการเป็นนายทหารพิเศษคงมียศเป็นนายพันโทในกรมนั้น ไปรับราชการเป็นอธิบดีกรมศุลกากร ตำแหน่งนายพันโทผู้บังคับ

การในกรมนี้ตามข้อบังคับศักนี้เว้นว่าง เหตุว่ามีตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการเป็นหลักของกรมนี้อยู่ พอเพียงแก่การบังคับบัญชานั้นแล้ว เป็นแต่โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์เป็นนายพันโทนี้ และคงรับราชการในตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการ รวมกันไปกับตำแหน่งผู้บังคับการที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ทำอยู่เดิมนั้นด้วย

ต่อมาในปี ๒๔๒๑ ตำแหน่งแลหน้าที่รเบียบการของกรมทหารมหาดเล็กนี้ ก็ดำเนินเป็นไปตามข้อบังคับปี ๑๔๒๐ นั้น เป็นการเรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

ดำดับนี้ได้สั่งสมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ให้มีมากขึ้น และจัดการเปลี่ยนแปลงเครื่องอาภรณ์บางอย่างของทหารทุกเหล่าทุกชนิดให้สมสมัย ทหารได้รับความสุขสบายดี เว้นไว้แต่เรื่องอาหารการกินเกิดมีคำร้องทุกข์ขึ้นหลายประการ เมื่อได้เปลี่ยนผู้ตั้งโรงทำอาหารเป็นหลวงราชโภคากร (จิว) เป็นผู้เลี้ยงใหม่แล้ว การนั้นค่อยส่งบเรียบร้อยไปอีกอย่าง ๑ ก็เรื่องพาหะนะคือม้าของกองทหารม้าในกรมนี้ร่วงโรยไปไม่บริบูรณ์ นายพันโท พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ผู้รับพระบรมราชโองการ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกไป ณ ประเทศอินเดีย ทรงจัดซื้อม้าเทศเข้ามาเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก

ในระหว่างที่ผู้รับพระบรมราชโองการเสด็จออกไปประเทศอินเดียนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้นายรอยเอก จมื่นสรภัยสุขดิการ (เจิม แสงชูโต)คือนายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นนายพันตรีผู้แทนผู้รับพระบรมราชโองการ ครั้นพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เสด็จกลับจากประเทศอินเดียแล้วก็เข้ารับราชการในหน้าที่ผู้รับพระบรมราชโองการตามเดิม

ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้จมื่นสรภัยสุขดิการ (เจิม แสงชูโต

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ไปรับราชการในกรมทหารน่า และจมื่นสุรฤทธิ์พฤฒิไกร (บุศย์ บุณย์รัตพันธุ์) ซึ่งเป็นนายร้อยเอกบังคับกองร้อยอยู่นั้น ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ไปเป็นราชองครักษ์ประจำการมียศทหารเป็นนายพันตรี แล้วภายหลังโปรดเกล้า ฯ ให้นายร้อยเอกจมื่นสรวุภัยสุขดิการ (ทองดี โชติกเสถียร) ที่เป็นพระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรีอยู่ทุกวันนี้ เป็นราชองครักษ์มียศเป็นนายพันตรีขึ้นอีก ๑ นาย ลำดับนี้นับว่าได้เปลี่ยนตัวนายทหารสัญญาบัตรประจำกองหลายตำแหน่ง นามบรรดาศักดิ์เดิมกับตำแหน่งจึงเคลื่อนคลาดไม่ตรงกันอยู่โดยมาก เป็นเริ่มต้นมาในครั้งนี้ ทำให้ผู้รับราชการสับสนเป็นอันมาก

ครั้นถึงปี ๒๔๒๒ พอประจวบมีเหตุที่พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์สิน พระชนม์ด้วยไข้พิษประจุบันทันด่วนไปใน ๗ วัน การทั้งปวงกำลังยุ่งยาก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้นายพันโทพิเศษสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ที่ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชาดูผิดแลชอบในกรมทหารมหาดเล็กตามชื่อบังคับปี ๒๔๒๐ นั้น เป็นนายพันโทผู้บังคับการในกรมนั้น ง ตำแหน่งผู้รับพระราชโองการไว้ชั่วคราว สมเด็จพระน้องยาเธอผู้บังคับการได้ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมทุกสิ่งทุกอย่าง และเป็นผู้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาและรับพระบรมราชโองการมาสั่งการ เช่นน่าที่ผู้รับราชโองการในส่วนการปกครองบังคับบัญชาการกรม ส่วนน่าที่ผู้รับพระบรมราชโองการซึ่งต้องอยู่ประจำรักษาราชการในพระบรมมหาราชวังนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้จมื่นวิชิตไชยศักดาวุธคือนายพลโทพระยาเทพอรชุณ (เจ็ก จารุจินดา) มียศทหารเป็นนายร้อยเอก ๑ หลวงศัลยุทธวิจิตรรร

คือพระยาไกรโกษา (ทัด สิงหเสนี) มียศเป็นนายร้อยเอก ๑ ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันกระทำน่าที่นั้นในส่วนทหารราบ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพมียศทหารเป็นนาย พันตรีผู้บังคับการทหารม้าทำน่าที่ในส่วนทหารม้า ภายหลังนายร้อยเอกจมื่นวิชิตไชยศักดาวุธ (เจ็ก จารุจินดา) ต้องเป็นนายทหารผู้ช่วยราชทูตไปราชการณทวีปยุโรป พร้อมด้วยเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) คงเหลืออยู่แต่หลวงศัลยุทธวิธีกรรม (ทัด สิงหเสนี) รับราชการประจำรักษาการส่วนทหารราบแต่ผู้เดียว การทั้งปวงก็คงเป็นไปเรียบร้อยอยู่ เพราะสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ได้ทรงเป็นประธานอยู่แล้ว

ถัดมานั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอผู้บังคับการกรม ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้คัดเลือกมหาดเล็กเพิ่มเติมขึ้นอีก รวมคัดเลือกได้มาแล้วในชั้นแรก ๒๐๐ คนเศษ ซึ่งในเวลานั้นเป็นการยากที่จะรับราชการในกรม ทหารมหาดเล็กในขณะนั้นต้องการแต่ชั้นผู้ดี เช่นบุตรหม่อมในพวกมหาดเล็กหลวงนั้นเป็นต้น ไม่เอาคนที่เป็นไพร่หลวงหรือบุตรหม่อมไพร่หลวงมารับราชการเช่นกรมทหารอื่นๆ จึงได้จำนวนน้อยนัก เมื่อได้มหาดเล็กที่มีตัวมาเท่าใดก็บวกเข้ารับราชการกองทหารมหาดเล็กทุกเหล่าทุกชนิด และข้าระคนเช่นนี้เรื่อยมา ได้ผู้รับราชการในกรมนี้อีกเป็นอันมาก ส่วนกิจการในกรมนั้นก็เป็นไปตามปรกติเช่นเคยมีมา บรรดาผู้รับราชการตั้งอยู่ในสามัคคีธรรมเรียบร้อยเป็นอันดีไม่วุ่นวายเหมือนแต่ก่อน

ครั้นถึงปี ๒๔๒๓ ทรงพระราชดำริที่จะมีการไปรษณีย์และโทร

เลขในกรุงสยาม โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ ทรงพระดำหริจัดการนั้นและตั้งเป็นกรมขึ้นใหม่ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จออกจากตำแหน่งประจำการ เป็นนายพันโทพิเศษในกรมทหารมหาดเล็กไปรับราชการในกรมไปรสนีย์และโทรเลข จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมารกับหลวงศัลยุทธวิธีกรรม (ทัด สิงหเสนี) ผลัดเปลี่ยนกันรับราชการในน่าที่ผู้รับพระบรมราชโองการ เป็นเวรละ ๓ เดือน การเป็นไปได้ประมาณ ๖ เดือนไม่เป็นการสดวก จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงศัลยุทธวิธีกรรม (ทัด สิงหเสนี) เป็นจมื่นไชยาภรณ์ไปรับราชการทางกรมพระตำรวจ และเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนนทบุรีต่อไป โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมารเป็นผู้รับพระบรมราชโองการแต่พระองค์เดียว และเต็มตามตำแหน่งและน่าที่ในข้อบังคับปี ๒๔๒๐ นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้มียศทหารเป็นนายพันโท

ครั้นเมื่อปี ๒๔๒๕ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงผนวชเป็นภิกษุ โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโทสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ซึ่งได้รับราชการอยู่ในตำแหน่งราชองครักษ์ประจำการผู้ ๑ เป็นผู้แทนผู้รับพระบรมราชโองการชั่วคราว ครั้นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมารลาผนวชแล้ว ก็รับตำแหน่งเดิมสืบต่อมาตามลำดับ

เมื่อปี ๒๔๒๖ โปรดเกล้า ฯ ให้เพิ่มตำแหน่งผู้ช่วยผู้บังคับการฝ่ายทหารราบขึ้นอีกนาย ๑ คือโปรดเกล้าให้จมื่นวิชิตไชยศักดาวุธ (เจิก จารุจินดา) ผู้ซึ่งไปราชการ ณ ประเทศยุโรปกลับเข้ามาแล้ว เป็น

พระวรเดชศักดาวุธมิยศทหารเป็นนายพันตรีรับราชการในตำแหน่งนั้น ฝ่ายทหารม้าก็ให้มีผู้ช่วยบังคับการอีก ๒ นายยศทหารเป็นนายร้อยเอก มีนามบรรดาศักดิ์เป็นหลวงฤทธิจักรกำจรนาย ๑ คือนายพันโทพระยาอภัยพลภักดี (หม่อมหลวงอุกฤษ เสนีวงศ์ ณ กรุงเทพ) หลวงราญรณอริราชนาย ๑ คือนายพันโทพระนราธิราชภักดี (เพิ่ม ภูมิประภาศ)

ตั้งแต่บัดนี้และต่อไปนับว่าราชการในกรมทหารมหาดเล็กได้ดำเนินเป็นไปโดยเรียบร้อยดี ทั้งมีการกวดขันในเรื่องฝึกหัดมาก เพราะสมัยนี้โปรดเกล้า ฯ ให้เรียกนายทหารฝรั่งเข้ามาเป็นครูทหารต่อ ๆ กันมาเป็นลำดับหลายคน เช่นนายร้อยเอกยี่เซาซาวด์นหมาร์กเป็นต้น ซึ่งเป็นคนดีและมีประโยชน์แก่กรมนี้มาก ภายหลังได้เป็นนายพันตรีหลวงศัลวิธารนิเทศ ก็ได้เป็นประโยชน์ให้แก่กรมยุทธนาธิการเหมือนกัน ภายหลังไปรับราชการกรมตำรวจภูธร ได้เป็นนายพลตรีพระยาวาสุเทพพึ่งออกจากราชการไป

ในสมัยนี้โปรดเกล้า ฯ ให้แยกน่าที่การทำแผนที่จากกองทหารช่าง ตั้งขึ้นเป็นกองพิเศษพิเศษแยก ๑ ต่างหากเรียกว่า "กองทำแผนที่" ถอนพวกทหารช่างที่ทำการแผนที่เดิมมาตั้งเป็นตัวการ คัดพวกทหารม้าบ้างทหารราบบ้างมาประสม มีฝรั่งผู้หนึ่งชื่อ "แมกคาร์ธี" ซึ่งภายหลังได้เป็นพระวิภาคภูวดลเป็นแม่กอง แต่งเครื่องยศทหารมหาดเล็ก มีสถานที่ทำการและอยู่ในความปกครองของกรมนี้

อนึ่งการโรงเรียนซึ่งอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็กได้จัดการมาแต่ก่อนนั้น ถึงแม้ว่าพิเศษสอนภาษาอังกฤษได้เลิกมาเสียช้านานแล้วก็ดี แต่พิเศษสอนภาษาไทยยังคงตั้งอยู่บริบูรณ์สืบมา และเมื่อพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ถึงอนิจกรรม พระ

เจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมารผู้รับพระบรมราชโองการ ในสมัยนั้น ก็ทรงพระอุสาหะบำรุงการมิให้เสื่อมทรามไป คือได้ทรงจัดหาครูบาอาจารย์เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นอีก เช่น มี พระยา โอ วาท วร กิจ (แก่น) เป็นอาจารย์ใหญ่แทนเป็นต้น จนการนั้นรุ่งเรืองยิ่งขึ้นเป็นหลักฐาน จึงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระตำหนักสวนกุหลาบเป็น โรงเรียนเรียกว่า "โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ" คงอยู่ใน ความ ปกครองของกรมทหารมหาดเล็กสืบต่อมา

ครั้นถึงปี ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปรารภว่า ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทนุบำรุงกรมทหารน่าและกรมทหารปืนใหญ่ ซึ่งเป็นกรมทหารมีระเบียบยุทธวิธีอย่างใหม่ที่มีมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ให้รุ่งเรืองเจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับมา และทรงพระราชดำริให้ตั้งกรมทหาร มหาดเล็กขึ้น มีระเบียบยุทธวิธีอย่างใหม่ดีขึ้น และต่อมาได้โปรดเกล้าให้แก้ไขกรมทหารอย่างเก่า จัดขึ้นเป็นกรมทหารอย่างใหม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารนั้น ๆ ถึงในสมัยนี้มีทหารอย่างใหม่ต่าง ๆ ทหารบกมีแล้ว ๗ กรม ทหารเรือมี ๒ กรม ทหารบกคือ

๑) กรมทหารมหาดเล็ก นายพันโทพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (คือนายพันโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ) เป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับบัญชาการกรม

๒) กรมทหารรักษาพระองค์ (ซึ่งบัดนี้เป็นกรมทหารบกราบที่

๒) นายพันเอกพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงษ์ (คือนายพลโทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์) เป็นผู้บังคับการ

๓) กรมทหารล้อมวัง (ซึ่งบัดนี้เป็นกรมทหารบกราบที่ ๑๓ รักษาพระองค์) นายพันเอกพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (คือนายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) เป็นผู้บังคับการเวลานั้นเสด็จไปราชการปราบฮ่อ นายพันตรีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช (คือนายพลโทพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นผู้แทนผู้บังคับการ

๔) กรมทหารน่า (ซึ่งบัดนี้เป็นกรมทหารบกราบที่ ๔) นายพันเอกพระยาสุรศักดิ์มนตรี คือนายพลโทเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นผู้บังคับการ เวลานั้นไปราชการปราบฮ่อ นายพันตรีเจ้าหมื่นสรรพเพ็ชภักดี (คือนายบุศย์ เพ็ญกุล) เป็นผู้แทนผู้บังคับการ

๕) กรมทหารฝีพาย (ซึ่งบัดนี้เรียกกรมทหารบกราบที่ ๓) นายพันตรีพระยามหามนตรี คือนายพลตรีพระยาอภัยรณฤทธิ (เวก ยมาภัย) เป็นผู้บังคับการ อยู่ในความกำกับของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ (คือนายพันเอกสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงษ์วโรประการ)

๖) กรมทหารปืนใหญ่ (ซึ่งบัดนี้เป็นกรมทหารบกปืนใหญ่ที่ ๑ รักษาพระองค์) นายพันตรีพระอมรวิไสยสรเดช คือนายพลโทเจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ (โตบุนนาค) เป็นผู้บังคับการ เวลานั้นไปราชการปราบฮ่อ นายร้อยเอกหลวงสรวิเศษเดชาวุธ (บุศย์บุนนาค) เป็นผู้บังคับการแทน

๗) กรมทหารช้าง (ภายหลังได้เลิกเสียแล้ว) นายพันตรีพระยาเพชราชา (เอี่ยว คชาชีวะ) เป็นผู้รั้งผู้บังคับการ เหตุว่านายพันเอกสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๒) เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้ทรงบัญชาการอยู่แต่เดิมนั้นพึ่งมาสิ้นพระชนม์ไปเสียในขณะนั้น

ฝ่ายทหารเรืออีก ๒ กรมนั้นคือ

๑) กรมทหารเรือพระที่นั่งเวสาตรี (คือกรมทหารปืนกลแกตลิงในกรมแส่งเลิกยกไปเป็นทหารเรือ นายพลเรือโทพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์แต่เมื่อเป็นนายพันเอกทหารกรมแส่ง เป็นผู้บังคับการ

๒) กรมอรสุมพล ที่เป็นกองเรือรบและเรือพระที่นั่งกลไฟอีกพวก ๑ และมีทั้งกองทหารบกสำหรับรบเรียกว่า "ทหารมะรีน" พวก ๑ รวมอยู่ในความบังคับบัญชาอันเดียวกัน พระยาประภากรวงษ์วรวุฒิภักดี (ชาย บุนนาค) เป็นผู้บังคับการ

รวมเป็นกรมทหารทั้งบกและเรือซึ่งมีอยู่ในขณะนั้น ๙ กรม ด้วนโปรดเกล้าฯ ให้มีผู้บังคับบัญชาการปกครองเป็นกรมๆ ไปดังกล่าวแล้ว เว้นไว้แต่กรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระอิศริยยศในตำแหน่งผู้บังคับการด้วยพระองค์เอง โดยวิธีมีตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการเป็นหัวน่า แต่กรมทหารซึ่งมีผู้บังคับการต่างกันย่อมมีอิศระแก่กัน ฟังแต่กระแสพระบรมราชโองการตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระทรวงกระลาโหมซึ่งเป็นตำแหน่งหัวหน้าในราชการทหารตามธรรมเนียมโบราณก็ไม่มีน่าที่บังคับบัญชาในกรมทหารอย่างใหม่เหล่านี้ได้ เพราะเวลานั้นยังไม่ได้จัดการ

เปลี่ยนแปลงอย่างใด คงเป็นแต่กระทรวงที่สำหรับว่าการหัวเมือง ปักษ์ใต้ และบังคับบัญชากรมทหารอย่างเก่าซึ่งในเวลานั้นหมื่อนกับกรมคุมเลขไพร่หลวงกรม ๑ ๆ เท่านั้น การที่กรมทหารอย่างใหม่ทั้งบกและเรือแยกย้ายกันเป็นอิสระแก่กันอยู่เช่นนั้นการปกครองบังคับบัญชาก็ต่างกรมต่างจัด แล้วแต่ความดำริของผู้บังคับการจะเห็นดีเห็นชอบด้วย และเห็นว่าเป็นคุณแก่ราชการ แล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดการไป หาได้ปฤกษาหารือกันในระหว่างกรมซึ่งควรจะเป็นไปเช่นเดียวกันไม่ กิจการในกรมทหารเหล่านั้นจึงผิดแปลกแตกต่างกันไป ไม่ลงรเบียบแบบแผนอันเดียวกัน ทำให้เป็นการก้าวก่ายยากยุ่ง ใช่ว่าจะเป็นการเสียหายเฉพาะแต่การใช้จ่ายไม่เหมือนกันก็หาไม่ ถึงสรรพการผึกหัดในกระบวนยุทธวิธีและการปกครองบังคับบัญชา ทั้งเครื่องสรรพสาตราวุธยุทธภัณฑ์ที่ใช้อยู่ก็ไม่ลงร่องลงรอยเป็นแบบแผนอันเดียวกัน การที่เป็นอยู่เช่นนั้นไม่สมควรจะเป็นจะมีอยู่ในราชการสมัยนั้น เป็นการผิดแปลกจากสถิติและขรรมเนียมที่ใช้กันอยู่ทุกประเทศที่มีความเจริญรุ่งเรืองแล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ปฤกษาหารือพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี ในเรื่องที่จะจัดการทหารบกทหารเรือให้มีแบบแผนดีและเรียบร้อยเป็นอันเดียวกัน เหมือนอย่างประเพณีโบราณและเหมือนอย่างประเทศที่รุ่งเรืองแล้ว และเพื่อจะได้แก้ไขความเสียหายที่มีอยู่ในสมัยนั้นให้หมดสิ้นไป และการที่จัดแก้ไขให้การทหารดีขึ้นนั้น ทรงพระราชดำริว่าจำจะต้องมีผู้บังคับบัญชาการทหารทั่วไปผู้ ๑ ซึ่งควรจะให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารทรงรับตำแหน่งนี้ เพราะได้เลิกประเพณีเก่าที่มีกรมพระราชวังบวร

สถานมงคลอันเป็นพระมหาอุปราชอย่างแต่ก่อน ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารในตำแหน่งรัชทายาทไว้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการทหารเมื่อ**วันศุกร์เดือน ๕ แรม ค่ำ ๑ ปีกุน ยังเป็นอัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘** (คือ พ.ศ. ๒๔๓๐) รวมทหารบกทหารเรือตั้งเป็นกรม ๑ เรียกว่า "**กรมยุทธนาธิการ**" สำหรับดำหริจัดการและบังคับบัญชาการทหารบกทหารเรือ อย่างใหม่ รวมกำลังเป็นปึกแผ่นอย่างกองทัพ สำหรับประเทศสยาม คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระราชอิศริยยศตำแหน่งที่จอมทัพ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับบัญชาทหารทั่วไปในกรมทหาร มีตำแหน่งเจ้าพนักงานใหญ่เป็นผู้ช่วยทั้งฝ่ายทหารบกและทหารเรือ และการยุทธภัณฑ์และการใช้จ่ายในการทหารบกทหารเรือทั่วไป แต่ในขณะนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระ และเป็นนายพันโทพิเศษกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งในขณะนั้นทรงเป็นอธิบดีกรมไปรสนีย์และโทรเลข มาเป็นผู้แทนบัญชาการกรมยุทธนาธิการและผู้แทนตำแหน่งนั้นในครั้งนั้นต้องได้รับพระราชทานสัญญาบัตรทุกปีไป ปรากฏในสัญญาบัตรว่า "ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไปในกรมทหาร" และต่อมาเรียกว่า "ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไป" ภายหลังจึงเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการดังกล่าวแล้ว มียศทหารเป็นนายพลเอก โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ แต่

เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นแดะนายพันโทผู้รับพระบรมราชโองการในกรมทหารมหาดเล็ก เป็น "ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก" มียศทหารเป็นนายพลตรี โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลเรือโทพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์ แต่เมื่อยังเป็นนายพันเอกผู้บังคับการกองทหารกรมปืนใหญ่ ซึ่งจัดเป็นกรมทหารเรือพระที่นั่งเวสาตรี เป็น "ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารเรือ" โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ แต่เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนและนายพันเอกผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระองค์เป็น "เจ้าพนักงานใหญ่ใช้จ่าย" มียศทหารเป็นนายพลตรี โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโทเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แต่เมื่อยังเป็นพระยาและนายพันเอกผู้บังคับการกรมทหารม้าเป็น "เจ้าพนักงานใหญ่ยุทธภัณฑ์" โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม แต่เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นแดะนายพันเอกผู้บังคับการกรมทหารล้อมวัง เป็น "ผู้บัญชาการทหารรักษาพระราชวัง" (คือบังคับทหารทุกกองซึ่งมีหน้าที่ประจำของรักษาการในพระบรมมหาราชวัง) มียศทหารเป็นนายพลตรี

การบังคับบัญชาทหารบกอย่างใหม่ทุกกรมขึ้นอยู่ในกรมยุทธนาธิการเป็นครั้งแรกในคราวนั้น ส่วนทหารเรือซึ่งแยกกันอยู่ก็จัดรวมเข้าเป็นกรมเดียวกันเรียกว่า "กรมทหารเรือ" ได้บังคับการทั่วไปทั้งเรือรบและเรือพระที่นั่ง ทั้งกองทหารมะรีน และกองทหารกรมแสง ซึ่งภายหลังรวมกันเรียกว่า "ทหารบกสำหรับเรือ" หรือกองทหารพาหนะทหารเรือและกองทหารชายทเล หรือกองโรงเรียนทหารเรือหัดเมืองเป็นลำดับมาถึงทุกวันนี้

การทหารบกทหารเรือที่กรมยุทธนาธิการได้จัดการเปลี่ยนแปลงในชั้นแรก คือแก้ไขแบบแผนหลายอย่าง เป็นต้นว่าตัดเติมอัตรากองทหารและเปลี่ยนยศและตำแหน่ง ตลอดจนคำบอกทหารเป็นภาษาไทย และแก้ไขระเบียบการปกครอง และการฝึกหัดตามยุทธวิธีอย่างใหม่ ตลอดจนตั้งและเปลี่ยนอัตราเงินเดือนเกินใช้จ่าย ซึ่งแตกต่างกันอยู่แต่ก่อนให้เป็นระเบียบอันเดียว ทั้งจัดการซ่อมแซมโรงทหารเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์และยุทธาภรณ์ และเรียบเรือใช้เรือพระที่นั่งซึ่งชำรุดซุดโทรมให้ดีขึ้น สิ่งสำคัญที่กรมยุทธนาธิการได้จัดขึ้นไว้ในชั้นต้นนั้น ในการทหารบกเช่นได้สถาปนาโรงเรียนนายร้อยเป็นครั้งแรก ในการทหารเรือเช่นได้สร้างอู่ใหญ่และโรงเครื่องจักรขึ้นใหม่อันเป็นหลักฐาน ส่วนราชการจะได้จัดการอุดหนุนกองทัพกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมและกองทัพเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีให้เป็นไปได้ดี ผ่อนจากวิธีการกะเกณฑ์แต่ลำพังตนดังแต่ก่อนโดยมาก ส่วนกำลังของทหารที่ได้รวบรวมกันขึ้นเป็นปึกแผ่นแน่นหนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสมัยนั้น ในชั้นแรกก็ได้ทำการอันนับว่าเป็นสำคัญในกรุงเทพฯ อย่าง ๓ คือ เมื่อครั้งปราบพวกจีนอั้งยี่ที่กำเริบรบกันเองจนถึงทำสนามเพลาะนั้น ให้ระงับสำเร็จได้ในวันเดียวเป็นตัวอย่าง จริงอยู่เมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นแล้ว กรมทหารบางกรมต้องลดกำลังกระจายไปเป็นกรมอื่นแห่งอื่น หรือเลิกถอนไปเสียทีเดียวก็มีบ้าง เพราะจะให้มีระเบียบอันเดียวกัน แต่เมื่อว่าถึงเรื่องรวมกำลังทหารของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไซร้ ก็ได้เป็นปึกแผ่นแน่นหนากันเป็นอันดี ทั้งมีความเจริญด้วยสามัคคีและยุทธวินัยผิดแปลกกว่าแต่กาลก่อนเป็นอันมาก

ในสมัยนี้กรมทหารมหาดเล็กได้เปลี่ยนแปลงรูปกรมและวิธีบำ

ครองเป็นอย่างใหม่ ทั้งต้องแก้ไขตำแหน่งและกิจการเป็นหลายแห่ง เดิมกรมทหารมหาดเล็กมีกองทหารราบกองทหารม้ากองทหารช่าง ทั้งกองทหารปืนกลแกตลิง (ซึ่งจะนับว่าเป็นเหล่าปืนใหญ่ในขณะนั้นก็ว่าได้แต่ได้เลิกยกไปอยู่ในกรมแสงมาก่อนแล้ว) คล้ายคลึงกับเป็นกองผสมหรือกองพลน้อยอัน ๑ ซึ่งนับว่าเป็นกรมทหารพิเศษอิศระ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระอิศริยศเป็นนายพันเอกผู้บังคับการฉเพาะพระองค์ และเป็นทหารรักษาพระองค์ชั้นสูงเช่นมีนามว่า "ราชวัลลภ" นั้นมีนายทหารผู้ใหญ่เป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับบัญชาสนองพระองค์ มีเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์และใช้จ่ายกระทำการฉเพาะกรมเป็นอิศระภาพ ทั้งกรมนี้ได้ปกครองและบังคับบัญชากองทำแผนที่และโรงเรียนสอนวิชา และการรักษาพิพิธภัณฑ์สถาน เป็นการก้าวก่ายน่าที่ราชการอยู่หลายอย่าง เมื่อได้มีกรมยุทธนาธิการเป็นกลางสำหรับบังคับบัญชาการทหารทั่วไปแล้วก็ไม่จำเป็นให้มีอยู่เช่นเดิม จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงกรมนี้ใหม่ ฉเพาะให้เป็นแต่กองพันทหารราบ เลิกกองทหารม้ายกตำแหน่งน่าที่และม้าไปรวมกับกองทหารม้าในกรมทหารน่า จัดขึ้นเป็นกองทหารม้าใหม่อีกกรม ๑ ต่างหาก เรียกว่า "กองทหารม้าหลวง" ซึ่งบัดนี้เป็นกรมทหารบกม้ากรุงเทพรักษาพระองค์นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้นายพันตรีพระวรเดชศักดาวุธ คือนายพลโทพระยาเทพอรชุน (เจ็ก จารุจินดา) ผู้ช่วยบังคับการทหารราบเดิมในกรมนี้ไปเป็นผู้บังคับการกองทหารม้าหลวง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่นั้น เลิกกองทหารช่างในกรมนี้จัดเป็นกองยุทธโยธาไปรวมอยู่ในน่าที่เจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์กรมยุทธนาธิการ บวกคนทั้งทหารม้าและทหารช่างเข้าผสมรับราชการเป็นทหารราบ สรรพการยุทธภัณฑ์

และการใช้จ่ายยกไปรวมอยู่ในน่าที่เจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์ และเจ้าพนักงานใช้จ่ายกรมยุทธนาธิการ คงเหลือแต่น่าที่ประจำกรม แต่พอควรตามอัตราใหม่ เหมือนกรมทหารอื่นๆ ทั่วไป ส่วนหน้าที่ปกครองการศึกษาต่าง ๆ ทั้งวิชาสามัญและวิชาทหาร และกองทำแผนที่และน่าที่รักษาพัสดุภัณฑ์สถานนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้ยกโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นกรมศึกษาธิการกรม ๑ ต่างหาก ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้ทรงบังคับจัดการเป็นส่วนเฉพาะพระองค์อีกพแนก ๑ ไม่เกี่ยวแก่การทหารและไม่ได้อยู่ในความปกครองของ กรมทหารมหาดเล็กเช่นแต่ก่อน ส่วนการศึกษาที่เกี่ยวแก่การทหารมหาดเล็กชั้นเล็ก ที่นับว่าเป็นนักเรียนทหารที่เรียกว่า "คะเด็ต" บ้าง "ทหารสก๊อต" บ้างมีอยู่เท่าใด ยกไปรวมเข้าศึกษาในโรงเรียนนายร้อย ซึ่งกรมยุทธนาธิการได้ตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนกองกลางสำหรับทหารบกทั่วไปนั้น และนักเรียนทหารที่เรียกว่า "คะเด็ต" เหมือนกันซึ่งมีอยู่ในกรมทหารน่า ก็ให้ยกไปรวมกันในโรงเรียนนายร้อยที่กล่าวแล้วนั้นด้วย ส่วนกองทำแผนที่ซึ่งอยู่ในความปกครองของกรมนี้ ก็แยกไปเป็นกรมแผนที่เป็นกรมพิเศษพแนก๑ต่างหาก ซึ่งต่อมาไปรวมอยู่ในกระทรวงเกษตราธิการ ภายหลังจึงยกมารวมกับกระทรวงกระลาโหม ขึ้นอยู่ในกรมเสนาธิการณ์ทหารบกอีกชั้น๑ในเร็วๆนี้เอง

ในสมัยนี้กรมทหารมหาดเล็กจึงเป็นกองพันทหารราบ ๑ เรียกว่า "กองทหารราบในมหาดเล็กรักษาพระองค์" โปรดเกล้าฯให้นายพลโทพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช แต่เมื่อยังเป็นกรมหมื่นและนายพันตรีผู้แทนผู้บังคับการกรมทหารต้อมวัง มาเป็นผู้บังคับ

การกองทหารมหาดเล็กที่จัดใหม่นี้ มียศทหารเป็นนายพันโท

แท้จริงผู้บังคับการกองทหารอื่นๆ ในสมัยนี้มียศทหารเป็นนายพันเอกแต่ผู้บงคบการในกองนี้จะเป็นไม่ได้ เพราะกองนี้เป็นกรมพิเศษ ซึ่งถึงแม้ว่าตามระเบียบใหม่นี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งจอมทัพ และมีพระอิศริยยศทหารเป็นจอมพลแล้วก็ดี แต่ก็คงดำรงพระอิศริยยศทหารในกรมนี้เป็นนายพันเอกผู้บังคับการพิเศษสืบต่อมา บรรดาผู้บังคับการนี้จึงมียศทหารในกรมนี้อย่างสูงเพียงนายพันโท และเมื่อได้โปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งผู้บังคับการใหม่ในกรมนี้แล้ว ก็เลิกตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการในกรมนี้ตั้งแต่นั้นมา

ลำดับนั้นโปรดเกล้าฯ ให้กรมยุทธนาธิการชำระมหาดเล็กหลวงฝ่ายพระราชวังบวรฯมาเป็นทหารในกรมนี้เพิ่มเติมขึ้นอีก รวมทั้งพลทหารเดิมด้วยจัดระเบียบการแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด ชนิด ๑ สำหรับรับราชการรักษาพระองค์ อีกชนิด ๑ สำหรับรักษาการ ชนิดรักษาพระองค์มีอัตราประจำการคือ นายร้อยเอก ๑ นายร้อยโท ๒ นายร้อยตรี ๒ จ่านายสิบ ๑ นายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๔ นายสิบตรี ๑๖ พลทหาร ๒๐๐ เรียกว่า "กองสองร้อย" ชนิดรักษาการมีนายร้อยเอก ๑ นายร้อยโท ๒ นายร้อยตรี ๒ จ่านายสิบ ๔ นายสิบเอก ๗ นายสิบโท ๘ นายสิบตรี ๓๒ พลทหาร ๔๐๐

ในสมัยนี้จัดพลทหารเข้ารับราชการเป็นเวรละ ๓ เดือน คือเข้า ๑ เดือนออก ๓ เดือน รวมปี ๑ เข้า ๓ เดือน ออก ๙ เดือน ตามระเบียบใหม่ บรรดานายทหารไม่มีเวรผลัดเปลี่ยนเช่นแต่ก่อน มีวิธีและผลัดเปลี่ยนกันอยู่ในตัว

อนึ่งนายทหารเดิมในกรมนี้ ที่เป็นผู้ใหญ่ๆต้องถ่ายถอนแยกย้ายไปรับราชการในกรมทหารอื่นๆก็โดยมาก เหตุว่ากรมทหารทั้ง

ปวงย่อมรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว เพราะฉะนั้นบรรดานายทหารที่รับราชการในกรมนั้น ไม่จำเป็นต้องมีนามบรรดาศักดิ์เดิมของกรมนั้นรับราชการให้ตรงกับตำแหน่งดุจแต่ก่อน ผู้ที่มีนามบรรดาศักดิ์กรมทหารอื่นๆหรือยังไม่มีนามบรรดาศักดิ์เลย จะเป็นนายทหารรับราชการในกรมนั้นก็ได้ หรือผู้ที่มีนามบรรดาศักดิ์สำหรับกรมนี้จะไปรับราชการในกรมอื่นๆก็ได้ ถือเอาแต่ประโยชน์ราชการเป็นประมาณ สุดแต่ให้มียศทหารสมกับตำแหน่งแล้วเป็นใช้ได้ บรรดานายทหารย่อมสับเปลี่ยนกันไปไม่มีกำหนดฉเพาะกรม ส่วนนามบรรดาศักดิ์นั้นแล้วแต่คุณวุฒิและความชอบดังเช่นเป็นอยู่ในบัดนี้

ครั้งถึงปี ๒๔๓๔ กรมยุทธนาธิการได้รวบรวมกำลังและจัดระเบียบกรมทหารมหาดเล็กใหม่ คือรวมพลทหารทั้งชนิดรักษาพระองค์และชนิดรักษาการเป็นชนิดเดียวกัน จัดเป็นกองพัน ๔ กองร้อยแบ่งเป็น ๒ ผลัดมีพลทหารประจำผลัดละ ๕๐๐ คน

ถึงปี ๒๔๓๕ อัตรากรมทหารซึ่งกรมยุทธนาธิการได้จัดระเบียบใหม่ค่อยเรียบร้อยขึ้นแล้ว จึงได้มีการพิธีพระราชทานธงไชยเฉลิมพลใหม่แก่กองทหารให้เป็นแบบเดียวกัน ดังเช่นมีใช้อยู่ทุกวันนี้

ธงไชยสำหรับกรมทหารแต่ก่อนใหญ่โตเร่อร่าเต็มที่ต่างกรมต่างมีกันหลายอย่างต่าง ๆ กัน ครั้งนี้จึงจัดให้เป็นขนาดเดียวกัน การพระราชทานธงครั้งนี้ได้มีการประชุมพลกองทหารที่จักได้พระราชทานธงทุกกองในสนามศาลายุทธนาธิการ กรมทหารมหาดเล็กได้รับพระราชทานธงไชยในที่ประชุมนั้นธง ๑ เป็นเริ่มต้นของธงใหม่ เลิกใช้ธงไชยอย่างเก่าตั้งแต่นั้นมา ได้คัดสำเนาพระบรมราโชวาทเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานธงไชยแก่กรมทหารในเวลาชุมพลทหารบก ซึ่งจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยา

ภาณุพันธุวงษ์วรเดช แต่เมื่อยังเป็นนายพลเอกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ อันเป็นแม่ทัพนำกองทหารในขณะนั้น กับทั้งพระดำรัสของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าพระองค์นั้นที่เฉพาะเกี่ยวข้องแก่เรื่องธงไชยเฉลิมพล เมื่อครั้งมีงานฉลองธงไชยของกรมทหารบกต่าง ๆ กับฉลองเสโล่ห์หลวงและฉลองสุพรรณบัตร์เจ้าพระยาบดินทร์ เดชานุชิต ณ ศาลาว่าการกระทรวงกลาโหม ทั้งกระแสรับสั่งคัดแต่เฉพาะว่าด้วยเรื่องธงไชยเหมือนกัน เมื่อครั้งกองพลทหารบกที่ ๔ มีการฉลองธงไชยและโล่ห์หลวง ณ เมืองราชบุรี ดังไว้ในท้ายตำนานกรมทหารมหาดเล็กนี้ เพื่อทหารกรมนี้ได้ระลึกถึงธงไชยของกรมนี้สืบต่อไป

ในปีนี้โปรดเกล้า ฯ ให้นายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม หลวงอดิศรอุดมเดช แต่เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น ไปเป็นผู้บังคับการกรมทหารม้า คือกรมทหารบกราบที่ ๔ นั้น จึงโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรีพระราชวัลภานุสิษฐ์ (อ๊อด ศุภมิตร) แต่เมื่อยังเป็นจมื่นวิชิตไชยศักดาวุธ เป็นนายพันโทผู้บังคับการกองทหารมหาดเล็ก ครั้นถึงปี ๒๔๓๗ นายพลตรีพระยาราชวัลภานุสิษฐ์ต้องไปรับราชการ เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อยังดำรงพระราชอิศริยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารทรงศึกษาวิชาอยู่ ณ ทวีปยุโรป จึงโปรดเกล้า ฯ ให้นายพันโทพระนราธิราช (เพิ่ม ภูมิประภาส) แต่เมื่อยังเป็นพระราญรอนอริราช ทำการแทนผู้บังคับการต่อมา

ครั้นถึงปี ๒๔๔๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จอมพลพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช รับยศและตำแหน่งนายพันโท ผู้บัง

คับการ และในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดชมีน่าที่ต้องรับราชการทางกรมยุทธนาธิการอยู่ด้วย จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เพิ่มตำแหน่งรองผู้บังคับการในกรมขึ้นอีกตำแหน่ง ๑ สำหรับเป็นผู้ประจำรักษาการ ผู้ที่เป็นรองผู้บังคับการในชั้นนี้และต่อกันมาคือ นายพันเอกพระยาอภัยรณฤทธิ์ (เชย ยมาภัย) แต่เมื่อยังเป็นนายพันโทพระพิเรนทรเทพ และนายพันเอกหม่อมเจ้าชื่นในพระเจ้าราชวงศ์เธอ (ชั้น ๒) พระองค์เจ้ากำภู แต่เมื่อยังเป็นนายพันโทนั้น

ลำดับนี้ได้แก้ไขระเบียบการในกรม ทหาร มหาดเล็ก ให้เป็น หลักฐานดีขึ้นเป็นอันมาก เช่นการเปลี่ยนหมวดรักษาการอย่างที่ใช้มาจนทุกวันนี้เป็นต้น ส่วนทหารประจำการในเวลานั้นมีแต่เพียง ๒ กองร้อยเท่านั้น ได้เรียกบุตร์หมู่ทหารมหาดเล็กเพิ่มเติมตั้งขึ้นอีกกอง ๑ เรียกว่ากองร้อยที่ ๓ ทหารกองนี้ได้รับราชการประจำ ๓ ปี แล้วจึงให้มีเวรเข้าเดือน ๑ ออกเดือน ๑ ทั้งสิ้น ส่วนการฝึกหัดกระบวนยุทธวิธีเจริญยิ่งขึ้นมาก ตามสมัยที่กรมยุทธนาธิการได้จัดการ และออกแบบแผนให้กว้างขวางออกไปตามลำดับ จนถึงมีการฝึกซ้อมรบเป็นต้น

ต่อมาถึงปี ๒๔๔๒ ได้แยกทหารจากกองร้อยที่ ๓ นั้นเองจัดตั้งขึ้นอีกกองร้อย ๑ เรียกว่ากองร้อยที่ ๔ และในปีนี้การสถาปนาพระราชวังดุสิต ซึ่งในเวลานั้นยังเรียกว่า "วังสวนดุสิต" อยู่นั้นบริบูรณ์ขึ้นเป็นลำดับมาจนมีการเสด็จประทับแรมณพลับพลาที่นั้นได้ โปรดเกล้า ฯ ให้กรมทหารมหาดเล็กจัดทหารผลัดเปลี่ยนกันไปประจำรักษาราชการเป็นกองร้อย ๆ ละ ๑๕ วัน ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ปีนี้เป็นต้นมา

เมื่อปี ๒๔๔๒ จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถกรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ซึ่งได้ออก

ไปทรงศึกษาวิชาทหารอยู่ณ ประเทศรุสเซีย ทรงหยุดพักการเล่าเรียน เสด็จกลับเข้ามาเยี่ยมเยือนพระมหานครชั่วคราวครั้ง ๑ ได้มีการพิธีทหารอย่าง ๑ เป็นพิเศษในกรมนี้ คือโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงกล่าวพระนามแด่ว ทรงกระทำสัตย์สาบานต่อธงไชยเฉลิมพลเข้าประจำกองทหารในกรมทหารมหาดเล็กนี้ ได้มีการประชุมพลทหารกรมนี้น่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอมอบกองทหารสาบานต่อธงไชยแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระดำเนินกำกับธงไชยผ่านแถวทหารเข้ายืนประจำน่าที่ตำแหน่งนายร้อยตรีกองทหารกรมนี้ แล้วกองทหารเดินออกประตูพิมานไชยศรีเดินผ่านสวนสนามน่าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงม้าประทับอยู่น่าตึกที่เคยเป็นหอพระสมุดวชิรญาณ แล้วออกประตูวิเศษไชยศรีไปตามถนนน่าพระลานและถนนสนามไชย เข้าประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ ไปโรงทหารกรมนี้ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยทางภายในกำแพงพระบรมมหาราชวังไปรับกองทหาร ณ ที่โรงทหาร แล้วทอดพระเนตร์ตรวจสถานที่อยู่ของทหารและมอบหมายนายร้อยตรี สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนพิศณุโลกประชานารถนั้นเสร็จแล้วจึงเสด็จกลับ ลำดับนั้นนายร้อยตรีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ก็เข้ารับราชการประจำกองทหารนี้อยู่จนถึงเวลาที่ได้เสด็จกลับออกไปต่อการศึกษาณ ทวีปยุโรปต่อไป พิธีเป็นการใหญ่แต่งเต็มยศและพร้อมขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยนั้น จึงได้กล่าวไว้โดยพิศดารเพื่อเป็นตัวอย่างแก่การเช่นอันได้มีมาแล้วในกรมนี้

ภายหลังในปี ๒๔๔๔ เมื่อจอมพลเรือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต (เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยา

เธอเจ้าฟ้ากรมขุนมไหสูริย์สงขลา) เสด็จกลับเข้ามาจากประเทศเยอรมันในขณะว่างการทรงศึกษา ก็ได้มีพิธีเช่นนี้อีกครั้ง ๑ กับเมื่อก่อนที่นายพลตรีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา (เมื่อยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ) จะเสด็จออกไปศึกษาในประเทศอังกฤษเมื่อศก ๒๔๔๘ ก็ได้มีพิธีอย่างนี้เป็นคำรบ ๓

ครั้นถึงปี ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อยังดำรงพระราชอิศริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งได้เสด็จออกไปทรงศึกษาวิชาชั้นต้นจนตลอดถึงวิชาทหารณ ประเทศอังกฤษสำเร็จการ เสด็จประเทศพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ทรงรับตำแหน่งที่ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก ได้ทรงแก้ไขหน้าที่ราชการและทำนุบำรุงกรมนี้ให้ดำเนินไปด้วยดีตามลำดับมา ทรงพระราชอุสาหะเสด็จประทับ ณ ที่บัญชาการกรม และเป็นพระราชธุระสอดส่องในกิจราชการกรมและความทุกข์สุขของทหาร อันมีรองผู้บังคับ การ ได้นำ ความกราบทูลให้ทรงทราบ แล้วทรงปฏิบัติในราชกิจให้สำเร็จไป ทุกสิ่งทุกประการ กรมทหารมหาดเล็กได้มีเกียรติศักดิ์ร่มเย็นเป็นสุขสืบต่อมา

ส่วนตำแหน่งรองผู้บังคับการในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงที่ผู้บังคับการนั้น ได้รับราชการเป็นลำดับต่อกันมาดังนี้ นายพันเอกหม่อมเจ้าชื่นแต่เมื่อยังเป็นนายพันโท

๑ นายพลโทหม่อมเจ้าอลงกฎ (ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช) แต่เมื่อยังเป็นนายพันโท ๑ นายพลโทพระยาสีหราชฤทธิไกร (เล็ก ปาณิกบุตร) แต่เมื่อยังเป็นนายพันโทพระสุรเดชรณชิต ๑ นายพันเอกพระยาวรฤทธิฤาชัย (เคลื่อน อมาตยกุล) แต่เมื่อยังเป็นนายพันตรีหลวงวิทยาธิกรณ์ศักดิ์ ๑

เมื่อปี ๒๔๕๐ การเสด็จประทับพระราชวังดุสิตเป็นหลักฐานมั่นคงสืบมาแล้ว กรมทหารมหาดเล็กได้จัดกองร้อยที่ ๓ ไปประจำขาดอยู่ทั้งสองกองไม่ต้องผลัดเปลี่ยนเช่นแต่ก่อน และในปีนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ขนานนามกรมนี้ใหม่ว่า "กรมทหารราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์"

ครั้นถึงปี ๒๔๕๑ ณ เดือนมิถุนายน โปรดเกล้า ฯ ให้จัดกรมทหารมหาดเล็กที่ประจำรักษาราชการ ณ สวนดุสิตให้เป็นหลักฐานยิ่งขึ้น คือมีอัตราเป็นกองพันเรียกว่า "กองพันที่ ๑" มีทหารประจำ ๒ กองร้อย คือกองร้อยที่ ๑ และกองร้อยที่ ๒ ถึงเดือนกรกฎาคมปีนี้ให้กองร้อยที่ ๓ และกองร้อยที่ ๔ เป็นกองพันที่ ๒ มีนายทหารชั้นนายพันเป็นผู้บังคับกองพันละ ๑ นาย กองพันที่ ๑ ให้อยู่ประจำรักษาการ ณ พระราชวังดุสิต กองพันที่ ๒ ประจำรักษาการในพระบรมมหาราชวัง

ปี ๒๔๕๓ โปรดเกล้า ฯ ให้เพิ่มทหารขึ้นเป็นกองพันละ ๔ กองร้อยรวมเป็น ๘ กองร้อย คือกองร้อยที่ ๑ ถึงที่ ๔ เป็นกองพันที่ ๑ ประจำรักษาการ ณ พระราชวังดุสิต กองร้อยที่ ๕ ถึงที่ ๘ เป็นกองพันที่ ๒ ประจำรักษาการในพระบรมมหาราชวัง ภายหลังเปลี่ยนน่าที่ประจำการใหม่ เป็นให้กองพันที่ ๒ ไปประจำรักษาการ ณ สวนดุสิต กองพันที่ ๑ ประจำรักษาการในพระบรมมหาราชวัง

อนึ่งในปีนี้เป็นปีที่เกิดปีกวิปโยคของกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งต้องพลัดพลากจากพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ผู้ได้ทรงสถาปนากรมทหารนี้ให้เกิดมีขึ้น และได้ทรงทนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองเป็นสุขสำราญสืบมา คือเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบิยมหาราชได้เสด็จสวรรคตล่วงลับไป เมื่อพระบาทสมเด็จ

ท 32 ม 1543 556.16
ร 184 ท0

พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว ทรงพระราชปรารภว่ากรมทหารรักษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งขึ้น เพื่อเป็นทหารรักษาพระองค์ทรงใช้ชิด สนิท เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในชั้นต้นเมื่อแรกตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้นนั้นได้ทรงกระทำน่าที่ผู้บังคับการโดยพระองค์เอง แต่ต่อมาพระราชกิจน้อยใหญ่ประมูลมาก็ขึ้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยรับพระบรมราชโองการเป็นผู้บังคับการกรมทหาร มหาดเล็กเป็นลำดับมา จนถึงพระองค์สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้บังคับการเป็นที่สุด

ตั้งแต่ได้ตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้นแล้วจนตลอดถึงกาลบัดนี้ กรมทหารนี้ก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยความจงรักภักดีมิได้ย่อหย่อน เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงตั้งกรมนี้ขึ้นได้เสด็จสวรรคตแล้ว เป็นเหตุทำให้เศร้าโศกอย่างสาหัสทั่วทุกตัวคน ทรงเชื่อว่าทหารมหารเด็กทุกคนคงมีความรู้สึกเช่นนั้น เมื่อได้มีพระราชปรารภถึงความสวามิภักดีของทหารมหาดเล็กแล้ว ทรงพระราชดำริว่าควรจะยกกรมนี้ถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกาธิบดีให้เป็นข้าสืบไปชั่วกัลปาวสานต์ ส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เคยทรงเป็นผู้บังคับการมาจนบัดนี้มีความจำพระราชหฤทัยที่จะต้องทรงออกจากตำแหน่ง โดยเหตุที่มีพระราชกิจอย่างอื่นที่จำเป็นจะต้องทรงกระทำ แต่จะทรงรับตำแหน่งเป็นผู้บังคับการพิเศษของพระองค์สมเด็จพระบรมชนกาธิบดีต่อไป ทรงถือว่าทหารมหาดเล็กได้เคยเป็นผู้สนิทใช้ชิดมา คงจะยังทรงตั้งพระราชหฤทัยพยายามทราบเหตุการณ์ทุกข์

สุขของคนในกรมนั้น ตั้งแต่นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยตลอดลงไปจนถึงนายสิบพลทหารทั่วทุกตัวคน

อนึ่งตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารนั้นว่างลง จะได้ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานารถ ผู้เป็นพระบรมราชอนุชาที่รักและที่เป็นผู้ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ให้เป็นผู้บังคับการแทนพระองค์ต่อไป

อนึ่งได้ทรงพระราชดำริดังนี้แล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีการพิธีทหารแต่งเต็มยศ ประชุมพลกรมทหารมหาดเล็กพร้อมกัน ณ พระลานน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสพระราชทานกระแสพระราชปรารภดังกล่าวแล้ว และโปรดเกล้า ฯ ให้ขนานนามกรมนั้นว่า "กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" และให้มีเครื่องหมายเป็นอักษรพระบรมนามาภิธัย จ.ป.ร. ติดที่อินทรธนูทหารในกรมนั้นทั่วไป และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ซึ่งต่อมาได้เลื่อนยศเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงนั้น เป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ได้คัดสำเนากระแสพระราชดำรัสแนบท้ายไว้ในตำนานนี้ด้วยแล้ว

ตั้งแต่จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถทรงรับตำแหน่งผู้บังคับการกรมนี้แล้ว ได้ทรงบังคับบัญชาปฏิบัติราชการในหน้าที่ผู้บังคับการเป็นอันดี ทั้งมีพระวิริยอุตสาหะเสด็จประทับทรงทำการ เช่นบังคับแถวทหารไปกระทำการต่างๆ ตลอดจนแห่แหนตามเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนเป็นต้น และได้ทรงแก้ไขระเบียบปกครองและกิจการของกรมทหารมหาดเล็กให้ดำเนินดียิ่งขึ้น

ปลดเปลื้องการติดขัดในกิจราชการทุกสิ่งทุกประการ นับว่าเป็นการสดวกและเป็นสุขสำราญแก่กรมนี้เป็นอันมาก หากแต่พระองค์มีน่าที่ในตำแหน่งเสนาธิการทหารบก ต้องทรงกระทำราชการสำคัญประจำพระองค์อยู่ กรมทหารนี้จึงต้องมีตำแหน่งรองผู้บังคับการเช่นแต่เดิมมา ผู้ที่เป็นรองผู้บังคับการในสมัยนี้ต่อจากนายพันเอกพระยาวรฤทธิ์ฤาชัย (เคลื่อน อมาตยกุล) ก็คือนายพันเอกพระยาพิชัยรณรงค์สงคราม (ทองดี จารุทัต) และนายพันตรีจมื่นพัฒภพดาธิการ (ฟู วรโภค) ซึ่งรับราชการในตำแหน่งนี้อยู่ในบัดนี้

ปี ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่ากรมทหารมหาดเล็กนี้เป็นกรมซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาขึ้นไว้ ให้กระทำราชการในน่าที่รักษาพระองค์อย่างใกล้ชิด เป็นที่สนิทสเน่หาไว้วางพระราชฤทัยในสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า และได้รับราชการในสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนีดุจเดียวกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ได้ทรงถวายกรมนี้เป็นทหารมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าแล้ว สมควรที่สมเด็จพระบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนีจะมีพระเกียรติยศอยู่ในกรมนี้ด้วย จะได้เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติศักดิ์ของกรมนี้ให้ยิ่งขึ้น จึงทรงถวายตำแหน่งให้สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนี ทรงดำรงพระราชอิศริยยศเป็นผู้บังคับการพิเศษแห่งกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กนี้ เมื่อเดือนมีนาคมปีนี้กรมนี้ได้นำเครื่องยศาภรณ์ทหารมหาดเล็กทูลเกล้า ฯ ถวายแด่สมเด็จพระบรบราชินีนารถพระบรมราชชนนี และนายพลตรีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาแต่เมื่อยังทรงเป็นนายพันตรีผู้บังคับกองพันที่ ๒ ในกรมนี้ได้กราบ

บังคมทูลแสดงความยินดีถวายพระพรในนามของกองพันที่ ๒ นั้น และได้มีพระราชเสาวนีย์ตำรัสตอบ ความแจ้งอยู่ในสำเนาคำกราบบังคมทูลของผู้บังคับกองพันที่ ๒ ในกรมนี้ และพระราชตำรัสตอบซึ่งได้คัดมาลงไว้ในตอนท้ายตำนานกรมทหารมหาดเล็กนี้ด้วยแล้ว

สถานที่โรงทหารและการอยู่กิน

กรมทหารบกราบที่ ๑ ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จำเดิมตั้งแต่ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเป็นกองทหารขึ้นจนเป็นกรมใหญ่โตมาตามลำดับ มีโรงทหารที่อยู่หลายสถานตามที่จักได้กล่าวต่อไปนี้

เมื่อปี ๒๔๑๑ แรกมีกองทหารมหาดเล็กพวก ๒๔ หรือที่เรียกว่า "ทหาร ๒ โหล" นั้น แต่แรกยังไม่มีที่อยู่ ต่างคนต่างอยู่บ้านเรือนแห่งตน เป็นแต่ถึงเวลาเช้าเย็นมาประชุมผลัดกันที่ชาลาในพระราชวังสราญรมย์ ซึ่งเดิมเรียกว่า "วังสราญรมย์" เมื่อเข้ามาในพระบรมมหาราชวังประชุมกันพักอยู่ ณ พระที่นั่งราชฤดีเก่า แต่ครั้งรัชการที่ ๔ อยู่ข้างพระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยด้านตะวันออกซึ่งภายหลังได้รื้อเสียแล้ว และสร้างขึ้นเป็นพระที่นั่งโถงอย่างจีนมีนามเช่นเดิม ต่อมาก็รื้อเสียอีก เอานามนั้นไปใช้พระที่นั่งโถงใหม่องค์ ๑ ณ พระราชวังดุสิต สถานที่เดิมนั้นสร้างเป็นพระที่นั่งใหม่ขึ้นมีนามว่า "พระที่นั่งจันทรทิพโยภาศ" ในทุกวันนี้

ต่อมาทรงพระราชดำริเห็นว่าทหารมหาดเล็กพวกนี้ยังไม่มีที่อยู่เป็นหลักฐาน น่าที่ซึ่งจะรับราชการก็ดี การผลัดก็ดี ทหารมาไม่ใคร่พร้อมทันเวลากัน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตึก ๒ ชั้นที่มีอยู่ริมถนน

ฟากใต้น่าพระราชวังสราญรมย์ (ซึ่งต่อมาได้รื้อเสียแล้ว) อยู่ตรงรั้วและประตูพระราชอุทยานสราญรมย์ด้านเหนือบัดนี้ เป็นที่อยู่ของทหารพวกนี้

ครั้นถึงปี ๒๔๑๓ เมื่อตั้งกองทหารมหาดเล็กขึ้น ๗๒ คน โปรดเกล้า ฯ ให้ซ่อมแซม และทำฝาโรงละครใหญ่หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นที่อยู่ของทหาร จัดทิมพลขึ้นเดียวเดิมที่ตั้งอยู่นอกและริมประตูพิมาณไชยศรีฝ่ายตะวันตกเป็นที่บัญชาการ ทิมพลด้านตะวันออกตรงกันข้ามเป็นคลังยุทธภัณฑ์และสรรพบัญชี ภายหลังโปรดเกล้า ฯ ให้ปลูกโรงหลังคาสังกะสีฝาไม้พื้นขึ้นเดียว ต่อด้านสกัดโรงละครด้านใต้เป็นที่ประชุมนายทหารและให้ย้ายที่บัญชาการไปตั้งอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมารื้อทิมพลเดิมด้านตะวันตกทำเป็นตึกแถว ๒ ชั้นในที่นั้น สำหรับเป็นโรงทหารของกรมนี้ต่อไป ตึกแถวนี้เมื่อไม่ได้เป็นโรงทหารมหาดเล็กแล้ว ได้เป็นโรงเรียนราชกุมารและต่อมาเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือนพแนกรัฐประศาสน์ และเปลี่ยนเป็นสถานกรมพระนิติศาสตร์อยู่ในทุกวันนี้

ถึงปี ๒๔๑๓ เมื่อสมัยแบ่งทหารกรมนี้จัดเป็น ๒ กองร้อย พอโรงทหารซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ทำเป็นตึก ๒ ชั้นด้านตะวันตกนั้นแล้วเสร็จได้ย้ายกองร้อยที่ ๒ มาอยู่ตึกใหม่แถวนี้ กองร้อยที่ ๑ คงอยู่ที่โรงละครเดิมต่อมาเมื่อจัดระเบียบใหม่เป็น ๖ กองร้อย และจัดเวรเป็น ๒ ผลัด ๆ ละ ๒ กองร้อยนั้น กองร้อยที่ ๑ อยู่โรงละคร ที่ ๒ อยู่โรงใหม่ ที่ ๕ อยู่โรงละครที่ ๔ อยู่โรงใหม่ ที่ ๓ อยู่โรงละคร ที่ ๖ อยู่โรงใหม่ ภายหลังสถานที่อยู่ที่กินและทำการของกรมนี้ยังไม่พอ โปรดเกล้า ฯ ให้ปลูกโรงแถวหลังคาสังกะสีฝาไม้ขึ้นที่หลังโรงละครด้านตะวันออก กั้นเป็นห้องเล็ก ๆ สำหรับนายทหารอยู่ และให้ซ่อมแซมโรง

ปืนใหญ่เดิมซึ่งเป็นตึกเก๋งชั้นเดียว ที่ตั้งขวางอยู่ต่อโรงละครออกไปทางกำแพงพระบรมมหาราชวังจัดเป็นคลังยุทธภัณฑ์และสรรพบาญชีฝ่ายผู้ช่วยพลรบ (โรงปืนใหญ่เดิมหลังนี้นับว่าเป็นสถานที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังดำรงพระอิศริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศร์รังสรรเมื่อรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับและอำนวยการในเรื่องปืนใหญ่ เสด็จประทับพักทรงบัญชาการอยู่ในที่นั้นด้วย) เมื่อตึกหลังนี้ได้จัดเป็นสถานที่ทำการฝ่ายผู้ช่วยพลรบนั้นแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้รื้อทิมพลด้านตะวันออกซึ่งเป็นที่ทำการเดิม ทำโรงทหารเป็นตึกแถว ๒ ชั้นเช่นเดียวกับตึกแถวด้านตะวันตก แต่ทำเลยเลยหักตัวต่อไปทางหลังโรงหล่อเดิม ซึ่งตั้งอยู่ในที่หอพระสมุดวชิรญาณทุกวันนี้ และตึกแถวด้านตะวันออกนั้นเมื่อไม่ได้เป็นโรงทหารแล้ว เป็นคลังแสะที่พักกรมมหาดเล็กหลวงอยู่ทุกวันนี้ กับโปรดเกล้า ฯ ให้ทำตึก ๒ ชั้นเช่นเดียวกันเพิ่มเติมจากตึกแถวด้านตะวันตกซึ่งเป็นโรงทหารอยู่แล้ว เลยหักตัวไปจดโรงช้างเผือกทางหลังศาลาลูกขุนอีกด้วย ส่วนโรงครัวซึ่งสำหรับทำอาหารเลี้ยงทหารนั้นในสมัยนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ทางมุมโรงละครด้านเหนือ สร้างโรงหลังคามุงสังกะสีขึ้นหลัง ๑ ข้างโรงปืนใหญ่เดิมซึ่งเป็นคลังยุทธภัณฑ์ด้านเหนือ เป็นโรงสำหรับเลี้ยงทหาร

ครั้งถึงปี ๒๔๑๕ เมื่อตึก ๒ ชั้นใหม่ด้านตะวันออกแล้ว เสร็จโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเป็นโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษซึ่งอยู่ในความปกครองของกรมมหาดเล็กตอน ๑ อีกตอน ๑ จัดเป็นห้องที่อยู่สำหรับนายทหารสัญญาบัตร์ โรงแถวที่อยู่นายทหารเดิมหลังโรงละครจัดเป็นโรงเรียนสอนภาษาไทยอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็กเหมือนกัน

อนึ่งในปีนี้โปรดเกล้า ฯ ให้รื้อโรงเดิมซึ่งอยู่ ณ ตึกที่เคยเป็น

หอพระสมุดวชิรญาณ ทำเป็นตึกใหญ่พื้นชั้นเดียวมีห้องกว้างขวาง แบ่งเป็น ๓ ตอน สำหรับเป็นที่มีการประชุมของทหารเรียกว่า "คองคอเดีย" เช่นได้ทอดพระเนตร์เห็นมาแต่ครั้งเสด็จพระราชดำเนินเกาะชวาที่เมืองบาตาเวีย เมื่อตึกนั้นเสร็จแล้วได้มีการประชุมในการทหารเป็นหลายครั้ง ต่อมาจึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานเรียกว่า "มิวเซียม" แล้วแก้เฉลียงใหม่เป็นคูหาในชั้นหลังอีก ตึกนี้เกี่ยวข้องอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กแต่ต้นเดิมมา จึงได้มีน่าที่รักษาและจัดการตลอดมาจนเป็นพิพิธภัณฑ์สถานในภายหลัง พึ่งเปลี่ยนแปลงไปเมื่อเป็นหอศัลลักษณสถานและเป็นหอ พระสมุด วชิรญาณ สืบมาเป็นอันหมดน่าที่ของกรมทหารมหาดเล็กแต่ครั้งนั้น

ถึงปี ๒๔๑๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายที่บัญชาการกรมมาตั้งอยู่ ณ ตึกแถว ๒ ชั้นด้านตะวันออกตอนริมประตูพิมาณไชยศรี ซึ่งเป็นโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษเดิมอันได้เลิกเสียแล้ว ในตอนที่เลยหักตัวไปทางหลังโรงหล่อเดิม จัดเป็นห้องเลี้ยงอาหารนายทหารสัญญาบัตร์ต่อกับที่อยู่นายทหาร ส่วนโรงหลังคาสังกะสีด้านสกัดโรงละครข้างเหนือ ซึ่งเป็นที่บัญชาการเดิมจัดเป็นโรงเก็บปืนกลแกตลิงซึ่งมีอยู่มากในเวลานั้นสำหรับกรมแสง

ครั้นปี ๒๔๑๗ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกองทหารม้าขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก ชั้นแรกใช้ตึก ๒ ชั้นด้านตะวันตกชั้นบนสำหรับเป็นที่อยู่พลทหารม้า ตรงมุมตึกและเลยไปทางศาลาลูกขุนเป็นที่อยู่ของบังคับการและนายทหารม้า และเมื่อตั้งตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการในกรมนี้ก็อยู่ ณ ที่นั้น ส่วนทหารราบเดิมที่อยู่ ณ ตึกชั้นบนให้ย้ายลงมาอยู่ชั้นล่าง โปรดเกล้า ฯ ให้แก้ไขเพิ่งพลที่ตั้งปืนใหญ่อย่างเก่า ๆ อยู่ในเวลานั้นอันตั้งอยู่ ณ ริมกำแพงพระบรมมหาราช

วังชั้นในด้านเหนือตรงกับโรงเลี้ยงอาหารทหารม้าในกรมนั้น เป็นโรงสำหรับกองทหารม้า และสร้างโรงสำหรับม้ายืนยามขึ้น ๑ หลัง ที่ด้านตะวันตกโรงเลี้ยงอาหาร ริมถนนตรงเข้ามาจากประตูวิเศษไชยศรี โรงนั้นพอจุม้าเทศยืนยามได้ ๒ ตัว

ฤๅปี ๒๔๑๘ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้จัดกองทหารช่างขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก ชั้นแรกพลทหารช่างตั้งอยู่ ณ ตึก ๒ ชั้นตอนทางหลังศาลาลูกขุนชั้นล่างของที่อยู่ผู้บังคับการและนายทหารม้า แต่มีโรงงานและที่ทำการอยู่ที่ริมโรงปืนใหญ่เดิมซึ่งเป็นคลังยุทธภัณฑ์นนด้วย

ฤๅถึงปี ๒๔๑๙ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้จัดกองทหารม้าใหญ่โดขึ้นเป็น ๒ หมวดมีพลทหารม้าเพิ่มมากขึ้น ทั้งพลทหารราบและพลทหารช่างก็มีมากยิ่งขึ้นด้วย ที่อยู่ของทหารไม่เพียงพอกน โปรดเกล้า ฯ ให้รื้อคลังเชือกเก่าซึ่งตั้งอยู่ ณ ที่ศาลาว่าการต่างประเทศทุกวันนี้ ทำเป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้นสำหรับเป็นโรงทหารมหาดเล็กนี้ เพื่อได้รวมกันเป็นปึกแผ่นและเป็นหลักฐานถาวรสืบต่อไปภายน่า โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสรราช (วัน บุนนาค) เป็นผู้ทำ แต่เริ่มริแล้วร้อเล่าและทำการมาก็ค้างช้ายังหาสำเร็จได้โดยเร็วไม่ ส่วนการที่จะต้องจัดเวรใหม่ให้มีจำนวนทหารประจำการมากขึ้นนั้นไม่รอท่าทั้งจำนวนทหารก็มีมากขึ้นตามลำดับฉับพลัน จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดสถานที่อยู่ของกรมนี้ใหม่ในสมัยนี้ คือทหารราบที่เหลือไม่มีที่อยู่พอ ณ โรงละครให้เข้าไปอาศัยพักอยู่ในระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามชั่วคราว ทั้งกองทหารราบที่อยู่ ณ ชั้นล่างตึก ๒ ชั้นด้านตะวันตกเดิมนั้นก็ให้ยกเข้าไปอยู่ในวัดด้วย ตึกแถวด้านตะวันตกนั้นให้กองทหารม้าอยู่เต็มทั้ง ๒ ชั้น แต่ชั้นล่างยังมีที่ว่างอยู่บ้าง ให้จัดเป็นห้องสโมสรของ

ทหารขึ้นแห่ง ๑ เรียกว่า "ริเครเอชันรูม" สำหรับทหารกรมนั้นได้พักผ่อนกินอยู่เป็นที่สบายภาย หลังได้ขยายสถานที่นั้นเป็นที่จำหน่ายอาหารว่างและสิ่งของเบ็ดเตล็ดสำหรับนายทหารเรียกว่า "แคนตีน" นั้นด้วย

ครั้นถึงปี ๒๔๒๒ เป็นปีที่จะเริ่มการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวใหญ่ ให้ทันการสมโภชพระนครสมัยรัตนโกสินทรศกครบ ๑๐๐ ปี โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายกองทหารมาดเล็กซึ่งได้เข้าไปตั้งอาศรัยอยู่ ณ พระระเบียงในพระอารามออกจากที่นั้น ฝ่ายตึกใหม่สำหรับเป็นโรงทหารซึ่ง โปรดเกล้า ฯ ให้ทำขึ้นที่คลังเชือกเก่านั้นยังไม่แล้ว จำเป็นต้องให้ทหารแยกย้ายยัดเยียดกันอยู่ที่ตึก ๒ ชั้นด้านตะวันออกชั้นล่างและตอนซึ่งเป็นที่เลี้ยงอาหารนายทหารชั้นบนด้วย ส่วนตึก ๒ ชั้นด้านตะวันตกชั้นล่างตอนที่เป็นสโมสรทหาร ก็เลิกให้เป็นที่อยู่ของทหารเหมือนกัน

ครั้นถึงปี ๒๔๒๖ ตึกที่สร้างใหม่สำหรับเป็นโรงทหาร ณ คลังเชือกแล้วเสร็จ โปรดเกล้า ฯ ให้ยกกองทหารราบทุกกองร้อยไปรวมกันอยู่ ณ ที่นั้น ที่โรงละครยกเว้นว่างไว้เป็นที่สำหรับฝึกหัดทหารที่เข้าใหม่ และเรื่องการดัดตนหรือการกีฬาฝึกฝนต่าง ๆ ซึ่งเป็นการในร่ม ส่วนการเลี้ยงทหารย้ายไปตั้งโรงครัวและโรงเลี้ยง ณ ท่ากระแซนอกกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันตก ตรงกับโรงทหารใหม่ที่คลังเชือกออกไปซึ่งทุกวันนี้เป็นสนามริมน้ำบริเวณกรมชุมพลราชนาวีนั้น การเลี้ยงดูได้เปลี่ยนแปลงตัวผู้ทำโรงครัวเลี้ยงมาโดยลำดับ จนถึงมีธรรมเนียมใหม่ซึ่งจ่ายค่าเบี้ยเลี้ยงให้ซื้ออาหารกินเองในภายหลัง ส่วนโรงเลี้ยงเก่าในพระบรมมหาราชวังย้ายกองทหารช่างไปอยู่ในที่นั้น ภาย

หลังได้ย้ายทหารช่างไปอยู่ที่ชั้นล่างตึก ๒ ชั้นด้านตะวันออก หลังพิพิธภัณฑ์สถาน ชั้นบนของตึกนั้นเป็นที่อยู่ของนายทหารผู้ใหญ่ และเป็นที่เลี้ยงนายทหารตามเดิม ส่วนโรงเลี้ยงทหารเดิมซึ่งทหารช่างอยู่แต่ก่อนนั้นจัดเป็นโรงม้าต่อไป ตึก ๒ ชั้นด้านตวันตกแบ่งชั้นบนให้เป็นสถานที่ทำการกองแผนที่ตอน ๑ นอกนั้นคงเป็นของกองทหารม้า และเป็นที่ผู้รับพระบรมราชโองการอยู่ดังกล่าวแล้ว

อนึ่งในสมัยนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายการโรงเรียนซึ่งอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็ก จากโรงละครไปตั้งอยู่เป็นหลักฐาน ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งเป็นสถานที่ประทับเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ภายหลังในสถานนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างตึกใหญ่ ๒ ชั้นเพิ่มเติมขึ้นอีก และจัดที่บริเวณสวนกุหลาบนั้นเป็นเขตร์โรงเรียน เรียกว่า "โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ" คงอยู่ในความปกครองของกรมทหารมหาดเล็กสืบต่อมา

ถึงปี ๒๔๓๐ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น กรมทหารมหาดเล็กได้เปลี่ยนแปลงรูปการและอัตรากองทหารเป็นอย่างใหม่ สถานที่อยู่ในสมัยนี้ก็เปลี่ยนแปลงไปตามการ ทั้งกระทรวงต่างประเทศจะต้องการย้ายสถานที่ทำการจากพระราชวังสราญรมย์ โปรดให้ย้ายกรมทหารมหาดเล็กที่ตั้งอยู่ ณ ตึกใหญ่ในที่คลังเชือกเดิมจากที่นั้น เปลี่ยนเป็นศาลาว่าการต่างประเทศ ที่อยู่ของกรมทหารมหาดเล็กในสมัยนั้น จึงได้จัดการแยกออกเป็น ๒ สถาน คือ กองทหารสำหรับรักษาการให้ย้ายออกไปตั้งอยู่ ณ ศาลายุทธนาธิการ ซึ่งเป็นที่ว่าการกระทรวงกลาโหมอยู่ทุกวันนี้ ให้กองทหารพวกนี้อยู่ ณ แถวชั้นบนด้านใต้ตลอดแถบกองบัญชาการและพนักงานคลังต่างๆ อัน

ได้ยุบน้อยลงแล้วนั้นตั้งอยู่ ณ แถวปีกของตึกใหญ่ด้านใต้ทั้ง ๓ ชั้น ส่วนกองสำหรับรักษาพระองค์ให้คงอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่ตึก ๒ ชั้นเดิมด้านตวันออก ณเพาะแต่ตัวกองทหารและนายทหารกำกับบังคับกองเท่านั้น ส่วนกองทหารม้าเลิกแล้วตัวตึกแถว ๒ ชั้นด้านตวันตกก็ยกเป็นสถานที่ราชการในพระราชสำนักต่าง ๆ เช่นโรงเรียนราชกุมาร เป็นต้น ยังสถานที่ต่าง ๆ อย่างอื่นเช่นโรงละครใหญ่และคลังยุทธภัณฑ์ โรงทำการทหารช่างและโรงม้าเป็นต้น เมื่อเลิกการเหล่านั้นแล้วก็ใช้เป็นสถานราชการอย่างอื่นบ้างรื้อเสียบ้าง ในที่สุดตึกเก่า ๆ และโรงอันรุงรังต่าง ๆ ก็หมดไปตามลำดับ จนเป็นสนามใหญ่ที่น่าหอพระสมุดวชิรญาณอยู่ทุกวันนี้

ครั้นถึงปี ๒๔๔๑ มีการย้ายสถานที่อยู่กรมทหารมหาดเล็กใหม่คือรวมกันไปตั้งอยู่ในบริเวณสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวัง แห่งเดียวกันทั้งกรม โปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงธรรมการย้ายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบไปอยู่ณที่อื่น ที่พระตำหนักเดิมและตัวตึกโรงเรียนเดิมกับทั้งหมู่บ้อมและทิมแถวเพิงพดพระบรมมหาราชวังในบริเวณนั้นจัดเป็นโรงทหารของกรมนี้มเขตร์เป็นหลักฐานมั่นคงเช่นที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

ถึงปี ๒๔๔๒ เมื่อสมัยมีพลับพลาประทับแรม ณ สวนดุสิตแรกสถาปนาพระราชวัง โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างโรงทหารชั่วคราวเป็นที่พักสำหรับทหารมหาดเล็กซึ่งผลัดเปลี่ยนกันไปรักษาการ ตั้งอยู่ใกล้ประตูไก่พ้าของพระราชวังดุสิตทุกวันนี้ ณ ถนนสัมมือด้านใต้

ถึงปี ๒๔๕๑ เมื่อการเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังดุสิตเป็นหลักฐานและได้เพิ่มอัตราทหารมหาดเล็กเป็น ๒ กองพันแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างโรงทหารชั่วคราวสำหรับกรมนี้ที่พระราชวังดุสิตขึ้นใหม่ตั้งอยู่ ณ ริมถนนคอเสือ ให้กองพันที่ ๑ ไปอยู่ ณ ที่นั้น กองพันที่

๒ คงอยู่ โรงเดิม ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง ภายหลังโปรดเกล้า ฯ ให้จัดสร้างโรงทหารถาวรเป็นตึกขึ้น ในที่นั้น ชั้นแรกกองพันที่ ๑ ในกรมนี้ได้อยู่มาก่อน ภายหลังโรงทหารนี้จึงเปลี่ยนเป็นให้กองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑๑ รักษาพระองค์ตั้งอยู่จนทุกวันนี้

ต่อมาถึงปี ๒๔๕๓ เมื่อจัดกรมทหารมหาดเล็กเป็น ๘ กองร้อย เปลี่ยนเป็นกองพันที่ ๒ ไปตั้งอยู่ ณ โรงทหารที่สวนดุสิต กองพันที่ ๑ อยู่ ณ โรงทหารในพระบรมมหาราชวัง พร้อมทั้งกองบังคับการกรม คงตั้งอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ

ครั้นถึงปี ๒๔๕๔ โรงทหารถาวรใหม่ของกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้เริ่มสร้างขึ้นไว้เป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้น ในบริเวณสวนดุสิตริมถนนเบญมาศข้างด้านตวันออกใกล้เชิงสพานมัฆวาพรั่งสรรนั้น พึ่งแล้วเสร็จในปีนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายกองพันที่ ๒ กรมนี้ ซึ่งเดิมตั้งอยู่ ณ โรงทหารเดิมริมถนนคอเสื้อไปอยู่โรงทหารใหม่ที่กล่าวแล้วนี้ และให้ย้ายกองบังคับการกรมไปอยู่ที่นี้ด้วย ส่วนกองพันที่ ๑ ก็คงยังตั้งอยู่ ณ โรงทหารพระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวังตามเดิมเช่นที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

ในการที่ได้โรงใหม่ที่เชิงสพานมัฆวาพรั่งสรรนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับเป็นประธาน ในการพิธีฉลองสถานที่เป็นเกียรติยศพิเศษสำหรับกรมนี้

สาตราวุธและยุทธาภรณ์

สรรพเครื่องสาตราวุธและยุทธาภรณ์ ที่ได้ใช้และแต่งกาย นายทหารและพลทหารในกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เดิมมาตลอดถึงทุกวันนี้ มีหลายอย่างหลายคราวตามสมัยที่ได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดขึ้นแล้วและเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับดังนี้

ถึงปี ๒๔๑๓ เมื่อเริ่มแรกตั้งกองทหารมาดเล็กขึ้นพวกข้าหลวงเดิม ๒๔ คน หรือที่เรียกว่าทหาร ๒ โหล มีหมวกผ้าสักหลาดดำรูปถุงตรงน่าพับขึ้นเป็นน่าจั่วมีแถบทองขลิบ เสื้อผ้าขาวรูปบีกสั้นมีรังแถบสีน้ำเงินที่คอและข้อมือและตะเข็บที่แขน กางเกงผ้าขาวอย่างสั้นขาพองมีแถบสีน้ำเงินเข็มขัดคันชีพหนังดำ ใช้ปืนสนัยเดอร์ปลายดาบเป็นอาวุธ ตัวนายใช้กระบี่ทองเหลืองสายหนังดำ

ปี ๒๔๑๓ เมื่อกองทหารมาดเล็กขึ้นพวกมหาดเล็กหลวงครั้งแรก ๗๒ คน ตัวนายและพลทหารแต่งคล้ายคลึงกันคือ

เครื่องเต็มยศหมวกรูปทรงถังสูงหุ้มแพรสีม่วงแก่ (ซึ่งเป็นสีเสื้อยศข้าราชการฝ่ายทหารในสมัยนั้น) ขลิบดอกไม้ทองเทศ (คือแถบทองมีลวดลายอย่างแขก) พันน่าหมวกเยื้องขึ้นไปทางเบื้องขวา มีตราเงินน่าหมวกเป็นอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อคือ ส.พ.ป.ม.จ. และ เลข ๔ ไขว้กัน (หมายความว่าสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์รัชกาลที่ ๕) รอบอักษรย่อนั้นมีรัศมีเป็นแฉก และมีแพรสีทับทิมห้อยจากข้างบนทาบลงมาทางข้างขวาด้วย เสื้อรูปทูนิกยาวตัดเป็น ๔ บีก (คือผ่าเอวและผ่าหลัง) แพรสีเหลือง (ซึ่งเป็นสีเสื้อยศของมหาดเล็กในสมัยนั้น) มีแถบทองอย่างเล็กขลิบที่คอและขอดเป็นลายยันต์ที่มุมที่คอและข้อมือติดแถบทองเล็กวงรอบและขอดเป็นลายยันต์ขัดสมาธิ ดุมเงินมีอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อเช่นกล่าวแล้ว แต่ไม่มีรัศมีเปลี่ยนเป็นมีใบไซยพฤกษ์วงโอบรัดครึ่งตัวนูงแพรสีเหลือง คาดประคดแพรสีทับทิมชายครุยข้างในเสื้อให้ชายห้อยพ้นบีกเสื้อออกมาอยู่ข้างซ้าย คาดเข็มขัดหนังดำหัวเงินมีอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อเช่น

ตราน่าหมวกทับนอกเสื้อ ถุงเท้าขาวอย่างยาวรองเท้าหนังดำ (รูปคัดชมเชิมเงิน) นายทหารชั้นผู้ใหญ่เพิ่มลายยันต์ทองที่คอแขะข้อมือเสื้อเป็น ๓ ชั้น นายดาบและนายสิบเอกเป็นยันต์ ๒ ชั้น และมีเครื่องหมายยศอีกอย่าง ๑ คือมีบั้งแถบทองติดที่แขนเสื้อข้างซ้ายอย่างนายสิบเป็น ๓ ชั้น คือนายดาบ ๓ บั้ง นายสิบเอก ๒ บั้ง นายสิบโท ๑ บั้ง นายสิบตรีไม่มี บรรดานายทหารทุกชั้นที่หมวกเพิ่มภู่ขนนกฝรั่งสีเขียว (ใบไม้) ทำเป็นฝอยติดข้างเบื้องซ้ายอีกด้วย แต่พระมาดาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นใช้ภู่เป็นขนนกการะเวกแทนขนนกฝรั่ง

ครื่องยศ หมวกรูปกลมทรงเตี้ย (อย่างกลา) สักหลาดสีดำมีกระบังน่าหมวกอย่างตรงหนังสีดำ เสื้อปีกสั้นผ้าขาวลายสองมีลายยันต์ที่คอแขะข้อมือ นุ่งม่วงสีน้ำเงิน คาดประคดแพรสีทับทิมชายครุยข้างในเสื้อสวมถุงเท้ารองเท้า และมีตราหมวกแขะดุมเช่นเครื่องยศบรรดานายทหารที่หมวกติดแถบทองเล็กเพิ่มขึ้นอีกด้วย

อนึ่งมีเสื้อสวมเล่นอีกอย่าง ๑ ทำนองเสื้อราตรีสโมสรเรียกว่า "เสื้อบ่าด" เป็นเสื้อรูปกระบอกสั้นสีตากุ้งชายเสื้อข้างหน้าปาดมน นายทหารและพลทหารเสื้อเป็นแพรอย่างเดียวกัน แต่เสื้อชนิดนี้เป็นเสื้อพระราชทานเป็นพิเศษ ไม่นับว่าเป็นเครื่องแบบทหารโดยแท้ เวลาสวมเสื้ออย่างนี้ใช้หมวกรูปกลมทรงเตี้ยสักหลาดดำกระบังน่าตรงสีดำ คือหมวกครื่องยศนั้นเอง บางทีก็แต่งตัวชนิดนี้เข้าแถวถืออาวุธด้วย แต่ส่วนอื่น ๆ เหมือนเครื่องครื่องยศ

เครื่องสาตราวุธ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระแสงกระบี่ฝักทองมีสายรัดพระองค์ อย่างแถบทองเป็นพิเศษ นายทหารผู้ใหญ่และนายดาบใช้กระบี่ฝังหนังสีดำเครื่องทอง สายกระบี่หนังสีดำ นายสิบทหารใช้ปืนอย่าง "กรัน" มีเข็มขัดหัวทองเหลือง คันชัพ

และซองดาบปลายปืนหนังสีดำ

ปี ๒๔๑๔ เมื่อกรมทหารมหาดเล็กจัดเป็น ๖ กองร้อยชั้นแรก บรรดานายทหารสัญญาบัตร์แต่งดังนี้

เครื่องเต็มยศ หมวกรูปแฮดเม็ดทรงเตี้ยพันแพรขนสีดำมีขอบทองตราน่าหมวกเป็นอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อมีรัศมีเช่นเดิมแต่ใหญ่กว่าและมีสายรัดคางเป็นโซ่ตะขาบ ยอดหมวกเป็นกลีบมีจานรองรับจำปาบักภู่คดุมขนนกยางขาว เครื่องแต่งหมวกเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องกาไหล่ทอง แต่พระมาลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นเครื่องทองคำและใช้ภู่ขนนกการะเวก หมวกเช่นนี้ใช้แต่ฉเพาะในคราวจะเสด็จอินเดียเท่านั้น เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียแล้วก็เลิก เสื้อรูปทูนิกยาวตัดเป็น๔บีก (คือผ่าเอ็วผ่าหลัง) แพรสีน้ำเงินแก่ มีลายบักดินทองเส้นเดียวที่ข้อมือ เป็นอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ ส. พ. ป. ม. จ. และอุณณาโลมอักษร พ. เป็นดินเงินรอบข้อมือเป็นลายยันต์มีลวดคู่หมายยศ ๑คู่ ๒คู่ ๓คู่ ชั้นนายพันมีเส้นลวดเงินเพิ่ม คอเสื้อมีลวดเป็นขอบรอบทึกลางเป็นลายยันต์ ร้อยจักร์ที่ข้างน่าเป็นเครื่องหมายยศอีกอย่าง ๑ ข้างละ ๑จักร์ ๒จักร์ ๓จักร์ ตามลำดับชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย และมีอินทร์ธนูพันแพรสีเดียวกับเสื้อ บักดินเลื่อมทองเป็นลายยันต์ไม่มีเครื่องหมายยศกระดุมเสื้ออย่างเดิมแต่เป็นกาไหล่ทองมีทอก ๗ เม็ด หลัง ๒ เม็ด อินทร์ธนู ๒ เม็ด และมีแพรลำผูกเป็นหูกระต่ายที่คอเสื้อด้วย นุ่งแพรสีน้ำเงินแก่ สวมถุงเท้ายาว ผ้าสีขาว รองเท้าหนังดำ บรรดานายทหารเวลาแต่งเต็มยศแห่เสด็จพยุหยาตราสวมเสื้อครุยทุกชั้น แต่เมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการแล้วจึงได้เลิก

ครึ่งยศ หมวกแก็บสักหลาดดำมีแถบทองพันรอบหมวก กระบัง

น่าตรง บักดินทอง เสื้อรูปกระบอกยาวแพรสีน้ำเงินแก่ ขอบมือ คอ และอกมีลายยันต์แถบสีดำ ที่บ่ามีลวดทองแทนอินทรธนู นุ่งแพรสีน้ำเงินนอกนั้นใช้เครื่องเต็มยศ

นายสิบพลทหารเต็มยศใช้หมวกแยลเม็ดหงอนสีขาวสานด้วยหวายพันผ้าสีน้ำเงิน และมีแพรสีแดงจับจีบกรุยทองติดชายด่างอยู่ข้างเบื้องขวาของหมวกนั้นด้วย เสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีดำ นายสิบมีลายยันต์อย่างเฉลวที่ขอบมือและคอมเป็นแถบทอง พลทหารเป็นแถบสีเหลืองไม่มียันต์ และมีเครื่องหมายยศนายสิบเป็นบั้งทองติดที่แขนเสื้อข้างซ้าย จ่านายสิบ ๔ บั้ง นายสิบเอก ๓ บั้ง นายสิบโท ๒ บั้ง นายสิบตรีที่เรียกในสมัยนั้นว่า แอดติงกอปราลนั้น ๑ บั้ง นุ่งผ้าสีเหล็ก ถุงเท้ายาวสีเทา รองเท้าหนังดำครึ่งยศ เสื้อรูปแบบราชการผ้าขาวลายสอง (คือเสื้อขาวครึ่งยศเดิมนั้นเอง)

เครื่องสาตราวุธ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระแสงกระบี่ฝักนากด้ามทำด้วยกรามช้าง มีสายรัดพระองค์ไหมถักสีดำ หัวเป็นทองคำรูปสี่เหลี่ยมมีลายเป็นพระบรมนามาภิธัยย่อไขว้กัน นายทหารสัญญาบัตรที่เป็นผู้ใหญ่ใช้กระบี่ฝักกาไหล่ทอง สายกระบี่ไหมถักสีดำหัวเป็นพันนากลายเหมือนกันเป็นทอง นายทหารผู้น้อยใช้กระบี่ฝักทองเหลือง สายกระบี่หนังดำ แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งพระองค์เป็นนายร้อยโทพิเศษนั้น พระราชทานพระแสงฝักนาก ด้ามกรามช้างอย่างเล็ก ซึ่งโปรดให้ทำฉเพาะพระองค์ และใช้สายกระบี่ถักไหมดำหัวพันนากลายทองคำเป็นพิเศษ นายสิบพลทหารยังคงใช้ปืนอย่างเดิม คันชีพใช้สายสพายและมีเข็มขัดต่างหากด้วนหนังดำ

ต่อมาบรรดานายทหารเพิ่มให้มีสายสพายไหมแดงถัก สพายบ่าซ้ายไปขวา ภายหลังเปลี่ยนเป็นนายทหารใช้ไหมแดงมีริ้วทองสลับเงิน ส่วนสายสพายแดงนั้นเลื่อนไปให้นายสิบเอกสพาย ส่วนนายสิบชั้นอื่นที่อยู่ยามใช้สายสพายสีน้ำเงิน ถ้าไม่ใช่เวลาอยู่ยามก็ไม่มี

ปี พ.ศ. ๒๔๑๕ ได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเต็มยศพลทหารอีก เสื้อรูปทูนิกผ้าเซิดสีดำ ข้อมือขลิบเป็นบั้งสีเหลือง ที่คอมีลวดเหลืองอินทรธนูเป็นสักหลาดสีดำ ปักลายเส้นเดียวเป็นอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อด้วยกำมะหยี่สีเหลือง กางเกงสั้นครึ่งขาสักหลาดสีดำมีลวดสีเหลือง ใช้สนับแข้งสักหลาดดำมีดุม รองเท้าดำหุ้มข้อ ต่อมาอีก ๖ เดือนเปลี่ยนสนับแข้งเป็นหนังดำ

ครึ่งยศ นายสิบพลทหาร หมวกรูปกลมเตี้ยทรงตัดเรียกว่าฟอเรศแก๊บสักหลาดสีน้ำเงินแก่สีกุหลาบเป็นตาราง มีสายรัดคางหนังดำ นายสิบเสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีดำ อินทรธนูและคอมีลวด ข้อมือลายยันต์ทอง นุ่งผ้าสีน้ำเงิน พลทหารเสื้อรูปอย่างเดียวกัน แต่เป็นผ้าเซิดดำอย่างบางและข้อมือขลิบเป็นบั้งสีเหลือง อินทรธนูปักเป็นอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ สวมกางเกงสั้นครึ่งขาสักหลาดสีดำ ใช้สนับแข้งสักหลาดสีดำมีดุม รองเท้าดำหุ้มข้อ ต่อมาอีก ๖ เดือนเปลี่ยนสนับแข้งเป็นหนังดำ

ปี ๒๔๑๖ เมื่อกองทหารมหาดเล็กตั้งกรมเป็นหลักฐานและมีตำแหน่งนายทหารสัญญาบัตรบริบูรณ์แล้ว ได้เปลี่ยนแปลงและเพิ่มเครื่องอาภรณ์ทหารอีก คือหมวกเต็มยศนายทหารเปลี่ยนเป็นหมวกรูปแฮลเม็ดทรงสูงขาวมีแพรสีน้ำเงินพันรอบเป็นกลีบและมีแพรสีทับทิมจีบ

ขลิบลูกไม้ทองขลิบห้อยข้างขวา บรรดานายทหารผู้ใหญ่นับตั้งแต่ผู้บังคับกองร้อยขึ้นไป มียอดหมวกเป็นรูปเมาลีตั้งอยู่บนรัศมีอย่างดารา ปฐมจุลจอมเกล้า ฯ กาไหล่ทอง นอกนั้นไม่มียอด

ต่อมาเปลี่ยนเครื่องครึ่งยศนายทหารเป็นหมวกกลมเตี้ยทรงตัดสักหลาดสีดำ มีปลอกผ้าขาวเย็บเป็นนวมมีกระบังอย่างตรงหนังดำมันปักดิ้นทอง สายรัดคางแถบทอง เสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีดำ คอ ข้อมือ น่าอกและหลังมีลวดขดถักอย่างใหญ่สีดำเป็นลายยันต์ มีกระดุมอก ๕ เม็ด หลัง ๒ เม็ด ที่คอติดจักร์ปักดิ้นทองหมายยศ ที่บ่ามีลวดถักทอง ๒ เส้นแทนอินทรธนู และมีเสื้อครึ่งยศเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษอีกอย่าง ๑ เป็นเสื้อรูปอย่างฟรอกโค้ต คือมีปีกยาวลงมาเกือบถึงข้อเข่า กระดุม ๒ แถว แบะคอพับมนลงมาถึงกระดุมเม็ดที่ ๒ เป็นสักหลาดดำ ขอบเสื้อและแนวตะเข็บหลังตลอดถึงชายปีกและตลอดหลัง แขนตั้งแต่ไหล่ถึงข้อมือติดแถบใหญ่ ที่ข้อมือติดแถบใหญ่เป็นรูปจั่วมีลวดขดเป็นลายขึ้นไป ที่อกติดลวดคู่ตามรังดุมและขดเป็นลายยันต์ห้อยลงมา ใช้กระดุมถูกคลักถักข้างหน้าแถวละ ๕ เม็ดข้างหลัง ๒ เม็ด ลายแถบและลวดถักกระดุมเหล่านี้ล้วนสีดำ ไม่มีอินทรธนูและจักร์หมายยศอย่างใด บรรดานายทหารสัญญาบัตร์ใช้เหมือนกัน แต่ว่าชั้นนายพันมีลวดลายมากชั้นนายร้อยน้อยลง เสื้อราชองครักษ์มีลวดลายอย่างอื่นและที่คอแบะเป็นกำมะหยี่ดำด้วย และมีเสื้อขาวมียันต์คล้ายเสื้อสักหลาดนั้นเองเพิ่มขึ้นด้วย ใช้สำหรับแต่งในเวลาธรรมดากับมีเสื้อผ้าเซ็ดดำมียันต์แต่น้อยกว่าเสื้อครึ่งยศ เรียกว่าเสื้อประเรศสำหรับแต่งในเวลาฝึกหัด

ส่วนนายสิบพลทหารเปลี่ยนเครื่องเต็มยศ เป็นเสื้อรูปทูนิกสั้นสักหลาดสีน้ำเงินแก่ คอข้อมือมีแถบทอง นายสิบข้อมือเป็นลายยันต์เฉลว

ด้วย มีบังทองหมายที่แขนเสื้อเป็นชั้น ๆ เหมือนแต่ก่อน พลทหารข้อมือเสื้อมีแต่แถบ กางเกงขายาวสักหลาดสีดำมีลวดสีเหลือง สมัยนี้เปลี่ยนอาวุธเป็นใช้ปืนอย่างสมัยเดอรปลายดาบ

อนึ่งเครื่องอาภรณ์ราชองครักษ์ ซึ่งนับว่าเป็นนายทหารมหาดเล็กพวก ๑ ในเวลานั้น มีเครื่องเต็มยศเป็นพิเศษอย่าง ๑ คือเสื้อรูปทูนิกสั้นสักหลาดสีดำ คอและข้อมือสาบกระเป๋าหลังเสื้อปักดิ้นเลื่อมทองเป็นลายช่อใบผักกดอกไซยพฤกษ์ที่น่าอกเป็นบั้ง ๆ เต็มอก มีลายแถบทองถักอย่างอ่อนสลับไหมสีแดงอย่างใหญ่ปลายเส้นมีครุยสพายบ่าซ้ายไปขวา มีสายราชองครักษ์ที่เรียกว่าสายยงยศทองถักอย่างใหญ่ติดปลายอินทรธนูขวาโยงรังดุมที่น่าอก นุ่งแพรสีน้ำเงินแก่เชิงทอง ใช้กระบี่อย่าง ๑ เป็นศรีษะช้างฝักเงิน สายกระบี่หนังสีคล้ำปักทองลายใบไซย-พฤกษ์ นอกนั้นเหมือนเครื่องเต็มยศนายทหารมหาดเล็ก ถึงเครื่องครึ่งยศและอื่น ๆ ก็เหมือนกัน

ปี ๒๔๑๗ เมื่อตั้งกองทหารม้านายทหารสัญญาบัตร์ในกองทหารม้ามีเครื่องเต็มยศ หมวกรูปแฮตเม็ดทรงสูงเครื่องกาไหล่ทองเช่นเดียวกับทหารราบ แต่แพรพันรอบหมวกเป็นแพรสีแดง และต่อมาเติมยอดมีภู่หางม้าแดงข้างบนด้วย เสื้อรูปทูนิกปีกสั้นสักหลาดสีแดง คอ ข้อมือ อก หลังปักเป็นลายยันต์ด้วยดิ้นแถบทองขดที่เรียกว่า "กิมเซน" กระดุมถักดิ้นทองเช่นเดียวกัน แต่ชั้นนายร้อยเป็นกาไหล่ทอง มีจักร์ปักดิ้นเงินติดที่คอ ๑ จักร์ ๒ จักร์ ๓ จักร์ตามลำดับยศ และมีกระเป๋าพื้นสักหลาดแดงปักดิ้นทองเป็นลายพระเกี้ยวยอดรองพาน ๒ ชั้นอยู่บนศรีษะช้าง ๓ เศียร มีคชสีห์ราชสีห์หันหน้าออกถือเครื่องสูง ๗ ชั้นอยู่ ๒ ข้างพระเกี้ยว ข้างล่างมีแถบกำมะหยี่แดงเป็นฐานปักอักษรว่า "ราชวัลลภ"

มีสายกระบี่พันแดงติดแถบทองใหญ่ ๒ แถบ เครื่องกาไหล่ทองสพายบ่าซ้ายไปขวา มีสายยงยศดินทองถักที่บ่าข้างขวาโยงไปติดดุมเสื้อเช่นราชองครักษ์ เวลาขึ้นหลังม้าใช้กางเกงขาสั้นรูปขี่ม้าสักหลาดสีดำมีแถบทอง รองเท้าสูงหนังดำเวลาไม่ได้ขึ้นหลังม้าใช้กางเกงเช่นเดียวกันแต่ขายาว รองเท้าหนังดำรัดข้อ หรือนุ่งแพรสีน้ำเงินแก่ ถุงเท้ายาวขาว รองเท้าหนังดำ

ครึ่งยศ เสื้อรูปกระบอกยาวสักหลาดสีดำ อินทรธนูคอข้อมือ ถักหลังปักลายยันต์สีดำเหมือนนายทหารราบ แต่ใช้หมวกกลมมีแถบทองพันรอบและสพายกระบี่ มีเครื่องอาภรณ์ของทหารม้าอีกอย่าง ๑ เป็นเครื่องแต่งสำหรับมีงานเวลาเย็นคือเครื่องราตรีสโมสร ใช้หมวกรูปกลมเตี้ยเรียกว่า " ฟอเรศแก๊ป " สักหลาดสีแดง มีแถบทองใหญ่รัดรอบ สายรัดคางหนังดำ เสื้อสั้นครึ่งตัวปักคอสักหลาดสีแดง คอ ข้อมือ เอ็วปักดิ้นทองฉลุเช่นเดียวกับเสื้อเต็มยศ ใช้กางเกงเต็มยศขายาวหรือนุ่งเพรสีน้ำเงินแก่ก็ได้ นายสิบเต็มยศ หมวกเหมือนกับนายทหารสัญญาบัตร์ แต่ใช้กำมะหยี่แดงพันรอบแทนแพรแดง เสื้อรูปทูนิกบัสตูสีแดง อินทรธนู คอ ข้อมือ น่าอก และหลังลายยันต์แถบลวดทองมีบั้งแถบทองหมายยศตามชั้นนายสิบเหมือนทหารราบ สพายกระบี่หนังสีขาว กางเกงขายาวสักหลาดสีดำแถบเหลือง รองเท้ารัดข้อหนังดำ

เครื่องยศนายสิบ เสื้อรูปกระบอกยาวบัสตูสีแดงมีลายยันต์สีดำทำนองเสื้อเต็มยศแต่น้อยกว่า กางเกงยาวสักหลาดสีดำแถบสีแดง อื่น ๆ ใช้เครื่องเต็มยศ ส่วนครึ่งราตรีสโมสรนั้นก็เหมือนกัน คือหมวกรูปกลมทรงเตี้ยสักหลาดสีแดงแถบทองเล็ก และเสื้อสั้นครึ่งตัวปีดคอ

ปั้สตูสีแดง คอ ข้อมือ เอวปักไหมทองน้อยกว่านายทหารสัญญาบัตร ใช้กางเกงเต็มยศ

พลทหาร-เต็มยศ หมวกเสือและกางเกงอย่างเดียวกับนายสิบ แต่เสื้อคอข้อมือและอินทรธนูปักแถบและลวดเป็นลายยันต์ด้ายสีเหลือง ครึ่งยศไม่มี มีแต่เสื้อสั้นครึ่งตัวติดลวดลายเป็นลูกไม้ด้ายสีเหลือง ใช้หมวกกรมทรงเตี้ยปั้สตูสีแดงรอบเป็นคาดรางสีแดงกับขาวมีสายรัดคางหนังดำ

เครื่องสาตราวุธ นายทหารใช้กระบี่ฝักเหล็กสายกระบี่แถบทอง นายสิบพลทหารกระบี่ฝักเหล็กเหมือนกันแต่เลวกว่า และใช้สายกระบี่หนังสีขาว มีปืนสั้นเดอร์อย่างสั้นสำหรับหลังม้า และสพายคันชีพหนังสีขาวด้วย กองทหารม้านมม้าเทศเป็นพาหะนะ เครื่องม้าอานหงอนหนังสีเหลือง ผ้าปูหลังมีแถบแดงขริบรอบ

ปี ๒๔๓๘ เครื่องอาภรณ์ทหารราบและทหารช่างใช้อย่างที่เป็นมาแล้ว แต่ในบันดรรดานายทหารสัญญาบัตร์เปลี่ยนเป็นนุ่งแพรสีน้ำเงินแก่มีลายกรวยเชิงทองในเวลาเต็มยศ คงสวมเสื้อครุยในเวลาพยุยาตราตามเคย ส่วนนายสิบพลทหารเปลี่ยนเสื้อเต็มยศทหารราบเป็นรูปทูนิกสักหลาดสีน้ำเงินลวดลายคงเดิม ครึ่งยศคงเป็นเสื้อสักหลาดสีดำคอข้อมือขลิบสีเหลือง และเปลี่ยนเข็มขัดสายหนังสีเหลืองหัวกาไหล่ทองมีตรากรมทหารมหาดเล็กคือพระเกี้ยวยอดมีรัศมีอยู่บนพาน ๒ ชั้น มีฉัตร์เครื่องสูง ๕ ชั้นอยู่ ๒ ข้าง ตั้งอยู่บนโล่ห์ยื่นเผ่นออกหันหน้าเหลียวเข้า ข้างซ้ายมีราชสีห์เท้าน่ากุมพ่อนเข้ากับเกี้ยวยนอย่างเดียวกันเป็นคู่ ข้างล่างโล่ห์มีแถบผ้ารองกลางมีอักษรว่า "ราชวัลลภ" และมีคันชีพและสายสพายหนังสีเหลืองสพายบ่าซ้ายไปขวา ส่วนนายสิบผู้ช่วยพลรบนั้น ใช้สพายกระเป๋าหนังสีเหลืองเหมือนกัน

อนึ่งในสมัยนั้นนักเรียนทหารที่เรียกว่า "คะเด็ต" ในกรมนั้นมีเครื่องแต่งตัวด้วยเหมือนกันเป็น๒ อย่าง คือคะเด็ตทหารราบอย่าง ๑ คะเด็ตทหารม้าอย่าง ๑ อย่างทหารราบเต็มยศเป็นเสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีน้ำเงินแก่ คอข้อมือกำมะหยี่ดำมีแถบทองเล็กติดรอบ คาดเข็มขัดหนังสีดำหัวกาไหล่มีตราเหมือนกัน นอกนั้นเหมือนเครื่องแต่งตัวนายสิบตลอดจนเครื่องครึ่งยศคะเด็ตทหารม้า เต็มยศและเครื่องครึ่งยศใช้เสื้อครึ่งตัวปีกคอสักหลาดสีแดง คอข้อมือเอวปักไหมทอง อื่น ๆ นอกนั้นเหมือนเครื่องแต่งตัวนายสิบทหารม้า เครื่องคะเด็ตทหารราบอย่างนี้เป็นต้นว่า นายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ และนายพันเอกพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดาได้เคยทรง อย่างคะเด็ตทหารม้านั้นมีเป็นต้นว่า นายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ได้เคยทรง

และในปีเดียวกันนั้น นายทหารสัญญาบัตร์เปลี่ยนเครื่องเต็มยศใหม่เป็นหมวกแฮลเม็ดทรงสูงสีขาวริมกรอบทองและมีแถบทองใหญ่รัดรอบ มียอดเมาลีและดาราปฐมจุลจอมเกล้ารอง หน้าหมวกติดตรากรมทหารมหาดเล็กเช่นกล่าวแล้ว และมีโซ่ตะขาบรัดคางและขอดอกไม้ติดเครื่องแต่งตัว หมวกเหล่านี้ด้วนกาไหล่ทอง เสื้อรูปทูนิกสั้นสักหลาดสีน้ำเงินแก่ ข้อมือคอสาบหลังกระเป๋าเป็นพนักำมะหยี่ดำ ข้อมือปักลวดดันทองเป็นลายอักษรพระบรมนามาภิไธย ๕ ตัว และตัว พ. เป็นเงินเช่นเดิม แต่ลายอักษรครั้งนี้เป็นลวดคู่ รอบข้อมือปักดันเลื่อมทองใบและดอกผักไชยพฤกษ์ และมีลวดคาดหมายยศเป็น ๑ ลวด ๒ ลวด ๓ ลวด ชั้นนายพันเป็นลวดใหญ่ ชั้นนายร้อยเป็นลวดเล็ก ที่คอเสื้อและสายกระเป๋าหลังปักทองเป็นลายไชยพฤกษ์เหมือนรอบข้อมือ

อินทรธนูเป็นพื้นกำมะหยี่ดำลายยันต์เช่น เดิมกระดุมเสื้อข้างหน้า ๗ เม็ด ข้างหลัง ๒ เม็ด ที่อินทรธนู ๒ เม็ด เป็นดุมกาไหล่ทอง ลวดลายตามเดิม

ปี ๒๔๑๙ นายสิบพลทหารราบและทหารช่าง เปลี่ยนหมวกเป็นรูปแฮดเม็ดทรงสูงสีขาวมีจุก เปลี่ยนกางเกงเป็นกางเกงขายาวสักหลาดสีน้ำเงิน แถบลวดเหลือง

ปี ๒๔๒๒ ได้เพิ่มเครื่องแต่งตัวขึ้นอย่าง ๑ สำหรับนายทหารราบเรียกว่าเสื้อราตรีสโมสร เป็นเสื้อสั้นครึ่งตัวแบะคอเปิดออกสักหลาดสีน้ำเงินแก่ ขอบมือและคอเสื้อที่แบะออกนั้นเป็นกำมะหยี่สีดำติดแถบทองเล็ก มีกระดุมข้างละ ๓ เม็ด มีเสื้อกั๊กสักหลาดสีน้ำเงินเช่นเดียวกัน มีลวดทองขลิบ ใช้กระดุมนมหนูอย่างนิด ๆ มีขอรับขอสับข้างใน ใช้หมวกเล็กกรมเตี้ยมีกระบังสำหรับเครื่องยศเดม และนุ่งแพรสีน้ำเงินแก่ สวมถุงเท้ายาวขาวรองเท้าหนังดำ

ส่วนนายสิบพลทหาร เปลี่ยนเครื่องเต็มยศเป็นเสื้อกางเกงผ้าเซ็ดสีดำคงมีลวดลายยันต์เช่นเดิม นายสิบเพิ่มแถบทองติดที่ขอมือเสื้อเป็น ๑ แถบ ๒ แถบ ๓ แถบตามลำดับยศนายสิบตรี, โท เอก และจ่านายสิบและเปลี่ยนคันชพสีเหลืองเป็นสีดำ (และมีเครื่องแต่งตัวขึ้นอีกชนิด ๑ ทำนองเป็นเสื้อราตรีของนายสิบพลทหาร คือมีเสื้อสั้นครึ่งตัวปิดคอผ้าขาว ลายสอง คอขอมือและรอบเอวติดลวดด้ายถักสีขาวกระดุม ๔ เม็ด สวมหมวกแก๊บกางเกงครึ่งยศ เสื้ออย่างนี้ยังใช้ติดต่อมาจนถึงจำพวกทหารมหาดเล็กที่เป็นผู้เลยงเช่นเรียกว่า "บ๋อย" จนทุกวันนี้ แต่ใช้กลัดดุมที่คอเม็ดเดียว (และเดิมมีแพรแดงคาดพุงข้างในด้วย)

ตามที่ว่ามานี้มามีขึ้นเมื่อทหารม้าเลิกไปแล้วจึงให้มีเป็นเครื่องทหารราบขึ้นแทน

ปี ๒๔๒๗ มีการเปลี่ยนแปลงแต่งตัวครั้งยศนายสิบพลทหารเป็นเสื้อรูปทูนิกผ้าขาวลายสอง กางเกงขายาวสักหลาดดำมีแถบทองเล็ก พลทหารเป็นแถบลวดเหลืองหมวกใช้หมวกเต็มยศ และเพิ่มเครื่องสนาม หรือผูกหัดเรียกว่า "เครื่องแต่งตัวเดินป่า" ขึ้นอีกอย่าง ๑ เป็นเสื้อกางเกงผ้าสีเทามีขันต์แถบขาว หมวกกลมเตี้ยมีกระบังหน้าคลุมสีดำ เปลี่ยนอาวุธใช้ปืนอย่างเฮนรีมาตินี แถบเปลี่ยนเข็มขัดสายสพายคันชีพซองดาบเป็นหนังสีเหลือง

ครั้นต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้จัดเครื่องแต่งตัวเดินป่านี้ขึ้นอีกคือเป็นเสื้อผ้าเซิดสีดำทั้งนายทหารและพลทหาร ซึ่งทำขึ้นเฉพาะประพาสป่า แปลว่าเครื่องสนามอย่างแต่ครั้งนั้น ใช้หมวกแฮลเม็ดขาวทรงสูง นายทหารเสื้อรูปทูนิกมีสายรัดเอว คอเปิดแบะขัวรังดุมต้น ชั้นในมีสายปีดอกเป็นคอตั้งสักหลาดสีแดง มีลวดทองเป็นลายขด กางเกงสั้นอย่างหลวม ผ้าเซิดสีเดียวกับเสื้อมีสนับแข้งสักหลาดดำและรองเท้าดำ นายสิบพลทหาร รูปเสื้อกระบอกหลวม กางเกงสั้นผ้าพันแข้งรองเท้าอย่างแผ่นรองฝ่าเท้ามีสายรัดข้อ แต่งเครื่องหลังสพายพร้อมอย่างเครื่องสนาม เครื่องชนิดนี้ใช้ในกองทหารบกทั่วไป เปลี่ยนแต่อินทรธนูตามเหล่า

อนึ่งนายทหารสมัยนี้เวลาปรกติ ก็มีเสื้อรูปกระบอกยาวสีดำอย่าง ๑ สีขาวอย่าง ๑ มีลวดลูกไม้เสื้อดำเป็นสีดำเสื้อขาวเป็นสีขาวติดรอบคอและเป็นลายขันต์ที่ข้อมือและที่อกเป็นแถวตามแนวรังดุม ใช้กระดุม ๕ เม็ดสำหรับสวมในเวลานุ่งแพรลำเงินเสมอไป เสื้อสีดำ

มักทำกันด้วยแพร ส่วนเสื้อสีขาวนั้นทำด้วยผ้าขาวอย่างบาง ๆ ในเวลาฝึกหัดใช้เสื้อชนิดนี้ แต่ใช้กางเกงยาวดำหรือขาวตามสีเสื้อ

ปี ๒๔๓๔ เป็นสมัยภายหลังที่ตั้งกรมยุทธนาธิการ และเมื่อได้เลิกกองทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็กที่มีเสื้อสีแดงเดิมแล้ว ในปีนี้จึงได้เปลี่ยนเสื้อเต็มยศทหารราบในกรมนี้ใหม่เป็นสีแดง คือนายทหารชั้นสัญญาบัตร์ เสื้อรูปทูนิกอย่างเดิมสักหลาดสีแดง คอข้อมือและสาบกระเป๋าหลังเป็นพื้นกำมะหยี่ดำ ปักดิ้นเลื่อมทองและเงินมีลวดลายอย่างเดียว เช่นเสื้อเต็มยศสีน้ำเงินแก่เดิม แต่ที่ข้อมือเดิมมีลวดรองหมายยศนั้นเปลี่ยนเป็นให้เหมือนกันหมด คือมีลวด ๓ เส้น ๆ บนเส้นล่างเป็นทอง เส้นกลางเป็นเงิน อินทรธนูเปลี่ยนเป็นพื้นกำมะหยี่น้ำเงินขอบสีขาวปักดิ้นถักทองที่เรียกว่า "กิมเซน" ขดขัดกันเป็นลายยันต์โปนมีกระดุมอย่างเล็กที่ปลายข้างละเม็ด และมีจักร์ปักด้วยดิ้นเงินติดหมายยศตามลำดับชั้น กระดุมเสื้อเปลี่ยนตราเป็นอักษรพระบรมนามาภิไธย์ย่ออย่างใหม่ คือ จ.ป.ร. ไขว้กัน (หมายความว่า "จุฬาลงกรณปรมหาราชาธิราช") มีรัศมีรอบอักษรนั้น ข้างบนมีพระเกี้ยวยอด ข้างล่างเป็นผ้าแถบมีอักษรว่า "ราชวัลลภ" กระดุมเป็นรูปแบนเนบนูนมีลวดขอบ เลิกนุ่งแพรใช้กางเกงขายาวสักหลาดสีน้ำเงินแก่มีแถบทอง ชั้นนายพันอย่างใหญ่นายร้อยอย่างย่อม เป็นลายจักร์ตระหวัดกัน นอกนั้นเหมือนอย่างเดิม ครึ่งยศเป็นเสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีดำ ที่คอข้อมือออกและสาบกระเป๋าหลังเป็นกำมะหยี่สีดำติดลวดถูกไม้ถักสีดำ มีกระดุมหน้า ๕ เม็ด หลัง ๒ เม็ดที่ข้อมือออกข้างละ ๓ เม็ด กางเกงขายาวสักหลาดสีดำมีแถบทอง เสื้อครึ่งยศขาวหรือปรกติเช่นเดิม หมวก

เกี๊ยเดิมเติมติดตราแผ่นดินกาไหล่ทองอย่างเล็ก ภายหลังเปลี่ยนเป็นหมวกกลมทรงหม้อตาลปลอกผ้าขาวเกลี้ยง กระบังหน้าคลุมและสายรัดคางหนังมันสีดำ

นายสิบพลทหารเปลี่ยนเครื่องเต็มยศ หมวกแฮลเม็ดขาวทรงสูง มียอดเมาลีดารารองและตรากรมมหาดเล็กที่หน้าหมวกพร้อมทั้งโซ่ตะขาบรัดคาง ถ้วนเป็นทองเหลือง เสื้อรูปทูนิกสักหลาดสีแดง คอข้อมือพันสักหลาดสีดำคอปักลวดลายไหมสีเหลือง ข้อมือปักเป็นลายอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อเหมือนเสื้อนายทหาร แต่ที่ทองเป็นไหมสีเหลืองที่เงินเป็นไหมสีขาว อินทรธนูจ่านายสิบมีลวดทอง นายสิบพลทหารลวดไหมเหลือง นายสิบมีบั้งทองติดแขนซ้ายหมายยศตามลำดับชั้น เหนือบั้งมีตรากรมทหารมหาดเล็กกาไหล่ทองอยู่ข้างบนด้วยกางเกงสักหลาดเชิดสีดำ จ่านายสิบมีแถบทองเล็ก นายสิบพลทหารมีแถบสีเหลืองเครื่องแต่งอื่น ๆ นอกนั้นเหมือนของเดิม

ปี ๒๔๓๗ นายสิบพลทหารเปลี่ยนใช้ปืนอย่างมันลิเคอร์ มีซองกระสุนบรรจุยิงได้หลายนัดเป็นครั้งแรก มีดาบปลายปืนอย่างสั้น มีเข็มขัดคันชพหนังสีเหลืองแก่เป็นเครื่องสนามสำหรับกันกับปืนมันลิเคอร์ ส่วนสายคันชพสพายมีอกต่างหากคงอยู่ตามเดิม

ปี ๒๔๔๐ เปลี่ยนกางเกงแถบทองเป็นแถบสักหลาดสีแดงนายทหารเป็นแถบใหญ่ นายสิบพลทหารแถบเล็กเป็นลวด และเลิกจักร์หมายยศเดิมซึ่งเป็นดินเงิน เปลี่ยนเป็นจักร์เงินลายดุน

ปี ๒๔๔๑ มีเปลี่ยนแปลงและเพิ่มเติม คือ นายทหารสัญญาบัตร์ใช้อินทรธนูสีน้ำเงินแก่สาบแดง นายร้อยมีแถบทองขลิบริมนายพันเช่นเดียวกับนายร้อย แต่มีแถบทองเล็กติดพาดกลางอินทรธนูตามยาว

แล้วมีเส้นลวดทองขดที่ขอบ เสื้อสักหลาดสีเทารูปทูนิกที่คอพับ ๒ ข้างมีสักหลาดสีน้ำเงินแก่ทาบที่กึ่งคอ และมีเส้นลวดทองขดเป็นวงรีรมรอบคอชั้นนายพันมีแถบทองทาบกลางอีกด้วย และใช้ประคดไหมร้อยทองสลับเงิน

นายสิบพลทหาร ใช้อินทรธนูสีเหมือนกันกับนายทหาร แต่มีแถบไหมเหลืองขลิบริม และเสื้อผ้าสีเทารูปทูนิกคอพับ ที่คอพับ ๒ ข้างมีผ้าสีน้ำเงินแก่ทาบที่กึ่งคอ มีแถบไหมเหลืองขลิบริม เสื้อขาวแบบราชการเพิ่มแถบกางเกงกว้าง ๑ เซ็นติเมตร์

ปี ๒๔๔๔ เปลี่ยนเครื่องสาตราวุธ นายทหารใช้กระบี่ฝักทองขาวศีรษะช้างมีห่วงห้อยสายห่วงเดียว มีภู่ไหมทอง สายกระบี่เดิกสายทั้งเส้นหลังโปรวมกันเป็นสองสายติดห่วงเดียวกัน และมีขอย่นด้วย (เช่นใช้อยู่ทุกวันนี้) นายสิบพลทหารเปลี่ยนใช้ปืนรัชกาลที่ ๕ มีเข็มขัดคันชีพเครื่องหนังครบสำหรับสนามเช่นทุกวันนี้

ปี ๒๔๔๘ เลิกเสื้อรูปทูนิกสีเทาที่มีคอสีน้ำเงินขลิบเหลืองของนายสิบ พลทหารเปลี่ยนเป็นเสื้อสีเทารูปกระสอบเหมือนอย่างที่ใช้ในกรมทหารอื่น ๆ ทั่วไป

ปี ๒๔๕๓ มีการเปลี่ยนแปลงและเพิ่มเติมเครื่องอาภรณ์กรมทหารมหาดเล็กหลายอย่าง ตามพระราชบัญญัติเครื่องแต่งตัวทหารบกทั่วไปในปีนั้น ส่วนกรมทหารมหาดเล็กนั้นเป็นดังนี้

นายสิบพลทหาร มีหมวกแก๊บทรงหม้อตาลสีเทากระบังน่าและสายรัดคางหนังดำ มีตราประทุมอุณณาโลมที่หน้าหมวก เสื้อผ้าสีเทารูปกระสอบคอพับ พลรบมีอินทรธนูตรงตามบ่าเป็นผ้าสีน้ำเงินแก่มีลวดสีเหลืองขลิบรอบสาบสีแดง ผู้ช่วยพลรบติดอินทรธนูวางตามบ่า

สีผ้าและเครื่องประกอบในอินทรธนูเหมือนกัน มีกางเกงขาสั้นสีน้ำเงินแก่และผ้าพันแข้งรองเท้าสีน้ำตาล จ่านายสิบใช้หมวกแก๊บมีปลอกผ้าขาวหุ้มเสื้อสีเทาแบบราชการอย่างคอพับ และใช้เสื้อขาวรูปแบบราชการเพิ่มขึ้นได้ด้วย ใช้อินทรธนูอย่างที่กล่าวแล้ว มีเครื่องแต่งตัวเพิ่มเป็นพิเศษสำหรับนายสิบพลทหารในกรมทหารมหาดเล็กนอก คือ หมวกแฮดเม็ดสีขาวเช่นแต่ก่อน เวลาเต็มยศเติมภู่ผมม้าแดงที่ยอดด้วย มีปลอกหมวกแก๊บผ้าขาวเสื้อทูนิกสีแดงเช่นแต่ก่อน เสื้อผ้าขาวรูปแบบราชการ มีคันชพหนังสพายกางเกงสักหลาดดำมีแถบสีแดง รองเท้าหนังดำ

นายทหารชั้นนายพันนายร้อยและนายดาบมี หมวก ๓ อย่างอย่างที่ ๑ หมวกแฮดเม็ดทรงสูงสีขาว มียอดมีตรากรมทหารมหาดเล็กและโซ่รัดคางเช่นแต่ก่อน เวลาเต็มยศมีภู่ผมม้าแดงเติมที่ยอดด้วย อย่างที่ ๒ หมวกแก๊บทรงหม้อตาลสีเทากระบังน่าหนังดำ มีปลอกผ้าสีขาวหรือปลอกผ้าสีเทา มีสายรัดคางแถบทอง มีตราประทุมอุณณาโลม อย่างที่ ๓ หมวกกันแดด สีเทามีตราประทุมอุณณาโลม สายรัดคางหนังเหลือง เสื้อ ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ เสื้อสักหลาดสีเทารูปทูนิกคอพับที่คอพับ ๒ ข้างมีสักหลาดสีน้ำเงินแก่ทาบไปถึงคอ และมีเส้นลวดทองขดเป็นวงกลมรอบคอ ชั้นนายพันมีแถบทองทาบบนกลางคอเสื้อ มีกระเป๋าหลังและข้าง มีขลิบลวดสีแดงริม เสื้อที่น่าอกและชั้นข้อมือและปากกระเป๋า อย่างที่ ๓ พิเศษเสื้อสักหลาดสีแดงเติมยศอย่างเดิมเช่นได้กล่าวแต่ก่อนแล้ว อย่างที่ ๒ เสื้อสีเทารูปแบบราชการคอพับหรือรูปกระสอบคอพับ อย่างที่ ๓ เสื้อผ้าขาวรูปแบบราชการ บรรดาเสื้อทั้งปวงเหล่านี้อินทรธนูดังกล่าวแล้ว แต่นายดาบมีแถบทองเล็ก

ชฎิบริม นายพันนายร้อยมีแถบทองใหญ่ชฎิบริม ชั้นนายพันเพิ่มแถบทองพาดกลางตามยาว อินทร์ธนูนายทหารและนายดาบมีลวดทองขดที่วงรอบด้วยทุกชั้น กางเกง ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ กางเกงสีน้ำเงินแก่มีแถบสีแดง อย่างที่ ๒ กางเกงสีน้ำเงินแก่ขาสั้น อย่างที่ ๓ กางเกงสีขาวกางเกงอย่างที่ ๑ และที่ ๓ จะใช้ขาสั้นหรือขายาวก็ได้ รองเท้า ๒ อย่างอย่างที่ ๑ รองเท้าหนังดำเกลี้ยง อย่างที่ ๒ รองเท้าหนังสีน้ำตาล ในเวลาเมื่อใช้กางเกงขาสั้น ถ้าใช้รองเท้าสีใดต้องใช้สนับแข้งสีนั้นและใช้ผ้าพันแข้งแทนสนับแข้งก็ได้ มีประคดไหมพันแดงริ้วทองสลับเงินชายครุยเป็นเส้นเดียว มีกันชีพหนังสีดำ มีตราพระเกี้ยวยอดอยู่บนโล่ห์มีราชสีห์คชสีห์ประคองฉัตร์เครื่องสูง ๒ ข้างบนผ้าแถบ มีสายหนังแถบทองลายจักร์ตระหวัดสีพายบ่าซ้ายไปขวา

เครื่องหมายยศทหารกรมนิสม์ยน นายสิบมีบั้งที่แขนซ้ายเหนือข้อศอกตามลำดับดังนี้ จ่านายสิบ ๕ บั้ง นายสิบเอก ๓ บั้ง นายสิบโท ๒ บั้ง นายสิบตรี ๑ บั้ง นายทหารสัญญาบัตร์มีจักร์เงินติดทับบนอินทร์ธนูดังนี้ นายพันเอกนายร้อยเอก ๓ จักร์ นายพันโทนายร้อยโท ๒ จักร์ นายพันตรีนายร้อยตรี ๑ จักร์ เครื่องหมายสำหรับทหารตามตำแหน่งและน่าที่กรมนี้ มีเลข ๑ ติดทับบนกลางอินทร์ธนู นายทหารสัญญาบัตร์และนายดาบเป็นเลขเงิน นายสิบพลทหารเป็นเลขทองขาว เครื่องหมายตำแหน่งพลรบและผู้ช่วยพลรบเป็นดังนี้ พลรบ นายสิบพลทหารใช้เลขทองขาวหมายกองร้อยที่คอเสื้อ นายทหารสัญญาบัตร์และนายดาบใช้พระเกี้ยวเงินติดที่คอเสื้อสีเทาคอพับ ผู้ช่วยพลรบ นายสิบพลทหารใช้ดอกจันทร์ทองขาวติดหมายที่คอเสื้อ นายทหารสัญญาบัตร์ใช้ดอกจันทร์ติดที่คอเสื้อสีเทาคอพับ ทหารที่ไม่ได้อยู่ในกองประจำ

การจะใช้เครื่องหมายเช่นกล่าวแล้วไม่ได้ บรรดานายทหารที่มีน่าที่ขี่ม้าหลังม้านั้นใช้เดือยทองขาวที่ส้นรองเท้าด้วย

สาตราวุธ นายทหารสัญญาบัตร์และนายดาบใช้กระบี่ฝักทองขาวมีภู่สายไหมทอง มีสายกระบี่หนังเหลืองเป็นปรกติ เมื่อเวลาแต่งเต็มยศหรือสวมกางเกงแถบใช้สายกระบี่มีแถบไหมทอง กับสีแดงอีกอย่าง ๑ จ่านายสิบใช้กระบี่ฝักเหล็กภู่ไหมเหลือง สายกระบี่หนังเหลือง สายกระบี่ทั้งปวงนี้ใช้คาดในเสื้อ เว้นแต่เวลาแต่งเครื่องสนามสายกระบี่จึงอยู่นอกเสื้อ นายสิบพลทหารใช้ปืนรัชกาลที่ ๕ มีเข็มขัดซองกระสุนกับซองดาบปลายปืนคาดนอกเสื้อตามคราวที่ให้ใช้

กำหนดการแต่งตัวทหารในกรมนี้ นายทหารสัญญาบัตร์และนายดาบเป็นดังนี้

เต็มยศใหญ่ หมวกยอดมีภู่ เสื้อทูนิกสีแดง กางเกงสีน้ำเงินแก่มีแถบประดับพื้นแดงสลับทองเงิน สายกระบี่สลับทองคาดในเสื้อ พลรบประจำการใช้คันชีพสพายด้วย รองเท้าหนังดำ ถ้ามีน่าที่ขี่ม้าใช้สนับแข้งหรือรองเท้าสูงมีเดือยที่ส้นรองเท้า การแต่งตัวเต็มยศใหญ่คือในงานเต็มยศแห่งพระราชฐาน และงานเสด็จพระราชดำเนินกระบวนราบ

เต็มยศธรรมดา ใช้เสื้อทูนิกสีเทา เต็มยศขาวใช้เสื้อแบบราชการขาว นอกนั้นเหมือนกับที่กล่าวแล้ว

เวลารักษาการในพระราชสำนักนี้โดยปรกติ หมวกยอดไม่มีภู่ เสื้อแบบราชการขาวกางเกงสีขาวขายาว (แล้วภายหลังเลิกไม่ใช้) กางเกงสีน้ำเงินแก่มีแถบสพายคันชีพ สายกระบี่คาดในเสื้อ รองเท้าดำ

ครึ่งยศ หมวกแก๊บปลอกขาว เสื้อทูนิกสีเทา กางเกงสีน้ำเงินแก่มีแถบ กระบี่คาดในเสื้อ ถ้าพลรบซ้องคุมแถวหรือกำกับแถวใช้คันชีพส์พายท้าย รองเท้าดำ ครึ่งยศขาวเหมือนกัน เปลี่ยนแต่เสื้อเป็นแบบราชการขาวเท่านั้น

ราชการสนาม หมวกแก๊บสีเทา เสื้อแบบราชการหรือรูปกระสอบสีเทา กางเกงสั้นสีน้ำเงินแก่ กระบี่คาดนอกเสื้อกับเครื่องสนาม รองเท้าและสนับแข้งหรือผ้าพันแข้งสีน้ำตาล จะใช้รองเท้าสูงก็ได้ต้องเป็นสีนั้น

ธรรมดา หมวกแก๊บหรือหมวกกันแดด เสื้อแบบราชการขาวหรือเทา กางเกงสีน้ำเงินมีแถบหรือไม่มีแถบหรือขาว กระบี่คาดหรือไม่คาดก็ได้ รองเท้าสีดำหรือสีน้ำตาลและใช้สนับแข้งตามสีรองเท้า หรือไม่ใช้ก็ได้ หรือจะใช้รองเท้าสูงสำหรับขี่ม้าก็ได้

เครื่องแต่งตัวที่กล่าวแล้วนั้น นายทหารซึ่งมีหน้าที่แต่งได้ คือ ๑ นายทหารซึ่งกำลังรับราชการ ๒) นายทหารนอกกองประจำการแต่ยังคงสังกัดอยู่ในกรมนั้น ๓) นายทหารซึ่งไปรับราชการอยู่กรมและกระทรวงอื่นซึ่งไม่ใช่กรมทหาร แต่เมื่อเวลาออกจากกรมทหารนั้นอยู่ในสังกัดกรมนั้น ๔) นายทหารซึ่งเคยได้รับราชการมาในกรมนั้นในชั้นนายพันถ้าจะย้ายหน้าที่ราชการไปอยู่ในกรมทหารเหล่าใดและแผนกอื่น ๆ จะแต่งเครื่องทหารกรมนั้นได้เป็นพิเศษตามยศนายพันที่ได้เคยแต่งอยู่ในกรมนั้น ๕) นายทหารที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้แต่งเครื่องทหารกรมนั้น ฉะเพาะยศเท่าที่มีพระบรมราชโองการ

นายสิบพลทหารมีกำหนดการแต่งตัวดังนี้ เต็มยศใหญ่หมวกยอดมีภู่เสื้อสีแดง พลรบมีคันชีพส์พาย กางเกงดำมีแถบ รองเท้าดำ

คือแต่งในเวลาตามกำหนดที่กล่าวในเต็มยศใหญ่นายทหารแล้ว เต็มยศธรรมดาก็เหมือนกัน เป็นแต่เปลี่ยนเป็นเสื้อสีเทา เต็มยศขาวเปลี่ยนเสื้อเป็นแบบราชการสีขาว

รักษาราชการในพระราชสำนัก หมวกยอดไม่มีภู่ เสื้อแบบราชการขาว คาดเข็มขัดและมีคันชีพส์พาย กางเกงสีดำมีแถบ รองเท้าหนังดำ

ครึ่งยศ หมวกแก๊บ เสื้อสีเทา ครึ่งยศขาวเป็นเสื้อแบบราชการสีขาวนอกนั้นเหมือนกัน

ราชการสนาม หมวกแก๊บสีเทา เสื้อสีเทา กางเกงขาสั้นสีน้ำเงินแก่ ผ้าพันแข้งและรองเท้าสีน้ำตาล กับมีเครื่องประกอบสำหรับราชการสนาม

เวลาธรรมดาใช้เสื้อขาวหรือเทา และกางเกงดำมีแถบหรือกางเกงสั้นสีน้ำเงินแก่ก็ได้ นอกนั้นเหมือนกัน

อนึ่งได้กล่าวไว้ว่ามีเครื่องอาภรณ์ราชองค์รักษ์อย่างหนึ่งซึ่งได้กล่าวมาแล้วบ้างนั้น ภายหลังเมื่อได้จัดวิธีระเบียบราชองค์รักษ์เป็นอย่างใหม่ ไม่เกี่ยวอยู่ในกรมมหาดเล็กเช่นแต่ก่อน และโปรดเกล้า ฯ ให้นายทหารสัญญาบัตรทั่วทุกกรมทุกกองเป็นราชองค์รักษ์ได้ทั่วกันไป จนได้ตั้งเป็นกรมราชองค์รักษ์ขึ้นต่างหาก เครื่องเต็มยศราชองค์รักษ์เดินนั้นก็เป็นอันเดิม มีแต่เครื่องหมายยศราชองค์รักษ์เพิ่มเครื่องแต่งตัวสำหรับกรมนั้น ๆ เพราะฉะนั้นบรรดานายทหารสัญญาบัตรในกรมมหาดเล็กที่ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นพระราชองค์รักษ์อย่างใหม่นั้น จึงมีเครื่องหมายยศราชองค์รักษ์เหมือนกรมอื่น ๆ ซึ่งมีอักษรพระบรมนามาภิไธยย่ออย่าง จ.ป.ร. ไขว้กัน และมีพระเกี้ยวยอดเงินทับกลาง

อินทร์ธนูสำหรับกรม และมีสายยงยศ ๓ เส้น อย่างเช่นตำแหน่งนายทหารผู้ใหญ่หัวหน้าซึ่งใช้อยู่ในเวลานั้น แต่สอดสายถักข้างหลังทางใต้แขนรวมเข้ากับสายเกลียงและสายถักอยู่ข้างหน้ารวมห่วงคล้องที่ดุมคอเสื้อ ถ้าไม่แต่งเต็มยศลดสายถักคงใช้แต่สายเกลียงติดอย่างเต็มยศ

อนึ่งทหารมหาดเล็กมีเสื้อคลุมกันหนาวและกันฝนผิดกว่ากรมอื่น ๆ คือนายทหารสัญญาบัตรเป็นเสื้อคลุมยาวสี่เทา คอพับมีสักหลาดสีน้ำเงินทับที่คอเสื้อ นายสิบพลทหารใช้เสื้อคลุมอย่างสั้นเพียงครึ่งเอว เป็นสักหลาดสีน้ำเงินดำด้วย

ปี ๒๔๕๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกกรมทหารมหาดเล็กถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า ขนานนามกรมนี้ว่า กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีเครื่องหมายเป็นอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ไขว้กัน ติดทาบที่อินทร์ธนูนายทหารและพลทหารกรมนี้ทั่วไปตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ปี ๒๔๕๕ มีการเพิ่มเติมและแก้ไขเครื่องอาภรณ์ทหารบกอีกบางอย่าง คือเพิ่มแถบสักหลาดสีต่าง ๆ รัดขอบหมวกแก๊บตามสีเหล่าทหาร และภายหลังเปลี่ยนเป็นกระบังน่าหมวกหนังดำสายรัดคางหนังดำและแถบทอง เป็นกระบังน่าหมวกและสายรัดคางสีเทา ต่อมาเปลี่ยนหมวกแฮลเม็ดทรงสูงเป็นทรงเตี้ยสีขาว มียอดตราหน้าหมวกและใช้รัดคางเช่นเดิมทั่วไป บรรดากรมที่มีกุ๋ยอดหมวกเดิมอย่างสูงก็เปลี่ยนลดลงเป็นทรงเตี้ยให้สมกับหมวก กรมทหารมหาดเล็กก็เปลี่ยนเช่นเดียวกัน ที่แปลกกว่ากรมอื่นนั้น คือสักหลาดรัดขอบหมวก

เกี๊ยบเป็นสีน้ำเงินแก่ริมแดง หมวกแฮดเม็ดคงมียอดและตราน่าหมวก อย่างกรมทหารมหาดเล็กเดิม แต่ภู่หมวกเปลี่ยนสีแดงเป็นสีดำ

ลำดับนี้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บรรดาผู้ที่กำหนดใช้เสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทานั้น ใช้เสื้อผ้าสีเทาแทนได้ตามระเบียบดังนี้ เสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทานั้นคือหมายความว่า เสื้อลักหลาดสีเทาซึ่งมีสีหมายที่คอและขลิบขอบ มือ ปาก กระเป๋าขอบ เสื้อที่นอก สำหรับนายทหารสัญญาบัตรในเวลาแต่งเต็มยศหรือครึ่งยศนั้น ในเวลาเข้าประจำแถวในงานซึ่งต้องแต่งครึ่งยศขาว เต็มยศขาวครึ่งยศ เต็มยศซึ่งนายทหารสัญญาบัตรเคยใช้เสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทาอยู่นั้น ต่อไปให้ใช้เสื้อผ้าสีเทาได้ ถ้าเป็นงานครึ่งยศก็คงสวมกางเกงแถบ และประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์หรือเหรียญ ถ้าเป็นงานเต็มยศเต็มประดับด้วย สวมหมวกยอดมีภู่ในงานที่กำหนดว่าให้แต่งเต็มยศ แม้ว่านายทหารไปโดยลำพังมิได้เข้าแถวคงใช้เสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทาตามเดิม ถ้าไม่มีหรือไม่งดงามใช้เสื้อผ้าสีเทาแทนได้ แต่คงใช้กางเกงแถบ คาด ประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์และเหรียญ สวมหมวกยอดมีภู่เต็มที่ ไม่จ่ายเสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทาให้ต่อไปใครจะเบิกไม่ได้ แต่ของที่จ่ายไปแล้วไม่เรียกคืน นายทหารจะทำเสื้อลักหลาดสีเทาขึ้นด้วยทุนของตนเองให้ถูกต้องตามพระราชกำหนด และใช้ในโอกาสที่ถูกต้องตามพระราชกำหนดได้ไม่ห้าม ผู้ที่มีราชการจำเป็นต้องใช้เสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทาบางครั้งบางคราว เช่นเวลาไปราชการต่างประเทศในเขตที่มีอากาศหนาว หรือเมื่อจำเป็นแต่งกายเฉลิมพระเกียรติยศ คงพระราชทานเสื้อเต็มยศลักหลาดสีเทาให้สำหรับราชการนั้น ๆ ตามสมควร เสื้อลักหลาดสีเทาอย่างไม่ใช่

เต็มยศ คือไม่มีหมายสำคอเสื้อและไม่มีจลีบนั้น คงใช้ได้เหมือนกับเสื้อผ้าสีเทาตามที่กล่าวแล้วนั้น ส่วนเสื้อเต็มยศใหญ่ของกรมนี้คือเสื้อสักหลาดสีแดงคงใช้อย่างเดิม ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใด

ส่วนเครื่องสำหรับราชการสนามและนายพลทหารในกรมนี้ ได้ใช้เครื่องสนามด้ายดิบสีเทาแทนเครื่องหนังที่ใช้อยู่เดิม

ปี ๒๔๕๗ การเปลี่ยนแปลงแก้ไขลดหย่อนเพิ่มเติมเครื่องอาภรณ์ทหารบกต่อมามีมาโดยลำดับ จนถึงคงรูปที่ใช้อยู่ตามพระราชกำหนดเครื่องแต่งตัวทหารบกใหม่ในบัดนี้ จักกล่าวแต่ส่วนที่เกี่ยวแก่กรมทหารมหาดเล็กนั้น เป็นดังนี้

นายสิบพลทหาร หมวกทรงหม้อตาลสีเทา สายรัดคางกระบังน่าสีเทามีตราประทุมอุณณาโลม เสื้อแบบราชการสีเทา กางเกงอย่างกว้างขาสั้นสีน้ำเงินแก่ ผ้าพันแข้งและรองเท้าสีน้ำตาล อินทรธนูตามเดิม นายสิบพลทหารฉเพาะพลรบและจำพวกแตรวง ใช้ปลอกหมวกทรงหม้อตาลสีขาวได้ เครื่องแต่งตัวอย่างอื่นคือหมวกแฮลเม็ดสีขาวทรงเตี้ยภูขนม้าดำ เสื้อแบบราชการสีขาว เสื้อสักหลาดเต็มยศสีแดงคันชีพหนังสพาย กางเกงยาวสีดำมีแถบแดง รองเท้าดำเกี้ยงหุ้มข้อเท้า

นายทหารชั้นนายดาบนายร้อยนายพัน หมวกทรงหม้อตาลสีเทาหรือสีขาว กระบังน่าสายรัดคางสีเทามีตราประทุมอุณณาโลมติดที่น่าหมวก หมวกกันแดดสีขาวหรือสีเทา สายรัดคางสีเทา มีตราประทุมอุณณาโลมติดข้างน่า หมวกแฮลเม็ดสีขาวทรงเตี้ยภูขนม้าดำ เสื้อแบบราชการสีขาวหรือสีเทา อินทรธนูสำหรับติดเสื้อทุกชนิดมีรูปและลักษณะอย่างเดียวกับได้กล่าวแล้ว เครื่องแต่งตัวอื่น ๆ อีกนั้นก็ไม่

เปลี่ยนแปลงอันใดนัก นอกจากเสื้อเต็มยศอย่างสักหลาดสีเทาคอพับ ทำแถบและขลิบสีน้ำเงินแก่นั้นเสีย ใช้แต่เสื้อเต็มยศสีแดงอย่างเดียว

เครื่องอาภรณ์ผู้บังคับการพิเศษและนายทหารพิเศษในกรมนี้ ชั้นจอมพลและนายพลคงใช้เครื่องเหมือนอย่างนายพัน แต่ใช้อินทรธนูอย่างจอมพลหรือนายพลตามยศทหารที่เป็นแล้ว และมีสาบใต้อินทรธนูสีน้ำเงินแก่เป็นเครื่องหมาย ชั้นนายพันและนายร้อยที่เป็นนายทหารพิเศษในกรมนี้ ใช้เครื่องแต่งตัวเช่นเดียวกันกับนายทหารกรมนี้ มีอินทรธนูตามยศทหารอย่างสูงที่ได้เป็นอยู่ในทหารบก และมีสาบสีน้ำเงินแก่เหมือนกัน

หมวกทรงหม้อตาลในกรมนี้ มีแถบสักหลาดสีน้ำเงินแก่ริมแดงพันรอบ แต่ถ้าแต่งเครื่องสนามไม่ต้องใช้แถบสีพันรอบหมวกนั้น เสื้อกันหนาวมี ๒ อย่าง เป็นสักหลาดสีน้ำเงินแก่ รูปอย่างโอเวอร์โคตติดอินทรธนูตามยศอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ ใช้ทั้งกันหนาวและกันฝนด้วยเป็นสีเทา หมายสีน้ำเงินแก่ที่คอ ทั้ง ๒ อย่างนี้ชับในตามสีเสื้อ

เครื่องหมายยศตั้งแต่ชั้นนายสิบขึ้นไปถึงนายร้อยนายพันเหมือนกับที่กล่าวแล้ว นายทหารซึ่งว่าที่หรือสำรองยังติดจักร์ไม่ได้ จนกว่าจะได้มีประกาศให้รับยศนั้น ๆ แล้ว

บรรดานายทหารสัญญาบัตรในกรมนี้ ซึ่งได้เป็นราชองค์รักษ์มีสายยงยศเปลี่ยนใหม่เป็นไหมเหลืองหรือไหมทองถัก ๒ เส้นเกลียว ๒ เส้นตามแบบของกรมราชองค์รักษ์ สายไหมสำหรับใช้ในเวลาแต่งเครื่องสนามหรือใช้กับเสื้อสีเทา และถ้าเจ้าเวรประจำการในน่าที่ราชองค์รักษ์ หรือแห่เสด็จในกระบวนใช้ตาบพระครุฑพาห์ทำด้วยเงินสายทองดุนห้อยที่ใต้คอเสื้อตรงกระดุมชั้นบนมีสายสร้อยคล้องคอ และ

ต้องแต่งเครื่องครึ่งยศเสมอ นอกจากนั้นมีเครื่องหมายอีกตามพระราชบัญญัติราชองค์รักษ์

อนึ่งนายทหารประจำกรมเสนาธิการณ์ หรือเสนาธิการกองทัพน้อย, กองพล, หรือนายทหารกรมแผนที่ ซึ่งมีคำสั่งให้มีเครื่องหมายแล้ว มีสายไหมเหลืองหรือไหมทองเกลียงคู่สาย ๑ และที่เป็นนายทหารคนสนิทในกรมทหารบกทั่วไปก็มีสายเครื่องหมายทำนองเดียวกันนั้นด้วย

เครื่องสนามและสาตราวุธสมัยนี้ นายทหารสัญญาบัตรและนายดาบใช้กระบี่และสายหนังเหลืองอย่างเดิม หรือสายด้ายถักสีเทาภู่ไหมทอง และมีสายกระบี่แถบไหมทองกับไหมแดงสำหรับใช้ในเวลาสวมกางเกงแถบอีกอย่างหนึ่งคงอยู่ตามเดิมด้วย จ่านายสิบก็คงตามเดิม บรรดาผู้ใช้กระบี่ตามธรรมดาคาดสายเข็มขัดอยู่ในเสื้อ เมื่อเวลาแต่งเครื่องสนามอยู่นอกเสื้อ ถ้าเป็นแต่เวลาฝึกหัดหรืออยู่เวรประจำการ คาดเข็มขัดสายดาบนอกเสื้อ และมีสายหนังโยงแต่บ่าขวามาบ่าซ้ายลงตรงที่กระบี่ห้อยอยู่ นายสิบพลทหารใช้ปืนรัชชกาลที่ ๕ มีเข็มขัดซองดาบปลายปืนแลคันชักพหนังเหลืองแก่คาดนอกเสื้อ หรือประกอบเครื่องสนามอย่างอื่นอีกตามคราวที่สั่งให้ใช้นั้น

ระเบียบเครื่องแต่งตัวพลทหารนายสิบ นายดาบ นายร้อย นายพันในกรมทหารมหาดเล็กสมัยนี้ เป็นดังนี้

นายสิบพลทหาร เต็มยศ หมวกยอดมีภู่ เสื้อทูนิกแดง กางเกงดำมีแถบ รองเท้าดำ พลรบสพายคันชัก เต็มยศขาวใช้เสื้อแบบราชการขาว ครึ่งยศใช้หมวกยอดไม่มีภู่ นอกนั้นเหมือนกันกับเครื่องเต็มยศขาว ปรกติหมวกทรงหม้อตาลขาวหรือเทา เสื้อแบบราชการขาว

หรือเทา กางเกงสีน้ำเงินแก่ขาสั้น รองเท้าผ้าพันแข้งสีน้ำตาล เครื่องสนามหัดเหมือนกับอย่างสีเทา

นายร้อยนายพัน เต็มยศ หมวกยอดมีภู่ เสื้อทูนิกแดง ประดับตรวทองสลับเงิน กางเกงแถบ รองเท้าดำ สพายคันชีพได้แต่พลรบและฉะเพาะที่เป็นเวลาประจำการ เต็มยศขาว เสื้อแบบราชการขาว นอกนั้นเหมือนเต็มยศ ครึ่งยศ เหมือนกันกับเต็มยศขาว แต่งดภู่หมวกและประดับราตรีสโมสรหมวกทรงหม้อตาลหุ้มผ้าขาว นอกนั้นเหมือนครึ่งยศ ต่อมาเมื่อปี ๒๔๕๙ ให้เพิ่มแต่งเครื่องราตรีสโมสรเบ็ดอกได้อีกด้วย ปรกติหมวกทรงหม้อตาลหรือหมวกกันแดดขาวหรือเทา เสื้อแบบราชการขาวหรือเทา กางเกงสีน้ำเงินแก่ เครื่องสนามหัดเหมือนกันกับปรกติอย่างเทา คาดเข็มขัดสายดาบนอกเสื้อ

ตามกำหนดเครื่องแต่งตัวนายทหารสัญญาบัตรที่กล่าวแล้วนั้น ถ้าเวลาประจำแถวทหาร หรือบังคับบัญชาแถวทหาร แม้แต่นายสิบพลหารต้องใช้รองเท้าสีใด ใช้หมวกชนิดใดเสื้อสีใด นายทหารสัญญาบัตร และนายดาบต้องใช้ชนิดและสีอย่างเดียวกันกับนายสิบพลทหาร ถ้านายทหารผู้ใดซึ่งต้องไปราชการในประเทศที่หนาว แม้จะถึงคราวต้องแต่งตัวครึ่งยศไซ้ร ได้อนุญาตให้ใช้เสื้อสักหลาดรูปทูนิกสีเทาแทนเสื้อแบบราชการขาวได้

นายทหารที่มีสายยงยศหรือสายเครื่องหมายต่าง ๆ มีกำหนดให้ใช้กับเครื่องแต่งตัวดังนี้ เวลาแต่งเครื่องเต็มยศ เต็มยศขาว ครึ่งยศ หรือราตรีสโมสร และปรกติอย่างเสื้อขาว ใช้สายยงยศไหมทอง ถ้าเวลาแต่งเครื่องปรกติสีเทากางเกงไม่มีแถบ หรือเครื่องฝึกหัด เครื่องสนามใช้สายยงยศไหมเหลือง

นายทหารสัญญาบัตรและนายดาบ เวลาแต่งเต็มยศอย่างใด ๆ ผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์หรือเหรียญ หรือได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ประดับอิศริยาภรณ์ต่างประเทศก็ประดับได้ทุกอย่าง ถึงแต่งครึ่งยศก็ประดับได้ แต่ผู้ที่ได้สายสพายด้วยไม่ต้องใช้ ถ้าเป็นเครื่องราตรีสโมสรก็ดี ปรกติก็ดี ฝึกหัด หรือเครื่องสนามก็ดี ใช้แพรแถบของอิศริยาภรณ์หรือเหรียญทำเป็นแผ่น ติดที่อกเบื้องซ้ายตามแต่จะชอบใจมากน้อยไม่กำหนด แต่เครื่องราตรีสโมสรนั้นจะประดับตราหรือเหรียญจำลองขนาดย่อมแทนแพรแถบก็หรือจะใช้เครื่องอิศริยาภรณ์บ้างเหรียญบ้างบางดวงก็เคยใช้ หรือถ้ามีกำหนดให้ประดับอิศริยาภรณ์หรือเหรียญด้วยก็ต้องใช้ และบางทีผู้ที่มีสายสพายก็ต้องใช้ด้วย นายสิบพลทหารจะแต่งตัวอย่างใดด้วยเครื่องทหาร ต้องประดับเหรียญเสมอไป จะใช้แต่แพรแถบเปล่าไม่ได้เลย

เครื่องแต่งตัวทหารตามพระราชกำหนดนี้ นายดาบ, นายสิบ, พลทหารประจำการ เบิกของหลวงใช้ตลอดเวลาที่อยู่ในราชการ ตามกำหนดที่ให้เบิกได้ แต่นายทหารสัญญาบัตรเบิกจ่ายฉเพาะในครั้งแรกที่ได้รับยศหรือในคราวที่เปลี่ยนแปลงได้ทุกสิ่ง เว้นแต่เสื้อสักหลาดรูปทูนิกสี่เทาไม่จ่าย ส่วนนายทหารนอกประจำการนั้น ถ้ามีประสงค์จะแต่งก็ต้องจัดหาของตนเอง หากจะใช้ของหลวงก็ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต บรรดาทหารซึ่งจะเบิกเครื่องแต่งตัวของหลวงไปใช้ได้นั้นก็กำหนดว่าสิ่งของอย่างใด จะควรจ่ายเมื่อใด เวลาใดเป็นอัตรา

พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เปลี่ยนแถบกางเกงของนายพัน, นายร้อย, นายดาบ

เป็น ๒ แถบติดเคียงกัน แถบ ๑ กว้าง ๒ เซ็นติเมตร์ครึ่งวางห่างกันครึ่งเซ็นติเมตร์

ปี พ.ศ. ๒๔๖๒ พระราชกำหนดเครื่องแต่งตัวแบบทหารบกได้ตราขึ้นใหม่สำหรับในกรมนี้มีการเพิ่มเติมและแก้ไขขึ้นใหม่ คือ

นายสิบพลทหาร หมวกทรงหม้อตาลสีกากีแกมเขียว กระบังสีเดียวกัน เสื้อแบบหลวงสีกากีแกมเขียว กางเกงทรงกว้างขาสั้นสีกากีแกมเขียว ผ้าพันแข้งสีคล้ายกับเสื้อกางเกง รองเท้าหนังดำหุ้มข้อชนิดผูกตรงหลังเท้า

นายพัน นายร้อย นายดาบ หมวกทรงหม้อตาล เสื้อแบบหลวง กางเกงทรงกว้างขาสั้น สีกากีแกมเขียวเหมือนกับนายสิบพลทหาร และกางเกงขาวรูปขายาว หรือรูปขี่ม้า กับแต่งราตรีสโมสรเบี็ดอกบางโอกาศให้ใช้กางเกงขาวขายาวได้ด้วย เช่นไปดูละครอย่างปรกติ

นอกจากที่กล่าวมานี้ คงเดิมทุกประการ

พรรณามาด้วยเครื่องสาตราวุธและยุทธาภรณ์ของกรมทหารมหาดเล็ก ตั้งแต่เริ่มแรกมาจนทุกวันนี้ ก็นับว่าเป็นหมดเรื่องที่จักกล่าวได้ ในเวลานี้อยู่เพียงเท่านี้

หน้าที่ราชการ

กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งตั้งขึ้นไว้สำหรับประจำรักษาพระองค์อย่างใกล้ชิดเป็นที่สนิทเสน่หาไว้วางพระราชหฤทัย เช่นที่ได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีนามว่า "ราชวัลลภ" นั้นแล้ว กรมนี้จึงได้มีหน้าที่ราชการดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไปนี้

จำเดิมตั้งแต่ปี ๒๔๑๑ มีกองทหารมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ๒๔ คน หรือที่เรียกว่า "ทหาร ๒ โหล" นั้น ในชั้นต้นไม่มีน่าที่ราชการอย่างใดมากนอกจากการผึกหัด พ้นเวลาผึกหัดแล้วก็เข้ามารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ตามตำแหน่งมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเช่นแต่ก่อน ครั้นเมื่อได้รับความผึกหัดทราบวิชทหารขั้นบ้างแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เข้าแถวยืนรับเสด็จในเวลาเสด็จออกพระชาลาน่าพระที่นั่งราชฤดี ซึ่งทหารพวกนี้ได้ประชุมกันพักอยู่ณที่นั้น ต่อมาได้มีหน้าที่ตามเสด็จเมื่อเวลาทรงพระราชดำเนินด้วยยุคลบาท ในบริเวณพระบรมมหาราชวังเท่านั้น เหตุว่าในชั้นแรกยังมีจำนวนทหารน้อยและยังไม่เป็น หลัก ฐาน จริง จัง เมื่อเสด็จขึ้นแล้วต่างคนก็กลับไปบ้านแห่งตน ถึงแม้ว่าต่อมาได้มีสถานที่อยู่แล้ว ที่ตึกน่าพระราชวังสราญรมย์ก็ดี ก็เป็นแต่สถานที่สำหรับรวบรวมกันอยู่ในการผึกหัดเท่านั้น ทหารพวกนี้ยังไม่ต้องมีเวรหรืออยู่ยามประจำการใด ๆ ถึงเวลาเสด็จออกก็มาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและรับราชการดังกล่าวแล้ว

ครั้นถึงปี ๒๔๑๓ เมื่อมีกองทหารมหาดเล็กพวก ๗๒ คนขึ้นแล้ว ในชั้นต้นก็เริ่มการผึกหัดโดยกวดขัน แล้วแบ่งเวรผลัดเปลี่ยนกันประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นการผึกหัดค่อยเจริญขึ้นแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้มีหน้าที่เดินแซงเข้ากระบวนตามเสด็จท้ายพระราชยาน แทนกรมพระตำหรวดหลัง คือกรมพลพัน กรมทนายเลือก กรมรักษาพระองค์ ซึ่งเคยเดินแซงท้ายกระบวนเสด็จมาแต่ก่อน เมื่อมีการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองครั้งใด กองทหารมหาดเล็กนี้ก็ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินประจำรักษาพระองค์อยู่เป็นนิตย์ จนชั้นที่สุด

เสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองต่างประเทศก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดแบ่งทหารมหาดเล็กพวกนี้ไปตามเสด็จด้วย นอกจากการเดินแซงเข้ากระบวนและตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศหัวเมืองแล้ว ก็มีน่าที่เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในท้อง พระ โรงตาม ตำ แหน่ง มหาด เล็ก หลวง เช่น แต่ก่อน

ต่อมาถึงปี ๒๔๑๕ มีจำนวนทหารมากขึ้นจนได้แบ่งเป็นกองร้อย ๖ กอง และตั้งเป็นกรมทหารมหาดเล็กขึ้นแล้ว หน้าที่ราชการก็มีอยู่เช่นเดิม แต่เพิ่มระเบียบรักษาการขึ้นบางอย่าง นอกจากมีทหารยามรักษาเขตต์โรงทหารสำหรับกรมแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้จัดทหารไปอยู่ยาม ณ ที่ต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง คือพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย ๑ ประตูสนามราชกิจ ๑ ประตูนี้เป็นประตูสำหรับใช้ราชการเข้าออกพระราชวังชั้นใน อยู่ที่ระหว่างสุดพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับพระที่นั่งศรีดาภิรมย์ ซึ่งสถาปนาขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ สำหรับเป็นที่ประทับในหมู่พระตำหนักต่าง ซึ่งสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่เสด็จประทับอยู่ ณ ที่นั้น อันได้รื้อเสียแล้ว ทุกวันนี้เป็นมุมพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านตวันออก ประตูสนามราชกิจนี้สามัญเรียกว่าประตู "ย่ำค่ำ" หรือ "ยามค่ำ" ถ้าเป็นย่ำค่ำก็หมายความว่าปิดเวลาย่ำค่ำ ถ้าเป็นยามค่ำก็หมายความว่าสำหรับใช้ได้ในเวลาค่ำจนถึงเวลายาม ๑ จึงปิด อย่างหลังอยู่ข้างตรงความหมาย เพราะเป็นประตูที่ใช้เข้าออกกลางคืนอยู่ประตูเดียว ประตูนี้เป็นประตู ๑ และทหารมหาดเล็กต้องไปอยู่ยามอีก แห่ง ๑ ที่ประตูพรหมโสภา ประตูนี้เป็นประตูเข้าออกในพระราชวังชั้นในเหมือนกัน ตั้งอยู่ระหว่างแถวโรงช้างเผือกโรงสุดท้ายทางด้านตวันตก ซึ่งทุกวันนี้เป็นมุมพระ

ที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านตวันตก กับบริเวณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพราะในเวลานั้นกำลังลงมือสร้างพระที่นั่งใหม่ในหมู่พระตำหนักตึก ซึ่งเดิมเป็นพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสุราไลย เมื่อรัชกาลที่ ๓ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมมหิยิกาเธอกรมพระยาสุดารัตนราชประยูรได้ประทับอยู่ ณที่นั้น และเป็นสถานที่พระบรมราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเสด็จประทับอยู่ณที่นั้นแต่ยังทรงพระเยาว์ พระที่นั่งที่ทำใหม่ในหมู่นั้น คือเป็นพระมหามณเฑียรในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาททุกวันนี้ เมื่อจัดการสถาปนาพระที่นั่งใหม่ในที่นั้น สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูรเสด็จย้ายสถานไปประทับณพระที่นั่งพิมาณรัถยา จึงมีราชการเกี่ยวข้องกับประตูนั้นมาก ทั้งเวลานั้นเป็นประตูสำคัญที่คนงานเข้าออกพลุกพล่านมากในการทำพระที่นั่งใหม่นั้นด้วย อีกสถานหนึ่งที่หอรัษฎากรพิพัฒน์ซึ่งในเวลานั้นพึ่งตั้งจัดการกรมพระคลังมหาสมบัติอย่างใหม่ อันเกี่ยวข้องด้วยพระราชทรัพย์ และมีผู้คนที่แปลกๆ ไปมาในที่นั้นด้วย ภายหลังเมื่อจัดมุขพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านใต้ขึ้นเป็นที่ทรงบัลเลยด มียามทหารมหาดเล็กขึ้นที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกแห่งหนึ่ง ๑

การที่โปรดเกล้า ฯ ให้จัดทหารมหาดเล็กไปอยู่ยามแต่ละเพาะ ๕ สถานเช่นนี้ ไม่ใช่ให้ไปยืนยามอย่างเช่นทหารรักษาประตูอย่างเก่า หรือเลขไพร่หลวงเข้าประตูตามธรรมเนียมเดิม ที่ใช้ทหารมหาดเล็กนั้นเพราะจักต้องการความไหวพริบในเชิงตรวจตราเหตุการณ์ เช่นมีผู้คนเข้าออกไปมาในที่นั้นเป็นต้น เพราะทหารมหาดเล็กเป็นจำพวกที่ไว้วางพระราชหฤทัยใกล้ชิด เหมือนผู้ที่โปรดให้ไปกำกับการในสถานที่สำคัญ ๆ เหล่านอกชั้นหนึ่ง

ครั้นถึงปี ๒๔๑๗ เมื่อตั้งกองทหารม้าขึ้นในกรมนี้แล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ทหารม้ามีหน้าที่ขึ้นม้าตามเสด็จแซง ๒ ข้างรถพระที่นั่ง ในเวลาเสด็จประพาสตามถนนในพระนครโดยปรกติ และในการพระราชพิธีเป็นพระเกียรติยศโดยขบวนรถพระที่นั่ง แม้ที่สุดเสด็จพระราชดำเนินประพาสตามหัวเมือง ถ้าเป็นการเสด็จโดยทางสถลมารคกระบวนม้าหรือรถพระที่นั่งคราวใด กองทหารม้าในกรมนี้ก็มีหน้าที่ต้องไปแซงตามเสด็จทุกครั้ง ส่วนหน้าที่รักษาการกองนี้มีทหารอยู่ยามโรงตามระเบียบ นอกจากนั้นยังมียามม้า คือมีทหารม้าขึ้นหลังม้าผลัดเปลี่ยนกันอยู่ยาม ๒ ม้า ที่โรงยามม้าอันตั้งอยู่ภายในริมประตูวิเศษไชยศรีเสมอเป็นนิตย์ทั้งกลางคืนและกลางวัน สำหรับเชิญพระราชหัตถเลขาโดยด่วนเป็นต้น หรือเป็นยามคอยเหตุที่จะต้องกระทำราชการด่วน

ครั้นปี ๒๔๑๘ เมื่อตั้งกองทหารช่างขึ้นแล้ว มีการฝึกหัดในวิชาช่างทหารตามกระบวนยุทธวิธี และมีหน้าที่ทำการบางอย่าง เช่นตรวจการดูแลทำทางทำสพานทำค่ายและที่อยู่เป็นต้น ตลอดจนการโทรเลขโทรศัพท์ในชั้นแรกทหารช่างพวกนี้ได้ไปตรวจทำ เพราะมีหน้าที่ทำแผนที่ด้วย นอกนั้นก็มีหน้าที่ทำการช่างเบ็ดเตล็ดด้วยฝีมือที่สำหรับใช้ในกรม เช่นเครื่องสาตราวุธเครื่องยุทธภัณฑ์และอาภรณ์ มีการแก้ไขอาวุธและทำหมวก ทำเข็มขัดคันชีพของทหารในกรมเป็นต้น (คล้ายคลึงกับหน้าที่กรมช่างแสง และโรงงานกรมยกรบัตรทหารบกและกรมเกียกกายทหารบกทุกวันนี้) อนึ่งกองทหารช่างมีหน้าที่พิเศษอีกอย่าง ๑ คือต้องจัดการและรักษาพิพิธภัณฑ์สถานซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า "มิวเซียม" ตั้งต้นแต่รวบรวมสิ่งของประดับตกแต่ง และรักษาความสอาดในหอนั้น นอกจากนั้นก็อยู่ยามในบริเวณโรงทหาร และที่ทำการของกองทหารช่างทั่วไป.

เมื่อปี ๒๔๑๙ โปรดเกล้า ฯ ให้แก้ไขน่าที่รักษาการของทหารราบในกรมนี้ใหม่ คือจัดกองรักษาการรวมกันตั้งอยู่น่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แต่ก่อนเรียกว่า "การ์ดประจำการ" จ่ายพวกนั้นไปยืนยามบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และที่หอพระสมุดวชิรญาณซึ่งแต่ก่อนยังตั้งอยู่ที่ชั้นล่างพระที่นั่งจักรีตอนด้านตวันตกด้วย เลิกการอยู่ยามณสถานที่ต่าง ๆ ที่กล่าวไว้แล้วแต่ก่อน นอกนั้นก็อยู่ยามและทำการในบริเวณกรมทหารมากขึ้นตามส่วนที่มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นในกรมทหารตามลำดับ

ฤๅปี ๒๔๓๐ เมื่อจัดแบ่งทหารออกเป็น ๒ พวก คือพวกหนึ่งสำหรับรักษาพระองค์อีกพวก ๑ สำหรับรักษาการ พวกรักษาพระองค์มีหน้าที่รักษาการณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และแห่แหนเข้ากระบวนตามเสด็จ ส่วนพวกรักษาการอยู่ยามตามโรงทหารและสถานที่ต่าง ๆ ไม่ต้องมีการแห่แหนเสด็จและประจำการณเพาะพระองค์ เว้นแต่เป็นกระบวนใหญ่เช่นเสด็จพยุหยาตรา จึงเข้าสมทบกระบวนเดินเป็นคับต่อท้ายทหารแซง

เมื่อปี ๒๔๓๖ ถอนการอยู่ยามณหอพระสมุดวชิรญาณออก คงมียามแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแห่งเดียว และมีกองรักษาการน่าพระที่นั่งอยู่ตามเดิม

ถึงปี ๒๔๔๑ กองประจำรักษาการน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทได้จัดระเบียบใหม่ให้มีกำลังแข็งแรงดีขึ้นกว่าแต่ก่อน และมีวิธีเปลี่ยนกองประจำวันรับส่งกันอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ น่าที่นอกนั้นคงตามเดิม

ฤๅปี ๒๔๔๒ เมื่อการเสด็จประทับแรมณพระราชวังดุสิต กรมทหารมหาดเล็กมีน่าที่จัดยามประจำที่ประทับ และมีกองรักษาการ

ประจำเพิ่มเติมขึ้นอีกพวก ๑ เป็นธรรมเนียมสืบต่อมา เดิมทีตั้งอยู่ด้านใต้แห่งพระที่นั่งอภิเศกดุสิต ภายหลังเมื่อมีการสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์ใหม่สำเร็จแล้วได้ย้ายกองรักษา การมาอยู่ในสถานที่ใหม่ทิศใต้แห่งพระที่นั่งองค์นั้น ภายหลังเมื่อองค์สมเด็จพระบรมราชินีนารถเสด็จไปประทับอยู่ณพระตำหนักทุ่งพญาไทย กรมนั้นก็จัดหมวดรักษาการและวางยามประจำอยู่ณที่นั้นอีกพวก ๑

ครั้นถึงปี ๒๔๕๔ โปรดเกล้าฯ ให้เลิกกองรักษาการและยามทหารมหาดที่น่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เปลี่ยนเป็นน่าที่กรมทหารรักษาวังของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กองรักษาการทหารมหาดเล็กคงมีหน้าที่อยู่แต่ที่พระราชวังดุสิตอันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในสมัยนั้นแห่งเดียว เว้นแต่เมื่อเวลาเสด็จประทับแรมในพระบรมมหาราชวัง กองรักษาการน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทจึงต้องเปลี่ยนเป็นน่าที่กรมทหารมหาดเล็กตามเดิม หรือเมื่อเป็นเวลามีการพระราชพิธี หรือการใด ๆ ในพระบรมมหาราชวัง ถ้ามีการเสด็จพระราชดำเนินกรมนั้นต้องจัดกองรักษาการเปลี่ยน กรม ทหารรักษาวังประจำน่าที่ตามเดิมชั่วคราว ถึงที่พระราชวังดุสิตก็ดี ถ้าไม่ใช่เป็นเวลาประทับแรมณพระที่นั่งอัมพรสถาน เช่นเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองเป็นต้น ก็ถอนกองรักษาการและยามกรมนั้นเหมือนกัน

น่าที่ราชการของกรมทหารมหาดเล็กเช่นที่กล่าวมาแล้วนั้น นอกจากน่าที่รักษาการโรงทหารและการในกรมแล้ว ก็รวมความว่ามีน่าที่สำหรับรักษาพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในที่ใกล้ชิด น่าที่รักษาพระองค์เช่นนี้แบ่งประเภทออกได้เป็น ๓ อย่าง คือ การประจำ

สถานที่ประทับ ๑ การตามเสด็จพระราชดำเนิน ๑ การรับส่งเสด็จ ๑

การประจำสถานที่นั้น นอกจากประจำการโดยปกติตามที่กล่าวมาแล้ว ถ้ามีการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมือง กรมนี้ต้องจัดกองทหารล่วงน่าไปประจำรักษาสถานที่ประทับทั่วไปทุกตำบล ถ้าเป็นพระราชวังหรือค่ายหลวงต้องมีหมวดหรือหมู่รักษาการประจำอยู่ยาม ณ พระที่นั่งหรือพลับพลาที่ประทับ กองทหารนอกจากหมวดหรือหมู่รักษาการมีสถานที่อยู่รวมกันอีกพแนก ๑ ถ้าเป็นการเสด็จพระราชดำเนินมีระยะที่ประทับติดต่อไป ก็ต้องจัดกองทหารอีกพวก ๑ ล่วงน่าไปรักษาการ เสด็จออกจากสถานที่เดิมแล้ว พวกเดิมก็ล่วงน่าสับเปลี่ยนไปตามลำดับ จนกว่าจะเสด็จกลับสู่พระนคร ถ้าเป็นสถานที่เล็กน้อยไม่ใช่พระราชวังและค่ายหลวง หรือเป็นแต่พลับพลาประทับร้อนก็ไม่ต้องมีหมวดหรือหมู่รักษาการ ใช้แต่พวกทหารที่ตามเสด็จยืนยามในที่ประทับ เมื่อเสด็จจากที่นั้นแล้วก็ตามเสด็จไป เมื่อถึงที่ประทับใหม่ก็วางยามในที่นั้น การวางยามทหารมหาดเล็ก ณ ที่ประทับเช่นนี้ ไม่ฉเพาะแต่การเสด็จประพาสหัวเมือง แต่ก่อนมาแม้ว่าในพระมหานครก็ดี ถ้าเสด็จพระราชดำเนินที่ใดซึ่งมีพลับพลาหรือสันฐาคารในที่ใด อันเป็นที่ประทับแม้แต่การชั่วเวลาชั่วคราว ก็ต้องมีทหารกรมนี้ยืนยามรักษาสถานนั้น ๆ เว้นไว้แต่เป็นการเล็กน้อยหรือเป็นการเสด็จโดยวิธีอย่างรโหฐาน ธรรมเนียมอันนี้ถึงในทุกวันนี้ก็ยังคงมีเป็นอยู่ โดยมากใช้ในเวลาเสด็จเพื่อเป็นพระเกียรติยศเท่านั้น

การตามเสด็จพระราชดำเนินนั้นแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือการแห่แหนตามเสด็จ ๑ การตามเสด็จท้ายกระบวน ๑ การตามเสด็จประพาส ๑.

การแห่แหนตามเสด็จนั้น คือทหารเดินเป็นแถวเรียง ๑ หรือ ๒ ตามเสด็จ ๒ ข้างพระองค์ ตั้งต้นแถวแต่นายทหารผู้ใหญ่ลงไปจนผู้น้อย แล้วจึงนายสิบพลทหารตามลำดับยศ นายทหารสัญญาบัตร์หรือนายดาบจ่านายสิบถือกระบี่ถอดจากฝัก นายสิบพลทหารถือปืนท่าแบกอาวุธ แต่ก่อนมากระบวนเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคย่อมทรงพระราชยานมีตำหรวจแห่นำเสด็จเป็น ๒ แถว ที่เรียกว่ากระบวนราบอยู่เสมอ ๆ ไปไม่ว่าเสด็จพระราชดำเนินแห่งใด แม้แต่ในพระบรมมหาราชวังก็เป็นเช่นนั้น ธรรมเนียมนั้นก็ติดต่อมาจงถึงทรงพระราชดำเนินด้วยพระยุคลบาทไม่ได้ทรงพระราชยานก็ดี โดยมากต้องมีแถวตำหรวจนำ เมื่อเป็นดังนั้นไซร้ก็ต้องมีทหารมหาดเล็กเดินแหนตามเสด็จดุจเดียวกัน แม้โดยที่สุดไม่มีแถวตำหรวจนำ ทหารมหาดเล็กซึ่งมีหน้าที่สำหรับรักษาพระองค์ใกล้ชิดอยู่เป็นนิตย์นั้นก็ต้องตามเสด็จด้วย การตามเสด็จในเวลาทรงพระราชดำเนินด้วยพระยุคลบาทนั้น ก็ใช้วิธีเดินแหน ๒ ข้างพระองค์เช่นเดียวกันกับทรงพระราชยาน วิธีเดินแหนแห่เสด็จอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรา มีพวกมหาดเล็กแห่นำควบคู่กับตำหรวจซึ่งเรียกว่า "สี่สาย" ทหารมหาดเล็กซึ่งสำหรับเดินแหน ๒ ข้างพระราชยานตามปกติเดินเรียงหนึ่งนั้น ต้องเปลี่ยนเป็นเดินเรียงสองเพิ่มขึ้นอีกทาง ๒ ข้างท้ายพระราชยานคู่กันเป็น ๔ สายเช่นเดียวกันกับกระบวนน่า รเบียบวิธีเดินก็เช่นที่กล่าวมาแล้ว คือบรรดานายทหารสัญญาบัตร์ตั้งแต่ผู้บังคับการลงไปจนถึงนายสิบพลทหารราชองครักษ์พิเศษ เดินตรงพระราชยานทั้ง ๒ ข้าง แล้วจึงนายทหารประจำกรมและกองทหาร การแหนแห่เสด็จอีกอย่าง ๑ คือเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ทหารมหาดเล็กต้องมีหน้าที่แหนตามเสด็จด้วยเหมือนกัน

แต่มีวิธีผิดกันกับสถลมารค คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนเรือยาว ถ้าเป็นการใหญ่เช่นการแห่เลียบพระนครหรือพระราชทานกฐินดังนี้ไซร้ แต่ก่อนมาบรรดานายทหารสัญญาบัตร์ต้องมีเรือยาวกันยา นายสิบลงเรือยาวไม่มีกันยาเรียกว่าเรือโถงแยกลำกันคนละลำ เรือนายทหารเหล่านี้ล้วนเป็นเรือของตนเองต้องจัดหามา พลทหารรวมกันลงเรือยาวเรียกว่า "เรือแซงทหารมหาดเล็ก" เป็นเรือหลวงกรมฝีพายจัดการ กระบวนใหญ่มีเรือแซง ๔ ลำ กระบวนน้อยมี ๒ ลำ วิธีแห่ตามเสด็จเรือนายทหารแซง ๒ สายภายในปนกันไปกับเรือกรมพระตำหรวจ เรือแซงพลทหารอยู่ ๒ ข้างสายนอกเรียงลำกันอยู่ท้ายเรือพระที่นั่งรอง กระบวนเรือยาวอย่างปกติอีกอย่าง ๑ เช่นเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธี หรือการพระราชกุศล ณ พระอารามหรือสถานที่ต่าง ๆ ตลอดจนเสด็จทรงเยี่ยมเยียนไข้เจ็บและการศพซึ่งเกี่ยวแก่เกียรติยศเป็นต้น กระบวนเสด็จอย่างนี้ต้องมีเรือแซงทหารมหาดเล็กด้วยเหมือนกันแต่มีเพียง ๒ ลำ เรือนายทหารไม่ต้องมีเช่นกระบวนใหญ่ นายทหารลงในเรือแซงฉเพาะแต่ที่กำกับทหารในเรือนั้น ต่อมาวิธีข้าราชการตามเสด็จโดยเรือยาวร่วงโรยไป เพราะลำบากด้วยกำลังพาหะนะ เรือนายทหารมหาดเล็กที่สำหรับแซงตามเสด็จก็หมดไปตามลำดับ คงเหลืออยู่แต่เรือแซงของหลวง ซึ่งมีนายทหารฉเพาะสำหรับกำกับทหารไปในเรือแซงนั้นด้วยเท่านั้น วิธีทหารมหาดเล็กแซงตามเสด็จทางชลมารคอีกอย่าง ๑ โดยกระบวนเรือกลไฟหรือเรือแจวเรือพายอย่างอื่น เคยมีธรรมเนียมเช่นเดียวกัน ไม่ว่าเสด็จพระราชดำเนิน ณ ที่ใดด้วยกระบวนเรือชนิดใด ๆ ก็ต้องมีทหารมหาดเล็กลงเรือชนิดนั้น ๆ แซงตามเสด็จ ๒ ข้างท้ายกระบวนภาย

หลังการแห่นำตามเสด็จตามยถามารค เปลี่ยนเป็นหน้าที่กรมทหารเรือแล้วกรมทหารมหาดเล็กจึงไม่ต้องมีน่าที่แซงตามเสด็จดังกล่าวแล้วยังคงเหลืออยู่แต่แห่แซงเสด็จทางสถลมารค ซึ่งทุกวันนี้มีแต่น้อยเวลาที่จะต้องกระทำน่าที่อันนี้

การตามเสด็จท้ายกระบวนนั้น เป็นวิธีใหม่ในชั้นหลังซึ่งมีจำนวนทหารมากขึ้นแล้ว คือถ้าเป็นกระบวนอย่างใหญ่เช่นเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราเป็นต้น นอกจากทหารเดินแซงแล้วยังมีกองทหารเดินตอนหนึ่งตามเสด็จท้ายกระบวน พร้อมด้วยขุนไชยและแตรวง ผู้บังคับการขึ้นม้ากำกับไปในกองทหารนี้ และมีการจรบางอย่างที่ต้องการกำลังทหารรักษาการมาก เช่นการเสด็จพระราชดำเนินไปดับเพลิงที่สำคัญ ๆ นอกจากทหารแซงซึ่งตามเสด็จไปแล้วนั้น ก็เคยมีกองทหารรวมกันตามเสด็จไปในท้ายกระบวนอีก เพื่อการล้อมวงกงกำรักษาพระองค์ในเวลาที่มีเหตุขับขัน และถ้าเพลิงที่ไหม้อยู่นั้นสำคัญใหญ่โต ก็เคยโปรดเกล้า ฯ ให้จำพวกทหารท้ายกระบวนนี้ช่วยกับดับเพลิงด้วย ขนบธรรมเนียมการเสด็จดับเพลิงแต่สมัยก่อนนั้น ถือว่าเป็นน่าที่อันสำคัญของกรมทหารนี้ แม้แต่เป็นเพลิงไหม้เล็กน้อยแห่งใดก็ดี ถ้ามีการเสด็จพระราชดำเนินโดยพระราชยานไม่ว่าอย่างใด ๆ แม้แต่เป็นรถพระที่นั่งซึ่งมีกองทหารม้าแซงตามเสด็จไปด้วยแล้วก็ดี ยังต้องมีกองทหารราบวิ่งแซงตามเสด็จไปด้วยหรือรวมกันไปเป็นกองตามเสด็จไปภายหลัง เมื่อถึงที่ต้องมีน่าที่ล้อมวงกงกำกันในเวลาที่ประทับอยู่นั้นโดยกวดขันทุกคราวมา จะมีจำนวนทหารมากน้อยเท่าใดแล้วแต่เหตุการณ์สำคัญและไม่สำคัญอันใดเกิดขึ้นนั้น

การตามเสด็จประพาสนั้น นอกจากการที่กองทหารต้องล่วงน่าไปรักษาการณ์ที่ประทับดังกล่าวแล้ว ยังต้องมีกองหรือหมวดหมู่

ทหารตามเสด็จไปอีกพแนก ๑ สุดแต่เป็นกระบวนใหญ่น้อยตามเหตุการณ์ที่จะต้องมีจำนวนทหารมากน้อยตามควร ในส่วนทางสถลมารคอย่างใหญ่ก็คือประพาสป่า เมื่อเวลาเสด็จจะนะประเวศนั้น ถ้าเป็นกระบวนช้างพระที่นั่งหรือพระราชยานอย่างใด ๆ ซึ่งใช้คนแบกหามไซร้ ทหารราบต้องตามเสด็จโดยวิธีเดินแซง ๒ ข้าง ถ้าเป็นกระบวนรถหรือม้าพระที่นั่งซึ่งมีทหารม้าแซงไซร้ ทหารราบเดินเป็นกองตามกระบวนไปภายหลัง บางครั้งก็โปรดเกล้า ฯ ให้กองทหารซึ่งตามเสด็จเหล่านี้มีการฝึกซ้อมยุทธวิธีต่าง ๆ ในคราวที่เสด็จประพาสป่านั้นด้วย ต่อมาในชั้นหลัง ถ้าเสด็จพระราชดำเนินโดยทางรถไฟ มีทหารในกรมนี้หมู่ ๑ ขึ้นรถไฟโดยเสด็จไปในรถข้างน่า ส่วนทางชลมารคนั้นก็เช่นเดียวกัน ถ้าเป็นกระบวนใหญ่ต้องมีเรือแซงโดยเรือชนิดเดียวกัน นอกจากเรือแซงมีเรือกองทหารตามไปภายหลัง ถ้าเป็นเรือกลอย่างใหญ่ทางทเลไซร้ทหารมหาดเล็กลงเรือพระที่นั่งแต่พอควร นอกนั้นแยกไปลงเรือลำอื่นถ้าเป็นเรือพระที่นั่งอย่างย่อม ก็ลงเรือลำอื่นตามเสด็จไป และในเวลามีการเสด็จขึ้นฝั่งก็ตามเสด็จขึ้นรักษาพระองค์ทุกตำบล ถ้าเสด็จขึ้นประทับร้อนประทับแรมแห่งใด ทหารพวกนี้ก็ขึ้นรักษาการ ณ ที่ประทับ ตามวิธีรักษาการในที่ประทับ และตามวิธีโดยเสด็จทางสถลมารคต่อไปเช่นกล่าวแล้ว

การตามเสด็จประพาสเช่นนี้ เมื่อกรมนี้ยังมีกองทหารม้าและกองทหารช่างอยู่ด้วยนั้น ถ้าเป็นกระบวนใหญ่เช่นเสด็จจะนะประเวศไซร้ ทหารม้าและทหารช่างก็มีน่าที่ตามเสด็จด้วยทุกคราวมา ทหารม้าสำหรับแห่แซงตามเสด็จกระบวนรถหรือม้าพระที่นั่ง ทหารช่างสำหรับตรวจทางและสถานที่ต่าง ๆ ตามที่มีพระราชประสงค์จะทรงทราบ

เหตุการณ์ในตำบลเหล่านั้น ทั้งเป็นน่าที่ปลูกสถานที่อยู่บางครั้งบางอย่าง เช่น:เป็นน่าที่ปลูกเต็นต์สำหรับทหาร ถึงต้องสร้างค่ายหลวงและที่ประทับด้วยเต็นต์ก็มีบ้าง การที่ทหารในกรมนี้ต้องตามเสด็จเช่นนี้ เรื่องสเบียงพาหะนะเป็นน่าที่ของเจ้าพนักงานยุทธภัณฑ์ในกรมนี้ต้องจัดไปทั้งสิ้น เว้นไว้แต่การตามเสด็จทางทเลเท่านั้น ซึ่งเป็นน่าที่ของกรมทหารเรือ หรือฝ่ายบ้านเมืองที่เสด็จไป ได้ช่วยเหลือโดยที่กรมนี้ไปในเรือที่ต้องบังคับและจำกัดที่อยู่

การส่งรับเสด็จพระราชดำเนินนั้นมีอยู่ ๓ อย่าง คือกองทหารรับเสด็จอย่าง ๑ กองทหารเกียรติยศ ๑ การชุมพลรับเสด็จอย่าง ๑ กองทหารรับเสด็จนั้น ถ้ามีการเสด็จพระราชดำเนิน ณ สถานที่ใด ๆ ซึ่งเกี่ยวแก่สำหรับพระเกียรติยศบ้าง เกี่ยวแก่การเพื่อป้องกันอันตรายบ้าง เช่นการเสด็จพระราชทานกระจูน ณ พระอารามต่าง ๆ ถ้าไม่ใช่กระบวนราบซึ่งทหารกรมนี้ต้องเข้ากระบวนตามเสด็จด้วยไซร้ หรือมีการพระราชพิธีและการใดๆ ณ สถานที่ใด ๆ เป็นการใหญ่ หรือการเสด็จเยี่ยมเยือนไข้เจ็บและการศพเป็นเกียรติยศเป็นต้น กรมนี้ต้องจัดกองหรือหมวดหมู่ ทหารล่วงน่าไปรับเสด็จในที่นั้น ๆ ตามเหตุการณ์ใหญ่น้อย ทหารรับเสด็จชนิดนี้เรียกว่า "ทหารรับเสด็จ" หรือ "แถวแซง" เมื่อเสด็จถึงสถานที่นั้น ๆ เสด็จขึ้นทรงพระราชยานหรือทรงพระราชดำเนินด้วยพระยุคลบาทต่อไปก็ดี ทหารพวกนี้เข้าเดินแซงตามเสด็จ ถ้าไม่เป็นทางยืดยาวนักก็ตั้งแถวยืนรับเสด็จอยู่ ณ ที่นั้น ที่ใดควรมียามก็วางยามยืนรักษาที่ประทับด้วย ถ้าเป็นกระบวนราบที่ทหารมหาดเล็กต้องเข้ากระบวนมาแล้วไซร้ ก็ไม่ต้องมีแถวแซงรับเสด็จเช่นนี้ เพราะทหารแซงแห่เสด็จนั้นเดินเลยเข้าไปจนถึงที่ประทับที่เดียว

แล้วรางยามยืนรักษาการต่อไปเช่นแถวแซงรับเสด็จนั้น เว้นไว้แต่กระบวนเรือซึ่งเมื่อทหารกรมนี้ยังมีน่าที่ลงเรือแซงอยู่ ต้องมีแถวแซงรับเสด็จอีกต่างหาก แถวแซงชนิดนี้ถึงแม้ว่าจะแต่เป็นการเล็กน้อยก็ดี ถ้าเป็นการสำคัญมีธรรมเนียมอยู่ว่า ผู้บังคับการหรือรองผู้บังคับการต้องไปอยู่ในน่าที่ผู้กำกับตรวจตราแถวทหารในที่นั้นด้วย

กองเกียรติยศนั้นคือจัดทหารเป็นกองร้อย มีธงไชยและแตรวงยืนแถวรับเสด็จ ณ สถานที่ต่าง ๆ เพื่อเป็นพระเกียรติยศ เช่นสำหรับการพระราชพิธีบางอย่าง หรือเสด็จออกสู่ที่ประชุมถวายไชยมงคล และเสด็จออกแขกเมืองเป็นต้นอย่าง ๑ รับส่งเสด็จเป็นพระเกียรติยศในการสำคัญ ๆ ตลอดจนรับส่งเจ้านายต่างประเทศและผู้แทนรัฐบาลที่สำคัญ อันต้องควรต้องใช้กองเกียรติยศของกรมทหารมหาดเล็กนี้

การประชุมพลรับเสด็จนั้น เช่นการชุมพลสวนสนามในการพระราชพิธีสำคัญ หรือต่อท้ายการประลองยุทธ์เป็นต้น กรมทหารต้องเข้ากระบวนทั้งกรมเต็มตามอัตราชุมพลสวนสนาม อีกอย่างหนึ่งชุมพลในเวลามีเหตุการณ์ เช่นเกิดเพลิงไหม้เป็นต้น ไม่ว่ามากน้อยประการใด แต่ก่อนมากองทหารกรมนี้ไม่ว่าเหล่าใดชนิดใด ต้องออกตั้งกองตั้งแถวอยู่น่าพระที่นั่งจักรมหาปราสาท คอยรับเสด็จอยู่ณที่นั้น ถ้ามีการเสด็จดับเพลิงด้วยไซร้ ก็ตามเสด็จไปด้วย มิฉะนั้นต้องประชุมกันอยู่จนเพลิงสงบจึงเลิกแถวได้ และการชุมพลอย่างนี้ต้องมีการตรวจทหารลงบาญชีพลทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย

น่าที่ราชการของกรมทหารมหาดเล็กอันได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นน่าที่ราชการส่วนทหาร แต่กรมนี้ยังมีน่าที่ราชการเบ็ดเตล็ดเป็นพิเศษต่าง ๆ อยู่อีกก็หลายอย่าง เช่นแต่ก่อนมาบรรดานายทหารทุกชั้นตลอดจนพลทหาร มีน่าที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในตำแหน่งพวกมหาด

เด็กหลวงได้ ไม่ว่าณสถานที่ใด ๆ และในการใด ๆ เช่นเวลาเสด็จออกขุนนางและการพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้น ภายหลังคงเหลืออยู่แต่เฉพาะนายทหารสัญญาบัตร์ เป็นธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ ตำแหน่งที่เฝ้าของนายทหารกรมนี้ ต้องอยู่ทางกรมมหาดเล็ก หาได้ปะปนอยู่กับขุนนางกรมอื่นเช่นนายทหารกรมทหารอื่น ๆ ไม่ ย่อมเป็นเกียรติศักดิ์อย่างหนึ่งของกรมนี้ที่ได้เป็นอยู่ตามตำนานเดิม สมกับน่าที่ซึ่งปรากฏว่าเป็นทหารสำหรับรักษาพระองค์อันใกล้ชิด ส่วนน่าที่ซึ่งสำหรับทรงใช้สอยสนิทสนมนั้น แต่ก่อนมาแม้ว่าจักต้องใช้กำลังแรงผู้คนกระทำกิจการอันใดในที่ใกล้ชิดพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่สุดจนในการพระราชมณเฑียรที่ประทับภายใน ทหารกรมนี้ก็มีน่าที่ได้กระทำราชการถวายพระเดชพระคุณอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์ เช่นการยกรื้อแบกหามสิ่งของอย่างดี ๆ เป็นพิเศษ และการตกแต่งประดับประดาในพระที่นั่งที่ประทับ ตลอดถึงการเดินโต๊ะตั้งเครื่องเสวย ถึงกับเป็นตำนานสืบมาว่าทหารมหาดเล็กต้องมีหัวข้อเดินโต๊ะเลี้ยงอาหารให้ชำนิชำนาญไว้พวก ๑ ซึ่งทุกวันนี้ยังเป็นธรรมเนียมได้กระทำอยู่ สำหรับการเลี้ยงใหญ่ ๆ ในกระทรวงกลาโหมและในกรมของตนนั้น อันไม่ต้องใช้คนพวกอื่น ตลอดจนสถานที่อื่นซึ่งสำคัญ ๆ อันมีเกียรติยศที่ทหารกรมนี้จะไปช่วยปฏิบัติการอันนี้ได้ ส่วนการรื่นเริงอันเป็นเครื่องบำรุงพระบรมสุขของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นเล่า เช่นการดนตรี ทหารแตรวงกรมนี้ก็เป็นน่าที่สำหรับบรรเลงในเวลามีการเลี้ยงของหลวง และสถานที่อื่น ๆ อันสำคัญอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์ นับว่าแตรวงกรมนี้เป็นเอกอยู่ในแตรวงทั้งปวงตั้งแต่เดิมมาจนถึงทุกวันนี้ ใช่แต่เท่านั้น ทหารกรมนี้เคยมีน่าที่บรรเลงดนตรีอย่างไทย เช่นเครื่องสายถวายในหลวงเนือง ๆ ตลอดถึงการร้อง

รับขับกล่อมและดอกสร้อยสักรวา ทั้งขับเสภาและเล่านิยายทุกสิ่งทุกอย่าง จนทุกวันนี้ยังมีเชื้อสายที่จักกระทำเช่นนั้นได้อยู่ตามตำนานเดิม การบำรุงพระบรมสุขเช่นได้กล่าวนี้ ใช่ว่าจะมีแต่ที่แต่ฉะเพาะการดนตรีกับงิ้วพ้อนรำจำอวดก็มีอยู่ไม่ขาดเชื้อสายทั้งฉครพูดฉครรำ ส่วนการกีฬาก็มีหลายอย่าง ตั้งแต่กระบี่กระบองมวยปล้ำและตีคลีรำทวนหลังม้า ทั้งการแข่งขันต่าง ๆ นาๆ ในกระบวนกีฬาในสมัยนั้น ตลอดจนชั้นเตะตะกร้อซึ่งเป็นนิสัยบัจจัยที่ได้เข้าชิงไชยเล่นฟุตบอลอยู่ในสมัยนี้

ส่วนชั้นวิชาตั้งแต่จินตกระวีและจิตรกรรมหัตถกรรมเป็นต้น ผู้เป็นทหารในกรมนี้ก็มีปรีชาและฝีมือดีอยู่โดยมาก ได้แต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนและทำสิ่งของอันเป็นศิลปวิทยาถวายอยู่เนือง ๆ ทหารกรมนี้ย่อมต้องมีคนมีวิชาความรู้หลายอย่าง แทบจะว่าเมื่อจักต้องพระราชประสงค์ให้ทำประการใด ก็มีผู้ทำถวายได้ เพราะมีหน้าที่เบ็ดเตล็ดฉะเพาะส่วนพระองค์หลายอย่างดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้เพื่อจักบำรุงพระบรมสุขของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอาทิ และให้สมนามนามที่ปรากฏว่า "ทหารมหาดเล็กราชวัลลภ" คือทหารสำหรับทรงใช้สรอยสนิทเส่นหาของพระราชาเป็นตำนานสืบไป

หน้าที่ราชการของกรมทหารมหาดเล็กที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นกิจการอันประจำที่ต้องกระทำตามลำดับ แต่กรมนี้ได้รับราชการอย่างอื่นชั่วครั้งชั่วคราวเป็นพิเศษ ก็ยังอีกหลายอย่าง เช่น

เมื่อปี ๒๔๑๓ บรรดานายทหารและนายสิบพลทหารในสมัยนั้นได้ตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปสู่เมืองต่างประเทศเป็นครั้งแรก ณ จังหวัดสิงคโปร์และเกาะชวา ด้วยเรือรบหลวงชื่อว่า "พิชยันรณยุทธ" เป็นเรือพระที่นั่ง ในครั้งนั้นผู้ที่ตามเสด็จมีแต่น้อยตัว

เมื่อปี ๒๔๑๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจังหวัดสิงคโปร์ และประเทศพม่าส่วนของอังกฤษตลอดจนประเทศอินเดีย กับทั้งหัวเมืองในพระราชอาณาเขตร์สยามตามชายทเลฝั่งตวันตกแห่งแหลมมลายู ด้วยเรือกลไฟชื่อ "บางกอก" เป็นเรือพระที่นั่ง ทหารมหาดเล็กในสมัยนั้น ขึ้นนายทหารสัญญาบัตร์ และแบ่งนายสิบพลทหารพอสมควร ตามเสด็จในเรือพระที่นั่ง นอกนั้นอีกมากลงเรือรบหลวงพิฆยมัรณยุทธตามเสด็จไปด้วยอีกพวก ๑

เมื่อปี ๒๔๓๑ โปรดเกล้า ฯ ให้กรมทหารมหาดเล็กจัดกองทหารตามเสด็จนายพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร แต่เมื่อยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น ไปประจำรักษาพระองค์ในการเสด็จไปทรงจัดราชการมณฑลพายัพ ประทับอยู่นครเชียงใหม่ เมื่อเวลาทรงจัดพลเมืองขึ้นเป็นทหารขึ้นแรกประจำรักษานครเชียงใหม่ กองทหารมหาดเล็กที่ตามเสด็จนั้นได้เป็นผู้ฝึกหัดจัดทหารในนครนั้นพอสมควรแก่การ และประจำอยู่จนถึงเวลาเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

เมื่อปี ๒๔๓๒ โปรดเกล้า ฯ ให้กองทหารในกรมนี้ตามเสด็จนายพันเอกพระบรมวงศ์เธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร แต่เมื่อยังเป็นนายพันตรีพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์อยู่นั้น เสด็จขึ้นไปจัดราชการหัวเมืองในมณฑลพายัพ ทหารมหาดเล็กขึ้นไปสำหรับรักษาพระองค์ ระหว่างนั้นมีเหตุจลาจลที่ชายแดนมณฑลพายัพขึ้นบ้าง กองทหารในกรมนี้ตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอขึ้นไปนั้น ได้รับราชการอย่างกวดขันและได้กระทำประโยชน์ในการปราบปรามผู้ก่อการกำเริบบ้างตามสมควร

ในปีเดียวกันนี้กรุงเทพ ฯ พวกจีนอั้งยี่ประพฤติการณ์เกิดพระราช

กำหนดกฎหมาย คุมกันเป็นพวกฉุกลามขึ้นในบริเวณโรงสีไฟของห้าง อินเซอร์เรดดิก ที่เรียกกันว่า "โรงสีไฟปล่องเหลี่ยม" ณ ตำบลบางขวาง แล้วเกิดรบกันขึ้นเองในพวกองยี่นนทตำบลบางรัก ถึงทำสนามเพลาะรบกันอยู่หลายวัน เป็นการเหลือกำลังที่กรมตำหรวจพระนครบาลในสมัยนั้นจะระงับลงได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมยุทธนาธิการจัดกำลังทหารลงไปปราบปรามพวกองยี่ กรมทหารมหาดเล็กนี้เป็นกรม ๑ ซึ่งได้ไปทำการแข็งแรงถึงต้องใช้อาวุธต่อสู้กันบ้าง แต่ก็เป็นการสงบได้ในวันเดียว ได้จับกุมผู้ผิดมาชำระลงโทษประมาณเกือบ ๑,๐๐๐ คน การนั้นเป็นผลดีต่อมายืดยาว เพราะพวกองยี่ได้เห็นกำลังทหารก็มีความยำเกรงไม่กล้าฉุกลามถึงรบกันอีกจนถึงทุกวันนี้

เมื่อปี ๒๔๒๖ โปรดเกล้า ฯ ให้คัดเลือกนายทหารในกรมนี้ ทั้งที่ประจำการและในกองหนุนเป็นอันมาก เข้ากองทัพนายพันเอกพระศรีรณรงค์วิไชย (นิล เพ็ญกุล) ไปราชการทางมณฑลอุบลกอง ๑ เข้ากองทัพนายพลตรีพระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงห์เสน่) แต่เมื่อยังเป็นนายพลจัตวา (ซึ่งเดิมยังมียศทหารชนิดนี้อยู่ในเวลานั้น) และยังเป็นพระพิเรนทรเทพอยู่นั้น ไปราชการอย่างเดียวกันและทางเดียวกันกอง ๑ เข้ากองทัพนายพลตรีพระยาสิงหเสน่ (สอาด สิงห์เสน่) แต่เมื่อยังเป็นนายพันเอกพระยาประสิทธิ์ศัลการ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมากอง ๑ ส่วนในกรุงเทพพระมหานครทั้งนอกเวรในเวรและกองหนุน รวมเข้าประจำกรมประจำกองรักษาราชการเต็มที่อย่างกวดขัน ทั้งได้อาศัยกำลังนายทหารสัญญาบัตรในกองหนุน และถอนนายสิบประจำการที่ดี ๆ มาทำการเป็นนายทหารสัญญาบัตรในกรมทหารบกอื่น ๆ ซึ่งเป็น

เวลาระดมพลทหารทั่วทุกกรมนั้นก็อีกมาก นับว่าการเหล่านั้นเป็นพิเศษสำหรับกรมนี้ ซึ่งยังไม่เคยมีเหตุการณ์สำคัญเช่นนั้นมาแต่ก่อน

ในการประกาศสงครามกับชาติเยอรมันและเอาสเตรียฮุงกาเรีย เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ กรมทหารมหาดเล็ก ๆ มีส่วนที่ได้รับน่าที่กระทำการซึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยสงครามคราวนี้บ้างบางอย่าง คือ

นายพลตรี หม่อมเจ้าพันธุประวัติ แม่ทัพกองทัพน้อยทหารบกที่ ๑ บัดนี้เป็นนายพลโทได้สั่งให้นายและพลทหารในกรมทหารมหาดเล็ก ๆ ไปทำการคอยช่วยเหลืออุดหนุนตำหรวจพระนครบาลในการจับชนชาติศัตรูหากมีเหตุต่อสู้กันขึ้น ผู้ที่รับคำสั่งไปทำการนี้

๑) นายพันตรี หลวงสรสิทธยานุการ (ฟู วรโภค) รองผู้บังคับการ บัดนี้เป็นจมื่นพัลลภพลาธิการกับนายทหารสัญญาบัตร ๒ นายสิบ ๕ พลทหาร ๓๗ ไปคอยช่วยเหลือตำหรวจพระนครบาลที่ห้างมาร์คาดด์ปากคลองผดุงใกล้กับวัดกะดะหว่า

๒) นายพันตรี หลวงศัลยุทธวิชิตกรรร (วร กังสวร) ผู้บังคับกองพันที่ ๒ บัดนี้เป็นผู้บังคับการกรมทหารบกราบที่ ๑๒ กับนายทหารสัญญาบัตร ๑ นายสิบ ๓ พลทหาร ๑๒ ไปคอยช่วยตำหรวจพระนครบาลที่โรงงานกรมรถไฟหลวงตำบลมักกะสัน

๓) นายร้อยเอก หลวงสรจักรานุกิจ (สิน อัคนิทัต) ปลัดกรมบัดนี้เป็นผู้รั้งเสนาธิการกองพลทหารบกที่ ๙ กับนายทหารสัญญาบัตร ๓ นายสิบ ๖ พลทหาร ๔๒ ไปคอยช่วยเหลือตำหรวจพระนครบาลที่ถนนรองเมือง

๔) นายร้อยเอก ผั่ง พหลโยธิน ผู้บังคับกองพันที่ ๑ บัดนี้เป็นนายพันตรี หลวงสรสิทธยานุการ กับนายทหารสัญญาบัตร ๒ นายสิบ ๔ พลทหาร ๒๔ ไปคอยช่วยตำหรวจพระนครบาลที่ห้างวินเซอร์

๕) นายร้อยเอก พร้อม จันทรสนิธ ผู้บังคับกองร้อยที่ ๕ บัดนี้เป็นหลวงรัตรณยุทธ ปลัดกรมทหารบกราบที่๑๓กับนายทหารสัญญาบัตร์ ๑ นายสิบ ๒ พลทหาร ๑๒ ไปคอยช่วยตำหรวจพระนครบาลที่ห้างมาร์ควาลด์ล่าง

ในการที่ไปคอยช่วยอุดหนุนตำหรวจพระนครบาลจับชนชาติสัตรูนับว่าเป็นการเรียบร้อยไม่มีเหตุการณ์อย่างใด แล้วต่อไปนี้ได้รับน่าที่รักษาการตามสถานที่ต่าง ๆ คือ

๑) นายแลพลทหารผลัดเปลี่ยนกันไปรักษาการที่โรงงานกรมรถไฟหลวงตำบลมักกะสัน เพื่อระวังไม่ให้มีเหตุเกิดขึ้นแก่โรงงาน วัน ๑ มีจำนวนนายทหารสัญญาบัตร์ ๕ นายสิบ ๖ พลทหาร ๘๓ ได้ปฏิบัติการไปโดยเรียบร้อยไม่มีเหตุการณ์อย่างใด

๒) นายแลพลทหารได้รับน่าที่รักษาการผลัดเปลี่ยนกับกรมกองอื่น ๆ รักษาการที่ค่ายควบคุมชนชาติสัตรูวันหนึ่งมีจำนวนนายทหารสัญญาบัตร์ ๕ นายสิบ ๘ พลทหาร ๖๕

ครั้นภายหลังเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๐ มีประกาศของเสนาบดีกระทรวงกระลาโหม สแดงพระราชประสงค์เปิดโอกาศให้ผู้ที่มีความเต็มใจอาสาไปในการสงคราม ช่วยสัมพันธมิตร์หมู่ใหญ่ปราบปรามชาติสัตรูผู้ประพฤติผิดธรรมในทวีปยุโรปภาคตวันตก มีนายแลพลทหารในกรมทหารมหาดเล็ก ๆ ได้มีความเต็มใจอาสาไปในราชการสงคราม และได้ไปถึงจนทวีปยุโรป สมควรระบุนามไว้ในตำนานด้วย คือ

๑) นายร้อยโท หม่อมเจ้านิตยากร บัดนี้เป็นนายร้อยเอก

๒) นายร้อยตรี จรูญ โชติกเสถียร บัดนี้เป็นนายร้อยโท (หลวงจรูญฤทธิไกร)

๓) นายร้อยตรี เผื่อน สมรรคะบุตร์ บัดนี้เป็นนายร้อยโท
๔) นายสิบเอก เติม ยิ้มรบ ๕) นายสิบตรี กุ่ย เร็วเสริมแรง
๖) นายสิบตรี สวัสดิ์ จงกลแพทย์ ๗) นายสิบตรี หลุย
๘) นายสิบตรี ศรีสวัสดิ์ อุ่นคำ ๙) นายสิบตรี ชั้น และได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายสิบโทในราชการสงคราม
๑๐) นายสิบตรี เฉย
๑๑) พลทหารพร้อม ๑๒) พลทหารเพียน ๑๓) พลทหารผาด
๑๔) พลทหารพริ้ง ๑๕) พลทหารชอบ ๑๖) พลทหารเหรียญ
๑๗) พลทหารแจ่ว ๑๘) พลทหารปลอด ๑๙)พลทหารบุญมา
๒๐) พลทหารสาย ๒๑) พลทหารผล ๒๒) พลทหารคำ ๒๓)พลทหารเจริญ ๒๔) พลทหารพิรัต ๒๕) พลทหารดำ ๒๖) พลทหาร อู่ ๒๗) พลทหารแถม ๒๘) พลทหารอิ่ม ๒๙) พลทหารใหญ่ ๓๐) พลทหารถนอม ๓๑) พลทหารโป๊ะ ๓๒) พลทหาร แป๊ะ ๓๓) พลทหารปั้น ๓๔) พลทหารดิน ๓๕) พลทหารนาค ๓๖) พลทหารจรูญ

รวมมีจำนวนนายทหารสัญญาบัตร์ ๓ นายสิบ ๗ พลทหาร ๒๖ อนึ่งผู้ที่ได้ออกไปในงานพระราชสงครามนี้ได้ตั้งใจปฏิบัติ ในน่าที่ราชการโดยเต็มความสามารถจนได้รับความชมเชยและความชอบพิเศษ มีนายร้อยเอก หม่อมเจ้านิศยากรเป็นต้น ซึ่งได้รับพระราชทานถานันดรแห่งเครื่องราชอิศริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดี **เป็นอัศวิน** ตามประกาศราชกิจจานุเบกษาลงวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๔๖๒ นับว่าเป็นผู้ที่ให้เกียรติยศแก่กรมทหารมหาดเล็ก ฯ นี้ส่วนหนึ่งในราชการสงคราม

รวมน่าที่ของกรมทหารมหาดเล็กที่ได้รับราชการมาทั้งการ ประจำ

และการจร ตลอดการพิเศษตามที่กล่าวแล้วเป็นลำดับมาจนถึงทุกวันนี้ ก็ควรที่จักนับว่ากรมนี้เป็นกรมทหารอันมีเกียรติศักดิ์พิเศษกรม ๑ ซึ่งสมนามว่าทหารมหาดเล็กราชวัลลภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยะมหาราชแห่งประเทศสยามนี้

อนึ่งนับจำเดิมแต่ได้ใช้พระราชบัญญัติลักษณเกณฑ์ทหารในกรุงเทพพระมหานครแต่ปี ๒๔๕๑ แล้วมา และกรมทหารมหาดเล็กได้รับคนเกณฑ์ตามพระราชบัญญัติเข้าบรรจุเป็นลูกแถว เมื่อกรมยุทธนาธิการหรือกระทรวงกระลาโหมจัดวางแบบแผนในการผึกหัดสั่งสอนทหาร หรือในระเบียบราชการขึ้นใหม่ประการใด กรมทหารมหาดเล็กก็คงได้จัดการปฏิบัติไปตามแบบแผนใหม่นั้นอยู่เสมอ ครั้นเมื่อจอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นผู้บังคับการแล้ว ก็นับว่ากรมนี้ได้มีเสนาธิการทหารบกเป็นผู้บังคับการอยู่ด้วย กิจใดๆที่เนื่องในแบบแผนการทหารตลอดจนหลักยุทธวิธีจะจัดจะทำขึ้นใหม่ในกองทัพกก ก็ได้ทดลองกระทำในกรมนี้ก่อนเสมอ ทั้งการผึกหัดสั่งสอนในทางยุทธ์ย่อมเคร่งครัดยิ่งกว่ากรมอื่น กรมนี้เลยกลายเป็นกรมตัวอย่างสำหรับกรมทหารราบทั่วไป นับได้ว่านอกจากที่เป็นทหารมหาดเล็กราชวัลลภผู้รับราชการใกล้ชิดพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีน่าที่พิเศษต่างๆ ผิดกับกรมอื่นนั้นแล้ว ยังเป็นกรมทหารที่นำกรมอื่นไปสู่ความเจริญในเชิงยุทธ์ สมกับนามว่ากรมทหารบกราบที่ ๑ นั้นโดยแท้

เกียรติศักดิ์แห่งกรม

กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ถึงแม้ว่าพึ่งได้เริ่มประดิษฐานขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระพุทธศักราช ๒๔๑๑ อันไม่ได้เป็นกรมทหารซึ่งมีตำนานเก่าแก่มาแต่โบราณกาลก็ดี แต่ก็เป็นกรมพิเศษเปลกปลากรม ๑ ซึ่งมีตำนานแห่งคุณสมบัติเป็นเกียรติศักดิ์หลายประการ คือ

(๑) เมื่อเริ่มแรกตั้งกรมนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระบรมราชาธิราชอันประเสริฐ มีพระราชประสงค์จักทรงดำรงรับตำแหน่งผู้จัดการกรมด้วยพระองค์เอง และทรงกระทำพระราชกรณียกิจเต็มตามน่าที่โดยจริงจัง ถึงแม้ว่าภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้อื่นบังคับบัญชา ก็เป็นพระบรมวงศานุวงศ์โดยมาก และข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันได้ทรงเลือกเฟ้นแล้วเป็นอันดี สมควรจักกล่าวพระนามและนามบรรดาผู้ที่เป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงในกรมนี้ เพื่อปรากฏเป็นเกียรติยศต่อไปตามตำแหน่งในสมัยต่าง ๆ ดังนี้

ตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษสำหรับกรม

จอมพล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จอมพล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนี รัชกาลที่ ๖

ตำแหน่งผู้บังคับการกรม

๑) จอมพล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒) นายพันโท เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

๓) จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระยาณุพันธุวงษ์วรเดช

๔) นายพลโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช (พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์)

๕) นายพลตรี พระยาราชวัลภานุสิษฐ์ (อ๊อด ศุภมิตร์)

๖) นายพันโท พระนราธิราชภักดี (เพิ่ม ภูมิประภาส) เป็นแต่ผู้แทนชั่วคราว

๗) จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช)

๘) จอมพล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัว

๙) จอมพล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ

ตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการ

๑) นายพันโท พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต)

๒) นายพันโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์

๓) นายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นผู้แทนชั่วคราว

๔) นายพลโท พระยาเทพอรชุณ (เจ๊ก จารุจินดา) ในน่าที่อยู่เวรประจำการ

๕) นายพันตรี พระยาไกรโกษา (ทัต สิงห์เสนี) ในน่าที่อยู่เวรประจำการ

๖) นายพลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง ราชานุภาพ

(พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) ในน่าที่อยู่เวรประจำการก่อนแล้วเต็มที่ภายหลัง

๗) นายพลโท สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ (พระองค์เจ้าจิตร์เจริญ) เป็นแต่ผู้แทนชั่วคราว

ตำแหน่งรองผู้บังคับการกรม

๑) นายพันเอก พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เชย ยมาภัย)

๒) นายพันเอก หม่อมเจ้าชื่น ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ พระองค์เจ้ากำภู

๓) นายพลโท หม่อมเจ้าอลงกฎ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช

๔) นายพลตรี พระยาสีหราชฤทธิไกร (เล็ก ปาณิกบุตร์)

๕) นายพลตรี พระยาวรฤทธิภาชัย (เคลื่อน อมาตยกุล)

๖) นายพันเอก พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม (ทองดี จารุทัต)

๗) นายพันตรี จมื่นพัลลภพลาธิการ (ฟู วรโภค)

ตำแหน่งผู้ช่วยผู้บังคับการกรม

๑) นายพลโท พระยาเทพอรชุณ (เจ็ก จารุจินดา)

ตำแหน่งผู้บังคับกองพันที่ ๑

๑) นายพันตรี หลวงประจนณรงค์ฤทธิ์ (บุญมี)

๒) นายพลตรีหม่อมเจ้าทศศิริวงษ์ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์

๓) นายพันโท พระสุรฤทธิพฤทมิไกร (อ้น บุนนาค)

๔) นายพันโท พระวิไชยยุทธเดชาคนี้ (แปลก นิลกุล)
๕) นายพันตรี จมื่นพัดลภพลาธิการ (ฟู วรโภค)
๖) นายพันตรี หลวงสรลิทธยานุการ (ฝั้ง พหลโยธิน)
๗) นายพันตรี หลวงสรลิทธยานุการ (แฉล้ม ฤทธาคนี้)

ตำแหน่งผู้บังคับกองพันที่ ๒

๑) นายพันเอก พระยาสุเรนทรโยธิน (สอน สุเรนทรานนท์)
๒) นายพันเอก พระยาวรฤทธิ์ภาชัย (เคลื่อน อมาตยกุล)
๓) นายพันเอก พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม (ทองดี จารุทัต)
๔) นายพันโท พระศรีสุรพล (อ่อย อัมรานนท์)
๕) นายพลตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา
๖) นายพันตรี หลวงคิดปสารสราวุธ (ศิริ จันทนะศิริ)
๗) นายพันตรี หลวงศัลยุทธวิธีกรรม (วอน กังสวร)
๘) นายพันตรี หลวงอรินทรชาติสังหาร (บรรจง ประณีตโยธิน)
๙) นายพันตรี หลวงสุรยุทธโยธาหาญ (สุวรรณ บัทมานนท์)

(๒) เกียรติศักดิ์ของกรมทหารมหาดเล็กอีกอย่าง ๑ คือพระบรมวงษานุวงศ์และข้าราชการที่ได้รับราชการในกรมนี้มาแต่ก่อน ได้รับราชการในตำแหน่งทหารเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินมากโดยมาก ในชั้นที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ไม่ต้องกล่าว เพราะเป็นตำแหน่งชั้นราชตระกูลต้องจำเป็นกระทำ ส่วนข้าราชการนั้นจักยกขึ้นกล่าวแต่พอเป็นตัวอย่างที่ปรากฏว่าได้มีตำแหน่งสูง และกระทำราชการทหารที่สำคัญอันเป็นเชื้อสายเกิดมาแต่กรมทหารมหาดเล็กนี้ คือนายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ผู้ ๑ ซึ่งเดิมเป็นพลทหาร

ในกรมนั้น แล้วเลื่อนขึ้นเป็นนายสิบและนายดาบโดยลำดับ จนถึงเป็นนายร้อยเอกบังคับกองร้อย และเป็นราชองค์รักษ์ประจำการในสมัยนั้น ต่อมาได้เป็นผู้แทนตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการในกรมนั้น และได้ไปเป็นผู้บังคับการกรมทหารน่าจัดการให้กรมนั้นเจริญยิ่งขึ้นตามสมัยนั้น ภายหลังได้เป็นแม่ทัพพิเศษคุมกองทัพทหารบกไปปราบปรามพวกฮ่อถึง ๒ คราว กับทั้งได้เป็นแม่ทัพกองทัพปราบปรามพวกเงี้ยวที่ก่อการกำเริบณะนครแพร่ในชั้นหลังด้วย ส่วนตำแหน่งต่อจากเป็นผู้บังคับการกรมทหารน่านั้นแล้ว ได้เป็นเจ้าพนักงานใหญ่ยุทธภัณฑ์ในกรมยุทธนาธิการขึ้นเป็นกระทรวง จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช แต่เมื่อยังเป็นนายพลเอกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระ เป็นเสนาบดี กระทรวงยุทธนาธิการ นายพลโทเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แต่เมื่อยังเป็นนายพลตรีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอยู่นั้น ได้เป็นผู้บัญชาการทหารบก ได้บังคับบัญชาทหารซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้นทั้งสิ้น ภายหลังจึงได้ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ และได้เป็นเจ้าพระยาในตำแหน่งนั้นอีกผู้ ๑ คือ จอมพลเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต (หม่อมราชวงศ์อรุณ ฉัตรกุลณกรุงเทพ) เสนาบดีกระทรวงกระลาโหมทุกวันนี้ ก็เป็นผู้ที่มีเชื้อสายอบรมมาแต่กรมทหารมหาดเล็กเหมือนกัน เช่นปรากฏในพระกระแสรับสั่งของจอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถประทานพรแก่จอมพลเจ้าพระยาที่กล่าวนามแล้วเมื่อครั้งมีงานฉลองธงไชยและเสาหงส์หลวง และฉลองสุพรรณบัตรเจ้าพระยาผู้นั้นที่กระทรวงกระลาโหมว่า "เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นนายทหารผู้ใหญ่ที่สุดในชั้นข้าราชการทหารบก ได้รับราชการเพาะแต่ในกรมทหารบกมาตลอดแต่ต้นจนบัดนี้เป็นเวลาล่วงแล้วถึง ๔๐ ปี

ท่านได้เริ่มรับราชการเป็นพลทหารในกรมทหารมหาดเล็ก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นนายสิบทุก ๆ ชั้น แล้วเป็นนายร้อยในกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ เลื่อนขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นผู้บังคับการ แล้วย้ายมารับรับราชการในโรงเรียนนายร้อยทหารบกในตำแหน่งต่าง ๆ จนเป็นผู้บังคับการ ได้เป็นผู้ดูแลสั่งสอนนักเรียนนายร้อย ซึ่งภายหลังออกเป็นนายทหารสัญญาบัตร์นั่งอยู่ในทุกวันนี้หลายนาย แล้วย้ายมาเป็นยกรบัตร์ทัพบกในกรมยุทธนาธิการ แล้วเป็นผู้บัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพฯ เป็นรองผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ และผู้แทนเสนาบดีกระทรวงกระลาโหมหลายคราว" นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตเป็นผู้ที่ได้ไปราชการทัพแต่เมื่อครั้งยังรับราชการอยู่ในกรมทหารบกปืนใหญ่ที่ ๑ ซึ่งไปปราบพวกอ่อท่งเชียงคำ ในกองทัพนายพลตรีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์นั้นด้วย ประวัติของนายพลทั้ง ๒ ที่ได้ยกมากล่าวนี้เพื่อเป็นตัวอย่างให้แลเห็นว่าผู้ที่มีเชื้อสายอบรมมาแต่กรมทหารมหาดเล็กได้เป็นไปได้ถึงเช่นนี้

(๓) เกียรติศักดิ์ของกรมทหารมหาดเล็กอีกอย่าง ๑ คือ มีพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอันมากได้รับราชการอยู่ในกรมนี้ ทั้งที่เป็นนายทหารประจำการและเป็นนายทหารพิเศษ ไม่ว่าเป็นตำแหน่งและยศทหารชนิดหรือชั้นใดๆ ตั้งแต่เริ่มแรกได้เป็นทหารในกรมนี้ ทั้งทโปรดเกล้าฯ ให้แต่งพระองค์เครื่องยศนายทหารนี้เป็นพิเศษแต่ทรงพระเยาว์มา จนถึงได้รับราชการประจำกรมนี้บ้าง เป็นนายทหารพิเศษบ้าง ดังจะได้ระบุพระนามไว้ดังต่อไปนี้

จอมพล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑

นายพันตรี สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (มกุฎราชกุมารรัชกาลที่ ๕ องค์ก่อนที่ล่วงลับไปแล้ว) ๑

จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช ๑

นายพลตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ๑

จอมพล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ ๓

นายพลตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา ๑

นายร้อยตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ ๑

นายร้อยตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชร์บูรณอินทราไชย ๑

นายพันตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรม ขุนศุโขทัยธรรมราชา ๑

นายพลโท สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ๑

นายพันตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ๑

นายพลโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ๑

นายร้อยโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอุนากันอนันตรนรไชย๑

นายพันโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ ๑

นายพลโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ๑

นายพันโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา ๑

จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ๑

นายพลเอก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพ็ชร์อรรคโยธิน ๑

นอกจากชั้นพระบรมวงศ์ที่เป็นพระองค์เจ้าทรงกรมแล้วและยังไม่ได้ทรงกรม ยังมีชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าตลอดจนหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงอีกมาก ทั้งบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งได้เป็นนายทหารพิเศษแต่งเครื่องทหารในกรมนั้นได้ อันล่วงลับไปแล้วและยังเป็นอยู่ถึงทุกวันนี้ก็มีอีกมากหลาย จะบรรยายต่อไปก็ไม่มีที่สิ้นสุด

(๔) บรรดาผู้ที่ได้รับราชการในกรมนี้ทั้งนายทหารและพลทหารในชั้นแรก โปรดเกล้า ฯ ให้คัดเลือกด้วนแต่ผู้ที่มีสกุลอันสมศักดิ์ย่อมมีน้ำหนักในจรรยาแห่งบุคคลนั้น ๆ เช่นมีน้ำใจอาจหาญและมีมารยาตร์อันดีเป็นต้นเหตุว่าต้องเหลือบแลถึงชาติสกุลแห่งตนเป็นอาทิ สิ่งนี้และเป็นสิ่งสำคัญในชั้นต้นของผู้เป็นทหารมหาดเล็ก ที่ต้องนับถือและมั่นใจอยู่ในเกียรติศักดิ์ ถึงแม้ว่าต่อมาเมื่อได้ขยายการให้กว้างขวางออกแล้ว ตลอดจนถึงสมัยรับผู้คนเป็นทหารในกรมนี้ได้ทั่วไป เชื้อสายแห่งคุณสมบัติย่อมเป็นสถิติดนิสัยตามตำนานของกรมที่มีมาแล้วแต่ปางก่อน ย่อมกระทำให้เป็นไปด้วยดีแห่งเกียรติศักดิ์ของกรมเป็นลำดับมา

(๕) เหตุทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วนั้น ย่อมกระทำให้กรมนี้มีความเจริญรุ่งเรืองและมีแบบแผนเป็นอันดี ได้ดำเนินน่ากรมอื่น ๆ อันมีนามและตำนานเก่าแก่มาแต่ก่อน ๆ ในขณะซึ่งใดจัดการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่งขึ้นใหม่ในสมัยเดียวกันทั้งสิ้น และคุณสมบัติของกรมนี้ถึงได้จำหน่ายผู้รับราชการในกรมนี้ ไปกระทำประโยชน์ในกรมทหารอื่น ๆ ให้รุ่งเรืองเป็นหลักฐานทั่วไปมากหลาย

(๖) ใช่แต่เฉพาะราชการทหาร ถึงแม้ว่าราชการพลเรือนก็ดี

ผู้ที่รับราชการอยู่ในกรมนั้นแต่ก่อน ๆ ไม่ว่าจะเป็นชั้นสูงชั้นต่ำหรือผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ได้ไปรับราชการทำให้เกิดผลและเกียรติศักดิ์ของกรมนั้นก็มีอยู่เป็นอันมาก จักระบุนามและอธิบายความตามเหตุผลโดยพิศดารในที่กรมนี้ก็ไม่จำเป็น เพราะเป็นราชการในกรมอื่นอันไม่เกี่ยวแก่การทหาร

(๗) บรรดาผู้ที่ยังรับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กสืบต่อมาก็ดี หรือผู้ที่ได้เข้ามาอยู่ใหม่ก็ดี แม้จักปฏิบัติน่าที่ราชการหรือกระทำกิจการอันใดก็ดี ย่อมต้องยึดมั่นในสถิติของกรมอยู่เป็นหลัก จึงจักนับว่าเป็นผู้สืบเชื้อสายพงษ์พันธุ์ของกรมทหารมหาดเล็ก แท้จริงผู้เป็นทหารมหาดเล็กในเวลานี้ก็ย่อมรู้สึกใจกันดีอยู่เช่นนั้น แม้จักกระทำการสิ่งใด ๆ ก็ได้เป็นไปโดยแข็งแรงดี เพื่อเพิ่มพูนทวีเกียรติศักดิ์ของกรมให้ยิ่งขึ้น เช่นได้รับเกียรติศักดิ์อยู่ในทุกวันนี้แล้วเป็นหลายอย่าง มีอาทิว่าเป็นกรมทหารที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันได้รับราชการใกล้ชิดสนิทสนมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลนี้ เหมือนในรัชกาลที่ ๕ ตลอดจนได้รับน่าที่นั้นเป็นอันดี มีพยานที่ทหารกรมนี้ได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบผิดแปลกกว่ากรมอื่น ๆ เช่นเข็มข้าหลวงเดิมและรัตนาภรณ์เป็นต้น ใช่แต่เท่านั้นกรมนี้ได้รับพระราชทานสิ่งรางวัลเป็นพิเศษสำหรับกรมก็หลายอย่าง เช่นได้รับโล่ห์ห้วงในการยิงปืนเป้าแข่งขันกันกับกรมทหารบกอื่น ๆ ทั่วไปไวเป็นสิทธิในครั้งแรกสำหรับกรมนี้ ดังจักได้กล่าวต่อไปนี้

เมื่อปี ๒๔๔๗ ได้รับโล่ห์ห้วงแต่เมื่อยังแบ่งกันยิงทั้งปืนยาวและปืนสั้นด้วยกัน เป็นครั้งที่ ๑

เมื่อปี ๒๔๔๘ ได้รับโล่ห์ห้วงอย่างเดียวกัน เป็นครั้งที่ ๒

เมื่อปี ๒๔๕๔ ได้รับโล่ห์หลวงอย่างที่แยกกันเป็นยิงปืนยาวและปืนสั้นเป็น ๒ โล่ห์ด้วยกัน กรมนี้ได้รับโล่ห์ปืนยาว รวมกัน ๒ ครั้ง แต่ก่อนเป็นครั้งที่ ๓ ได้โล่ห์หลวงปืนยาวไว้เป็นสิทธิสำหรับกรม ตามข้อบังคับ นับว่าเป็นกรมที่ได้รับโล่ห์หลวงในการแข่งขันยิงเป้าของทหารบกเป็นสิทธิในครั้งแรก ก่อนกรมทหารบกทั้งปวง อันได้มีการฉลองโล่ห์นั้นที่ศาลาว่าการกระลาโหม พร้อมกับเวลาฉลองธงไชยในกรมทหารบกบางกรม และฉลองสุพรรณบัตรเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตนั้น อันมีข้อความที่ควรสรรเสริญ เช่นที่จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยามหาวชิรุณหิศ วชิรเดช มีพระดำรัสประทานพรในครั้งนั้น คัดมาฉเพาะแต่ที่กล่าวด้วยเรื่องนี้ว่า “ ข้าพเจ้าขอกล่าวความนิยมชมชื่นยินดี สำหรับกรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมทหารบกม้าที่ ๑ รักษาพระองค์ ที่ได้รับพระราชทานเสโล่ห์หลวงเป็นสิทธิในการแข่งขันยิงเป้า อันได้มีการฉลองในคราวเดียวกันกับฉลองธงไชยคราวนี้เป็นคราวแรก เกียรติยศอันใดในการแข่งขันกันนั้น จะมีดียิ่งไปกว่านี้เป็นอันยังไม่เคยมี และฉเพาะมีแก่กรมซึ่งเป็นเอกอยู่ในเหล่าทั้ง ๒ นั้น เป็นอันเสโล่ห์หลวงครั้งแรกได้ตกอยู่แก่กรมทหารซึ่งอยู่ในกองพลที่ ๑ ทั้ง ๒ เสโล่ห์ สมควรแล้วที่แม่ทัพและนายพลกับทั้งผู้บังคับการและทหารที่เกี่ยวข้องแก่กรมทั้ง ๒ จะมีความร่าเริงบรรเทิงใจทั่วหน้ากัน หวังใจว่าผู้ที่ได้มาประชุมในที่นี้ คงจะช่วยมีความยินดีทุกคน ”

ส่วนเกียรติศักดิ์ที่ได้รับรางวัลในชั้นสำแดงความแข็งแรง นอกจากฝีมือเช่นยิงปืนแข่งขันกันนั้นแล้ว ยังได้สำแดงความแข็งแรงใน

ส่วนกำลังความคิดและความสามัคคีอีกด้วย เช่นได้รับถ้วยน้อยของคณะฟุตบอลแห่งสยาม ในการแข่งขันฟุตบอลกับสโมสรฟุตบอลหลายพวกในปี ๒๔๕๙ นี้ซึ่งเป็นคราวที่ ๑ และเป็นครั้งแรกด้วย

ตามที่สแดงตำนานของกรมนี้มาโดยสังเขปนี้ ผู้อ่านจะได้เห็นว่ากรมทหารมหาดเล็กนี้มีตำนานอันวิเศษยิ่ง สมควรที่ผู้ซึ่งได้รับราชการมาแล้วในกรมจะรู้สึกพากภูมใจที่ได้เคยเป็นส่วน ๑ ของกรมนั้น ส่วนผู้ที่กำลังรับราชการอยู่ หรือจะเข้ามารับราชการในกรมนี้ต่อไป จักต้องมีความเคารพต่อความดี ความงามของกรมที่มีมาแล้ว ในหนหลัง ไม่กระทำการอย่างใดที่จะให้เกิดเป็นทางเสื่อมเสียแก่กรมขึ้นได้เป็นอันขาด ตั้งใจแต่จะเพิ่มเกียรติศักดิ์ของกรมนี้ให้มียิ่งขึ้นไป

กรมนี้เคยมีพระบรมราชวงศานุวงศ์ และผู้ที่มีตระกูลอันดีรับราชการประจำ ท่านย่อมตั้งอยู่ในจรรยาอันดี ทำให้กรมนี้เป็นกรมพิเศษ บัดนี้การบรรจุบุคคลเข้ารับราชการเป็นไปตามระเบียบทั่วไปไม่ผิดกับกรมทหารอื่น ๆ ถึงกระนั้นก็ดีนายทหารมหาดเล็กจักต้องรักษาฐานะเดิมไว้ ให้กรมของตนเป็นกรมพิเศษรักษาจรรยาและ ความ งาม ความดีอยู่ตามเดิมไม่ให้ตกต่ำลงไปจึงจะได้ชื่อว่ารักษาตำนานของ กรม ทั้งเป็นทายาทของผู้ที่ได้ทำดีมาแล้วในปางก่อน

การพรรณาตำนานกรมทหารมหาดเล็กแต่แรกเริ่มตั้งขึ้นมาจนถึงกาลบัดยุบัน นับว่ายุติลงเพียงเท่านี้

ขอพระรัตนไตรยคุณ จงบำรุงรักษา พระ บาทสมเด็จ พระเจ้า อยู่หัวให้ทรงพระเจริญยิ่งเทอญ

รจนาเสร็จแล้วโดย

(ลงพระนาม) ภาณุรังษี

จอมพล จเรทหารทั่วไป

คำชี้แจงของผู้บังคับการเรื่องวันเริ่มตั้งกรม

ตามตำนานนั้น ไม่ปรากฏว่ากรมทหารมหาดเล็กได้เกิดขึ้นเมื่อวันใดแน่เพราะไม่มีหลักฐานที่จะกำหนดได้ ปรากฏแต่ว่าได้มีทหารซึ่งเรียกว่าทหารมหาดเล็กนั้นขึ้นแต่ปี ๒๔๑๑ ซึ่งเป็นปีเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ ส่วนการจัดเป็นกองทหารขึ้นแท้จริงนั้นจำเดิมแต่ปี พ.ศ. ๒๔๑๓

เพื่อเป็นหลักสำหรับจดจำและระฤกถึงวันตั้งกรมทหารมหาดเล็กสืบไปภายหน้า ข้าพเจ้าจึงขอสมมุติว่าวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๑๑ คือวันบรมราชาภิเศกแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นวันกำเหนิดของกรมนั้น

(ลงพระนาม) จักรพงษ์

ผู้บังคับการ

เรื่องเพิ่มเติมต่อในตอนท้าย

๑) คำเนาพระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระราชทานธงไชยเฉลิมพลแก่กรมทหารบกต่าง ๆ ๕ กองพันในเวลาชุมพลกรมแลกองทหารบกที่ประจำพระนคร ณ สนามหญ้ากลางศาลายุทธนาธิการ เมื่อปี ๒๓๔๕ ดังนี้

"ในการที่เราจะมอบธงให้แก่กองทหารต่าง ๆ เวลานี้ เราขอกล่าวว่าธงย่อมถือว่าเป็นยอดสำคัญสำหรับกองทหารทั้งปวง เพราะเป็นที่หมายที่เคารพในเวลาที่กองทหารได้เข้าเป็นหมวดหมู่อยู่ประจำ และเป็นเครื่องเชิดชูชักนำความกล้าหาญของทหารทั้งปวงในเวลาทำการสงครามเป็นประเพณีมายั่งยืนสืบมาแต่โบราณ ทั้งในเมืองเราและประเทศอื่นดังนี้ บัดนี้เรามีความยินดีที่จะได้มอบธงนี้ให้แก่กองทหารทั้งปวง ขอให้รับไว้ประจำกองเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติยศแห่งกองทหารนั้น ๆ และเป็นเครื่องชักนำให้มีน้ำใจกล้าหาญในการสงคราม และเป็นที่นำให้มีน้ำใจประพฤติตามแบบอย่างแห่งหมู่ทหารในเวลาที่ควบคุมกันเป็นกองอยู่ประจำที่ ขอให้ธงที่กองทหารทั้งปวงได้รับไว้ประจำกองเป็นธงไชยเฉลิมพลนี้ จงเป็นสิ่งสำคัญอันจะนำให้พลทหารทั้งปวงมีไชยชะนะแก่ข้าศึกศัตรูทุกเมื่อเทอญ"

เมื่อพระราชทานธงประจำกองแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราโชวาทนี้ต่อไป

"เรามีความยินดีที่จะได้กล่าวอีกครั้งหนึ่งว่า ในเวลานี้เราได้เห็นหมวดแห่งกองทหารบกต่าง ๆ ของเราได้มาประชุมพร้อมกัน และได้รับธงไชยเฉลิมพลประจำทุกกองแล้ว ธงไชยเฉลิมพลย่อมนับว่าเป็นยอดเป็นจอมแห่งกองทหารทั้งหลายสืบมาแต่โบราณ เป็นน่าที่เป็น

พนักงานของทหารกองนั้น ๆ ที่จะต้องระวังรักษาของนั้นไว้ โดยความเคารพและความรักเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าของนั้นย่อมเป็นเครื่องสำแดงเกียรติยศของกองทหารนั้น เมื่อเวลาเข้าสู่สงครามทหารทั้งปวงจำเป็นจะต้องพิทักษ์รักษาของไชยเฉลิมพลสำหรับกองของตัวยิ่งกว่าชีวิต เมื่อเป็นดังนั้นของไชยเฉลิมพลจึงเป็นเครื่องชักนำความองอาจแห่งหมู่ทหารทั้งปวงให้ต่อสู้สัตรูมิให้ย่อหย่อน เมื่อมีความองอาจเช่นนั้น ก็ย่อมเป็นเครื่องชักนำให้ถึงที่มีไชยชะนะโดยความกล้าหาญ เพราะฉนั้นของไชยเฉลิมพลจึงเป็นสำคัญของกองทหารสืบมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบันนี้มีทั่วกันทุกประเทศ เราจึงขอกล่าวแก่ทหารทั้งปวงว่า จงไดรับของนี้ไว้โดยความเคารพ และจงเป็นเครื่องชักนำให้มีไชยชะนะแก่สัตรูหมู่ปัจจามิตร์ทุกเมื่อเถิด

อนึ่งเรามีความยินดีที่ได้เห็นหมวดแห่งกองทหารซึ่งได้จัดการเข้ารเบียบแบบอย่างเป็นอันเรียบร้อย ถึงว่าเป็นกองน้อย ๆ ก็เป็นตัวอย่างแห่งกองใหญ่ ๆ ซึ่งมีอยู่แล้ว และจะเพิ่มขึ้นอีกสืบไปภายน่า ทหารย่อมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับที่จะป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตร์ และเป็นเหตุที่จะให้อำนาจบ้านเมืองกว้างขวางมั่นคงยั่งยืน ทหารไม่เป็นแต่สำหรับที่จะต่อสู้ในเวลาที่เกิดการศึกสงครามอย่างเดียว ย่อมเป็นประกันห้ามการศึกสงครามมิให้เกิดมีได้ด้วย เพราะฉนั้นจึงต้องกล่าวว่าการที่มีทหารประจำรักษาพระราชอาณาเขตร์อันพรักพร้อมไปด้วยเครื่องสาตราวุธและความกล้าหาญนั้น เป็นเครื่องป้องกันการที่จะเกิดสงครามได้ เหตุฉนี้กองทหารทั้งปวงจึงเป็นผู้มีความชอบอยู่เนืองนิตย์ เพราะเป็นผู้ทำให้มีความสงบเรียบร้อยแก่บ้านเมือง เราจึงได้ตั้งใจที่จะคิดอ่านจัดการอุดหนุนให้กองทหารทั้งปวงมีความเจริญพรักพร้อมมั่นคงยิ่ง

ขึ้นอยู่เสมอ เพราะฉนั้นขอทหารทั้งปวงจงมีความยินดีเถิดว่า น่าที่ซึ่งได้รับราชการอยู่บัดนี้เป็นน่าที่อันสำคัญยิ่งใหญ่ คือได้รักษาความสงบร่ยบร้อยแห่งบ้านเมือง”

๒) สำเนาพระดำรัสของจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช คัดความฉเพาะแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องแก่ธงไชยเฉลิมพลและเรื่องกรมทหารมหาดเล็ก ครั้งมีงานฉลองธงไชยของกรมทหารบกต่าง ๆ กับฉลองเสโลห์ทลวงและฉลองสุพรรณบัตรเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ณ ศาลา ว่าการกระลาโหม เมื่อปี ๒๔๕๕มีข้อความดังนี้÷

“อันธงไชยเฉลิมพลสำหรับกรมและกองทหารนั้น ย่อมเป็นศิริเชิดชูเกียรติยศ และเป็นสิ่งสำคัญสำหรับนำกรมและกองทหารให้สู่ความเจริญและะไชยชะนะ กรมทหารจึงต้องมีไวเป็นประเพณีมาแต่โบราณกาลจนถึงทุกวันนี้ เราทั้งหลายผู้เป็นทหารย่อมนับถือและรักใคร่ธงไชยเฉลิมพลอยู่เป็นอย่างยิ่ง เมื่อธงไชยสำหรับกรมและกองทหารเดิมชำรุดทรุดโทรมไป หรือเปลี่ยนรูปเปลี่ยนแบบวิธีกองและกรมทหารใหม่ ก็ต้องเปลี่ยนธงไชยใหม่แทนกันเป็นลำดับมา เพื่อให้กรมและกองทหารได้มีธงไชยอัน เป็นศิรินั้น งดงามสมกาลสมสมัยเสมออยู่ แท้จริงธงไชยเก่าก็ดีใหม่ก็ดีย่อมได้ชื่อว่าเป็นธงไชยเฉลิมพลของกรมและกองทหารนั้น ๆ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความนิยมนับถือรักใคร่ย่อมต้องมีอยู่เสมอกันฉันใด ก็เปรียบธงไชย ก็เช่นพระมหากษัตริย์ เราทั้งหลายผู้เป็นทหารเคยมีความซื่อตรงจงรักภักดียิ่ง อยู่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อนอย่างใด ก็ต้องมีความนิยมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปัจจุบันนี้ฉันนั้น เหตุว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียว

กันดุจของไชยเฉลิมพลที่กล่าวแล้ว

ของไชยเฉลิมพลที่ได้มีการฉลองในวันนี้ เป็นของไชยของกรมแลกองทหารบกที่สำคัญ ๆ เกือบทั้งสิ้น กรมแลกองทหารเหล่านี้ย่อมมีตำนานต่าง ๆ กัน เมื่อจะกล่าวโดยย่อจะเป็นดังนี้

โรงเรียนนายร้อยชั้นมัธยม และโรงเรียนนายร้อยชั้นปฐม ซึ่งจะได้กล่าวรวมเป็นเรื่องเดียวกัน กองโรงเรียนนายร้อยย่อมเป็นรากเง่าที่จะมีนายทหารที่รู้วิชาดี ได้รับราชการในกรมแลกองทหารบกทั่วไป ได้เริ่มต้นจัดการมีนามปรากฏมาแต่ครั้งแรกรวมกรมทหารบกต่าง ๆ อยู่ในบังคับบัญชาอันเดียวกัน กล่าวคือกรมยุทธนาธิการนั้น แท้จริงนักเรียนทหารบกนี้ใช่ว่าจะพึงมีขึ้นเมื่อตั้งโรงเรียนนายร้อยตามที่กล่าวแล้วนั้นก็หามิได้ เมื่อครั้งกรมทหารบกยังแยกย้ายความบังคับบัญชากันอยู่นั้นก็ย่อมมีนักเรียนศึกษาวิชาการทหารประจำกรมแลกองต่าง ๆ กันอยู่บ้างเหมือนกัน เริ่มต้นมาแต่แรกในรัชกาลที่ ๕ ด้วยในขณะนั้นมีบุตรข้าราชการที่ยังย่อมเยาว์ อยู่ในพระบรมมหาราชวังขึ้นในด้วยกันหลายคนทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผึกหัดเด็กพวกนั้นขึ้นเป็นทหาร เรียกว่า “ทหารมหาดเล็กไล่กา” สำหรับไล่กาในเวลาทรงบาตร เป็นเด็กศีรษะจุกโดยมาก ถึงแม้ว่าเป็นแต่การเล่น ๆ เด็ก ๆ เหล่านั้นก็ได้รับวิชาทหารบ้างเข้าแถวถือปืนเป็นต้น ซึ่งกระทำให้เด็ก ๆ มีใจรักใคร่ในการทหารบก พวกนั้นมีประมาณสักสิบสองคน ตัวข้าพเจ้าเองได้อยู่ในพวกนั้นคน ๑ ถัดมานั้นมาเมื่อตั้งกรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภขึ้นแล้ว ก็มีเจ้านายเป็นนักเรียนทหารในกรมนั้นบ้างเรียกว่า “คะเด็ดทหารมหาดเล็ก” อีกพวก ๑ เป็นบุตรข้าราชการเด็ก ๆ ผึกหัดขึ้นเป็นทหารสำหรับแห่โสกันต์เรียกว่า

"ทหารสก๊อต" ซึ่งยังมีตัวอยู่หลายคน ที่บัดนี้เป็นนายพลและนายพันแล้ว ส่วนกรมทหารบกราบที่ ๔ ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า "กรมทหารน่า" บ้าง "ทหารมหาดไทย" บ้าง ก็มีนักเรียนเรียกว่า "คะเด็ดทหารน่า" บ้าง เป็นลำดับกันมาจนถึงเมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการแล้วจึงได้รับตั้งโรงเรียนนายร้อยขึ้น ได้รวมพวกนักเรียนเดิมมีทหารสก๊อตเป็นต้นมาเป็นหลัก เมื่อได้มีโรงเรียนเป็นหลักฐานแล้ว ความเจริญก็รุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ ในชั้นหลังที่โรงเรียนนายร้อยได้เจริญใหญ่โตยิ่งขึ้นโดยเร็วพลัน มีนักเรียนมากและได้รับวิชาดีและมีอายุรับราชการถึงชั้นนายพลแล้ว โดยแลเห็นผลไม่ช้านัก ความเจริญยิ่งทวีขึ้นจนได้แยกเป็น ๒ โรงเรียน ดังได้รับพระราชทานของไชยถึง ๒ ของดังนี้น่าจะเป็นที่ยินดียิ่ง

ส่วนกองพันที่ ๑ และกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) นั้น จะกล่าวรวมกันว่ากรมทหารบกราบที่ ๓ นี้ ได้เริ่มต้นมีขึ้นแต่แรกรัชกาลที่ ๕ เหมือนกัน เดิมเกิดขึ้นก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิยมในการทหารยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากทหารมหาดเล็กไล่กาดังกล่าวแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดบุตรข้าราชการชั้นหนุ่ม ๆ ฝึกหัดเป็นทหารเรียกว่าทหารมหาดเล็กราชวัลลภ เริ่มต้นตั้งแต่มีตัวทหารประมาณ ๒๔ คนก่อน แล้วเพิ่มเติมมอกขึ้นจนถึงกองร้อย และหลายกองร้อยเป็นกรมขึ้นโดยเร็ว โดยพระบาทสมเด็จอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดปรานกรมทหารนี้ ทรงเป็นพระราชธุระด้วยพระองค์เองทุกอย่าง จนถึงเสด็จประทับ ณ ที่ว่าการกรมทรงบังคับบัญชาการเองในตำแหน่งนายพันเอกผู้บังคับการ นั้นอยู่ช้านาน

กรมทหารน้อมเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย และได้รับราชการรักษาพระองค์ใกล้ชิดอยู่เสมอภายหลัง ได้จัดตั้งกองทหารม้าขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กนี้เพิ่มขึ้นอีก เมื่อกรมทหารนี้รุ่งเรืองยิ่งขึ้นและตั้งอยู่ในแบบแผนอันดีแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีผู้บังคับการแทนพระองค์ต่อมาตามลำดับ นับว่ากรมทหารนี้มีเกียรติยศอันสูงสุดกว่ากรมและกองทหารอื่น เพราะตามตำนานเป็นกรมทหารซึ่งผู้มีตระกูลได้รับราชการเป็นต้นมา ทั้งมีผู้บังคับการล้วนมียศและบรรดาศักดิ์สูง ๆ และสำคัญโดยมากเป็นลำดับมา จนถึงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงเป็นผู้บังคับการพิเศษ และโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระราชอนุชาอันสนิททรงบังคับการ สมควรที่บรรดานายทหารซึ่งเคยได้รับราชการในกรมทหารบกราบที่ ๓ นี้ จะมีความยินดีที่ได้รับเกียรติยศมาแล้ว”

๓) สำเนากระแสรับสั่งของจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช คัดความฉะเพาะแต่ว่าด้วยเรื่องธงไชยเฉลิมพล ครั้งกองพลทหารบกที่ ๔ มีการฉลองธงไชยกรมทหารบกราบที่ ๔ และฉลองโล่ห์ห้อยของกรมทหารบกพรานที่ ๔ ณ เมืองราชบุรีเมื่อปี ๒๔๕๗ มีข้อความดังนี้ ÷

“ธงไชยก็ดี โล่ห์ห้อยก็ดี อันที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไว้แล้วนั้น เมื่อได้มีการฉลองแล้วก็ย่อมกระทำความศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดขึ้น กล่าวคือเป็นเครื่องเตือนใจของเราทั้งหลายผู้เป็นทหาร ให้มีใจมั่นคงจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยิ่งขึ้น และระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระมหากรุณา พาให้มีความเบิกบานสำราญใจ เป็นเหตุให้นำมาซึ่ง

ความศิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลแก่กองทัพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

อันธงไชยเฉลิมพลสำหรับกรมและกองนั้น ย่อมเป็นศิริเชิดชูเกียรติศักดิ์ และเป็นสิ่งสำคัญสำหรับกรมและกองทหารไปสู่ความเจริญและไชยชะนะในประการทั้งปวง บรรดาผู้เป็นทหารย่อมนับถือและรักใคร่อยู่ทั่วหน้ากัน กรมและกองนั้น ๆ จึงต้องมีไว้ เป็นประเพณีมาแต่บุราณกาลจนถึงทุกวันนี้ เมื่อธงไชยสำหรับกรมและกองทหารชำรุดทรุดโทรม หรือเปลี่ยนแบบวิธีกองและกรมทหารใหม่ ก็ต้องเปลี่ยนธงไชยใหม่ใช้แทนกันเป็นลำดับ เพื่อให้กรมและกองทหารได้มีธงไชยอันเป็นศิรินั้งดงามสมกาลสมัยเสมออยู่ แท้จริงธงไชยเก่าก็ดีใหม่ก็ดีย่อมได้ชื่อว่าเป็นธงไชยเฉลิมพลของกรมและกองทหารนั้น ๆ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ศิริกด เกียรติศักดิ์ก็ดีและมีความนิยมนับถือจงรักภักดีย่อมต้องมีอยู่เสมอเหมือนกันรวมกันดุจธงไชยอันเดียวกันของกรมทหารนั้น ๆ.....ฯ ล ฯ"

อีกตอน ๑ ข้างท้ายเมื่อได้ทรงบรรยายตำนานของกรมทหารบกราบที่ ๔ ตลอดแล้ว ได้มีรับสั่งต่อข้อความอีก เป็นคำกลาง ๆ ควรที่กรมทหารอื่น ๆ จักถือเอาเป็นคติได้ จึงได้นำมาลงไว้ด้วยในที่นี้ดังนี้:

"ตามตำนานที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น บรรดาผู้ที่ได้รับราชการและเกี่ยวข้องแก่กรมทหาร ..... ควรจะมีความชื่นชมยินดีและร่าเริงรู้สึกใจว่ากรมทหารของเราได้มีอายุไขมาช้านาน ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นประโยชน์แก่พระราชอาณาจักร์มาแล้ว..... บรรพบุรุษในกรมของเราได้กระทำความดีและเคยมีความเหนื่อยยากกรากกรำลำบากมาปานใด เราทั้งหลายต้องตั้งใจกระทำราชกิจติดต่อมิให้เสื่อมทราม และเสียนามของกรมที่ได้มีความดี

มาแล้ว และได้มีของไชยอันควรเชิดชูอยู่ คือในหมู่ของไชยอย่างใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งกรมทหารราบทั้งหลายได้รับพระราชทานครั้งแรกเมื่อปี ๒๔๓๕ ..... เราต้องรักษานิติของกรมและกระทำน่าที่อันพึงมีพึงเป็นโดยแข็งแรง เพื่อเชิดชูเกียรติศักดิ์ของกรมไว้ เมื่อมีความย่นย่อท้อใจหรือหวาดเสียวประการใด ก็จงแลดูของไชยของกรมอันได้มีความศักดิ์สิทธิ์มาแล้วเป็นเครื่องหมายยึดมั่นน้ำใจให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เช่นกระแสรับสั่งของพระอินทร์ที่ปรากฏในธชัคคสูตรว่า

"มเมว ตัสมิ สมเย ธชัคคัง อุทโลเกยาถ มมัง หิโว ธชัคคัง อุทโลกยตัง ยัมภวิสสติ ภยัง วา ฉัมภิตัตตัง วา โส ปหิยิสสติ"

แปลตรงตามศัพท์ภาษามคธมีความว่า ในกาลนั้นท่านทั้งหลายพึงแลดูชายของของเรานั่นเทียว เพราะว่าเมื่อท่านทั้งหลายแลดูชายของของเราอยู่ ความกลัวก็ดี ความหวาดสดุ้งก็ดี ขนพองสยองเกล้าก็ดี อันจักมีอันนั้นจักหายไป"

๔) สำเนากระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จ พระมงกุฎเกล้าเจ้าหัว พระราชทานแก่กรมทหารมหาดเล็กในการถวายกรมนั้นเป็น กรมทหารมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก ณพระลานน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ดังนี้:-

"ทหารมหาดเล็ก

เราได้ให้หาเจ้าทั้งหลายมา เพื่อพูดจาชี้แจง ให้เข้าใจเหตุการณ์

กรมทหารนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระบรมชนกนารถของเราได้ทรงตั้งขึ้นเพื่อเป็นทหารรักษาพระองค์ ทรงใช้ยศสินทเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เพราะกรมนี้ได้เป็นกองทหารที่ ๑ ซึ่งได้จัดขึ้นตามระเบียบทหารอย่างใหม่ จึงควรนับว่าเป็นมูลรากแห่งกองทัพบกในปัตยุบันกาลในชั้นต้นเมื่อแรกตั้ง กรมทหารมหาดเล็กขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงกระทำน่าที่ผู้บังคับการโดยพระองค์เอง แต่ต่อมาพระราชกิจน้อยใหญ่ประมูลมากขึ้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมทรงตั้งแต่งผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย รับพระบรมราชโองการเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กเป็นลำดับมา จนถึงตัวเราได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้บังคับการเป็นที่สุด

ตั้งแต่ได้ตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้นแล้วตลอดมาจนถึงกาลบัดนี้ กรมทหารนี้ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยความจงรักภักดีมิได้ย่อหย่อนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงตั้งกรมนี้ขึ้น ได้เสด็จสวรรคตแล้ว เป็นเหตุทำให้เศร้าโศรกอย่างสาหัสทั่วตัวคน เราเชื่อว่าทหารมหาดเล็กทุกคนคงมีความรู้สึกเช่นเดียวกับเราแล้ว เมื่อเรามานึกถึงความสวามิภักดิ์ของทหารมหาดเล็ก เราจึงเห็นว่าควรจะยกกรมนี้ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิบดี ให้เป็นข้าสืบไปชั่วกัลปาวสาน เพราะฉะนั้นตั้งแต่วันนี้ต่อไป ให้เรียกนามกรมนี้ว่า กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” และให้ใช้อักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ติดที่บ่าเสื้อยศสืบไป

ส่วนตัวเราที่ได้เคยเป็นผู้บังคับการมาจนบัดนี้ มีความจำใจที่

จะต้องออกจากตำแหน่ง โดยเหตุที่มีราชกิจอย่างอื่นที่จำเป็นจะต้องกระทำ จะหาเวลาดูแลการงานในตำแหน่งน่าที่ผู้บังคับการเช่นที่เคยมาไม่สดวก แต่เราจะรับตำแหน่งเป็นนายพันเอกพิเศษ สนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกาธิบดีต่อไป และเราถือว่าทหารมหาดเล็กได้เคยเป็นผู้สนิทใช้ชิดมา เพราะฉะนั้นเราคงจะยังตั้งใจพยายามทราบเหตุการณ์ทุกข์สุขของคนในกรมนี้ ตั้งแต่นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยตลอดลงไปจนถึงนายสิบพลทหารทั่วทุกตัวคน

อนึ่งตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารนี้ว่างลง เราขอตั้งให้สมเด็จเจ้าพ้ากรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ผู้เป็นน้องที่รักและผู้เป็นที่ไว้วางใจของเรา ให้เป็นผู้บังคับการแทนตัวเราต่อไป"

๕) สำเนากราบบังคมทูลของนายพันตรีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าพ้ากรมขุนนครราชสีมา ผู้บังคับกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำเครื่องยศนายทหารกรมทหารมหาดเล็กทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนี ในการที่ทรงเป็นผู้บังคับการพิเศษแห่งกองพันที่ ๒ ในกรมนี้ ณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อปี ๒๔๕๕ ดังนี้ :—

"ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าบรรดานายทหารและพลทหาร ซึ่งรับราชการอยู่ในกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูลพระกรุณาสแดงความปีติยินดีเป็นล้นเกล้า ฯ ในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาแก่ข้าพระพุทธเจ้า

ทั้งหลายทรงถวายตำแหน่งให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงเป็น ผู้ บัง คับการพิเศษแห่งกองพันของข้าพระพุทธเจ้าในครั้งนี้

ข้าพระพุทธ เจ้าจะ เว้นเสียไม่ได้ ในการที่ จะกราบ บัง คม ทูล พระกรุณาว่า กรมทหารมหาดเล็กซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่บัดนี้ เป็นกรมที่ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาแห่งพระบรมราชตระกูลมามากยิ่งกว่ากรมกองทหารอื่น ๆ นับจำเดิมแต่เมื่อแรกตั้งเป็นกรมมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดเกล้า ฯ ใช้สรอยให้กระทำราชการในน่าที่รักษาพระองค์อย่างใกล้ชิดสนิทสนมทรงพระกรุณาไว้วาง พระราชหฤทัยแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายมา จนตลอดเวลาที่พระองค์เสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัตินั้น ครั้นเมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงพระมหากรุณาใช้สรอยข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายต่อมาตามน่าที่ ๆ เคยรับราชการอยู่แต่เดิม ทรงชุบเลี้ยงข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายดุจเดียวกันกับสมเด็จพระบรมชนกาธิราชตลอดทุกสิ่ง จะได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างหนึ่งอย่างใดก็หามิได้ ใช่แต่เท่านั้นพระองค์ยังได้ทรงสำแดงพระกรุณาต่าง ๆ หลายอย่างยิ่งกว่าแต่ก่อน เป็นต้นว่าทรงอนุสรคำนึงถึงการที่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้รับ ราช การใน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโดยใกล้ชิดมาช้านาน ได้พระราชทานเกียรติยศพิเศษคือตัวอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ให้ติดบ่าเครื่องหมายพวกข้าพระพุทธเจ้าเป็นบำเหน็จ อนึ่งถ้าแม้ว่าพวกข้าพุทธเจ้าได้โดยเสด็จพระราชดำเนิน และรับราชการสนองพระองค์แห่งใดครั้งใดก็ดี พระองค์ก็มิได้ทรงละเลย ย่อมทรงพระกรุณาตรัสประพาศชมเชย และพระราชทานบำเหน็จรางวัลทั่วทุกตัวนายและพลทหาร ทรงชุบย้อมน้ำใจ

ให้ชื่นบานบังเกิดความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่เป็นนิจ และได้คิดถึงพระเดชพระคุณอยู่เสมอไม่มีที่จะสิ้นสุดไปได้

ในส่วนพระองค์ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ข้าพระพุทธเจ้าก็ต้องนับว่าได้เคยเป็นข้ารับพระมหากรุณามาเป็นอเนกประการ เป็นต้นว่าทรงพระกรุณาโปรดให้รับน่าที่รักษาการที่พระตำหนักพญาไท ได้มีโอกาศเฝ้าแหนใกล้ชิดผิดกับทหารอื่น ๆ ทั้งได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้รักษาพระองค์โดยใกล้ชิดในที่ทั้งปวง ตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาจนทุกวันนี้ แต่เพียงเท่านี้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ควรจะยินดีในพระมหากรุณาของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่แล้ว ใช่แต่เท่านั้นใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงพระกรุณาแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งนายและพลทหาร แม้ข้าพระพุทธเจ้าคนใดได้ปฏิบัติราชการในส่วนพระองค์ทรงทราบแล้วก็มิได้ทรงเพิกเฉย ย่อมพระราชทานบำเหน็จรางวัลหลายอย่างหลายประการ ตลอดที่สุดจนอาหารก็พระราชทานให้ยิ่งกว่าที่ได้เคยได้รับพระราชทานอยู่โดยธรรมดา โดยสามารถพระมหากรุณาเกรงว่าจะอดอยากและลำบากต่าง ๆ อนึ่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทย่อมทรงประกอบไปด้วยพระเมตตาคุณพระกรุณาคุณและพระขันติคุณอันยิ่งใหญ่ แม้ว่าพวกข้าพระพุทธเจ้าคนใดจะปฏิบัติราชกิจผิดพลั้งไปบ้าง ก็ยังทรงพระกรุณามิได้กริ้วกราดให้หวาดเสียวซึ่งพระราชอาญา ย่อมจะทรงพระกรุณาพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่ผู้กระทำความผิดเองบ้าง หรือมิฉะนั้นก็มีพระราชเสาวนีย์รับสั่งให้ผู้บังคับบัญชาซึ่งมีน่าที่รับผิดชอบไปสั่งสอนบ้าง ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงรู้สึกว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะให้ทหารทั้งหลายมีความชำนิชำนาญราชกิจใหญ่น้อยให้ยิ่งขึ้นเท่านั้น หาใช่มี

พระราชพระราชประสงค์ที่จะแสดงพระราชอำนาจ ให้กดัวเกรง ไปถ่ายเดียวเท่านั้นไม่ แม้จะกราบบังคมทูลพรรณาถึงพระมหากรุณาธิคุณไปให้พิศดารแล้ว ก็คงจะไม่สิ้นสุดถ้อยคำซึ่งข้าพระพุทธเจ้าจะพรรณาไปได้

ควรแล้วที่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะยินดีปรีดาเป็นล้นพ้น ในการที่จะได้เป็นข้ารับใช้ราชการใกล้ชิดแห่งเจ้านายที่ดถึงเพียงนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอมอบกายถวายชีวิต แด่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และพระบรมราชตระกูล ขอเป็นเกือกทองรองพระบาทยุคลตลอดจนชีวิตหาไม่แม้มีพระราชประสงค์สิ่งใด ซึ่งกำลังกายและ กำลังสติปัญญาของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายอาจสามารถจะทำไปให้สำเร็จได้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะรับพระราชทานทำไปให้ได้ดังพระราชประสงค์ทุกสิ่ง โดยมิได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยหรือเบื่อหน่าย แม้ที่สุดเลือดเนื้อก็จะไม่มีความเสียดาย ขอแต่ให้ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณให้สมควรกับทรงพระเมตตากรุณาแล้ว คงจะเป็นที่ชื่นชมยินดีแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเสมอเป็นนิจไป

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลถวายพระพรไชย ให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงพระเจริญ ด้วยอายุวรรณะศุขะพละปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒน์มงคลจงทุกประการ ขอสิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในสกลโลกจงอภิบาลรักษาใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ให้ปราศจากพระโรคอุบัทธันตรายน้อยใหญ่ จะมีพระราชประสงค์สิ่งใด ๆ ให้ได้สมดังปรารถนา พระเกียรติยศผ่านแผ่ไปในนาๆ ทิศานุทิศ บัจจามิตรย่อท้อต่อพระเดชานุภาพทั่วไป ให้เป็นที่ร่มเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เป็นข้าชั่วกาลปาวสาน ขอพระพรทั้งปวงที่

รับพระราชทานกราบบังคม ทูลมานี้จงเบิ่นไปสำเหร็จสมใจ ข้าพระ พุทธเจ้า ผู้มีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ในที่สุดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานนำเครื่องยศแห่งนายทหารในกรมทหารมหาดเล็กขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ของจงทรงพระกรุณาโปรดรับไว้ เพื่อเบิ่นสวัสดิมงคลแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายชั่วกาลนานเทอญ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ"

๖) สำเนากระแสพระราชเสาวนีในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนี พระราชทานแก่ผู้บังคับกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตอบคำกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายพระพรไชยที่ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒ กรมทหารมหาดเล็ก และที่ได้ทรงรับเครื่องอาภรณ์อย่างนายพันโทผู้บังคับการพิเศษในกองพันที่ ๒ กรมนั้น ณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อปี ๒๔๕๕ ดังนี้ ;—

"ในการที่พระมงกุฎเกล้าบิยะราชโอรสของข้าพเจ้าได้ให้ตำแหน่งเบิ่นผู้บังคับการพิเศษ ในกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเจ้าอยู่หัว) ณครั้งนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีและพอใจอย่างยิ่ง รู้สึกว่าเบิ่นเกียรติยศพิเศษซึ่งมิได้คาดหมายว่าจะได้รับสมปรารถนา เมื่อได้สมมาทนี้จงกระทำให้เกิดปีติปราโมทย์เบิ่นอันมาก ด้วยในระหว่าง ๒ ปีเศษมานี้ ข้าพเจ้ายังไม่ได้รับความยินดีสิ่งใดเท่าที่ได้รับเกียรติยศพิเศษครั้งนี้ ทั้งมาได้พึ่ง

ถ้อยคำถูกชายเจ้าพ้ากรมขุนนครราชสีมา กล่าวแทนนายและพลทหาร ในกองพันที่ ๒ สแดงความยินดีด้วยข้าพเจ้า และรำพึงถึงพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าและพระมงกุฎเกล้า และขอมอบกายถวายชีวิตรแก่พระบรมราชตระกูลนี้ ก็ซ้ำทำให้เพิ่มความยินดีและจับใจในคำที่เธอกล่าวนั้นยิ่งขึ้น

ในเวลานี้ ถึงแม้ว่าทหารมหาดเล็กจะมิได้รักษาพระองค์และติดตามเสด็จรับใช้ใกล้ชิดในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแล้วก็จริง แต่โดยทรงพระมหากรุณาแห่งพระมงกุฎเกล้า ก็พระราชทานให้ท่านให้ท่านทั้งหลายได้คงนามเป็นเกียรติยศอยู่ว่า "ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" พระมงกุฎเกล้ายังได้ทรงใช้ชิดไว้วางพระราชหฤทัยแก่พวกท่านเสมอเหมือนกับสมเด็จพระบรมชนกนารถของเธอดูเป็นเครื่องที่น่าจะเตือนใจให้ยินดีอยู่เสมอ ส่วนตัวข้าพเจ้าเองได้ตั้งใจอยู่เสมอว่า จะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนหมดกำลังความสามารถทั้งร่างกายและชีวิตร ให้สมแก่ที่ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงไว้ให้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระเอกอรรคมหิษี ความคิดเช่นนี้ก็ไม่สมมุ่งหมาย ส่วนพระมงกุฎเกล้าข้าพเจ้าตั้งใจว่าจะบำรุงพระองค์เธอให้ทรงสำราญอยู่ในความสุข และช่วยกระทำกิจในส่วนพระองค์ให้ได้ดุ่ดวงสมพระประสงค์ เพราะฉะนั้นในการที่พระมงกุฎเกล้าให้ตำแหน่งพิเศษแก่ข้าพเจ้าในครั้งนี้ ถึงไม่เหมือนก็ใกล้กับความตั้งใจ จึงเป็นที่ยินดีหนักหนาที่ได้มารับยศเข้ารวมอยู่ในพวกท่าน ซึ่ง

ได้รับพระราชทานนามจากพระมงกุฎเกล้าว่า "ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ขอให้นายทหารและพลทหารในกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์) จงถือว่าข้าพเจ้าเป็นเหมือนทหารซึ่งได้เข้าร่วมรับราชการอยู่ในกรมเดียวกับท่าน มิได้เป็นแต่ผู้บังคับการพิเศษ แม้กิจราชการของพระเจ้าแผ่นดินในทางฝ่ายทหารข้าพเจ้าจะไม่ได้โอกาศให้กระทำก็ดี ราชกิจส่วนพระองค์ก็คงทำอยู่เสมอ แม้ท่านทั้งหลายจะมีกิจส่วนตนซึ่งจะเป็นความทุกข์ยากหรือเดือดร้อนประการใดของจง แจ้งให้ทราบถ้าพอจะช่วยเหลืออุดหนุนได้ ก็จะทำให้สมประสงค์ในทางที่ชอบและสมควรแก่การนั้นๆ และจะตั้งใจบำรุงพวกท่านให้เป็นสุขตามควรที่จะเป็นไปได้สรรพกิจการใดๆ ของฝ่ายทหารข้าพเจ้าได้มีความพอใจมาช้านานแล้ว เห็นเป็นสิ่งที่น่าบรรเทิงใจและสุขสำราญทุกสิ่งไป เมื่อมาได้รับตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษสมกับความพอใจมาช้านานฉะนี้ จึงขอขอบพระทัยพระมงกุฎเกล้าเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งเธอได้กระทำความปีติยินดีให้ในครั้งนี้ และขอขอบใจบรรดานายและพลทหารในกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ (มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ที่กล่าวแสดงน้ำใจอันดีงามบริสุทธิ์แก่พระเจ้าแผ่นดินและตัวข้าพเจ้า ทั้งอวยไชยให้พรหลายประการ ขอให้พรและไชยะจงมีแก่พวกท่าน สมเหมือนคำของท่านกล่าวให้เราดุจเดียวกันทุกประการ

เครื่องแต่งกายซึ่งลูกชายเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมานำมาส่งให้ข้าพเจ้าจะรักษาสงวนไว้ด้วยอย่างดี เปรียบประหนึ่งเป็นอาภรณ์พิเศษวิจิตรยิ่งสำหรับประกอบกายให้เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติยศ และเป็นส่งาแก่แผ่นดินและเป็นสวัสดิมงคลแก่ข้าพเจ้าสืบไปจนตลอดกาล"

สำเนาเหล่านี้คัดตรงตามฉบับเดิมโดย

(ลงพระนาม) ภาณุรังษี

จอมพล จเรทหารทั่วไป

(ผ.ท.บ.)

ภาพที่ ๓ แสดงการแต่งกายทหารในกองทหารมหาดเล็ก
ยุค พ.ศ. ๒๔๑๑ (แรกตั้งกองทหาร) ถึง พ.ศ. ๒๔๑๒

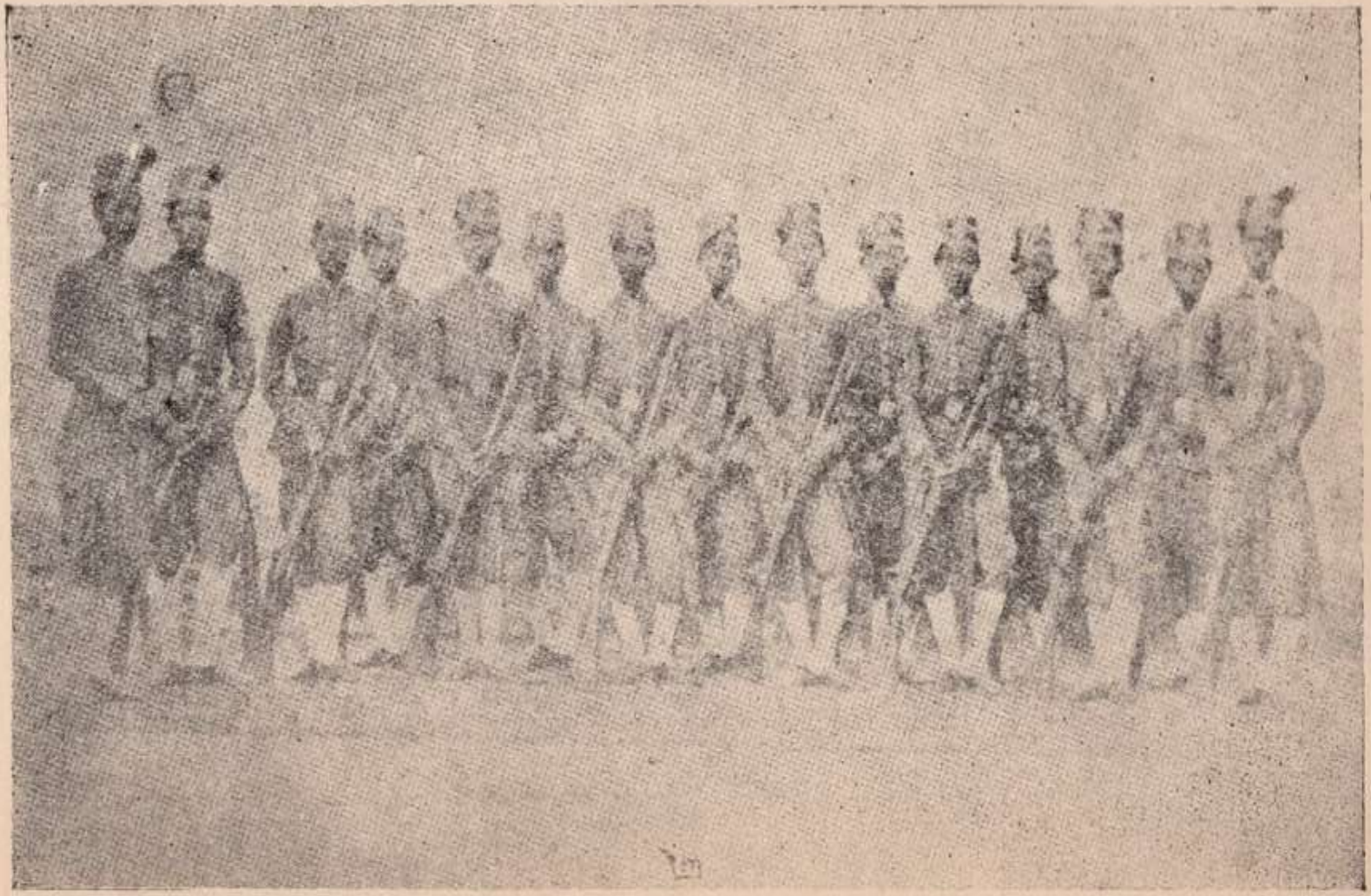

(ผ.ท.บ.)

นายดาบ, นายสิบ, พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๓

(ผ.ท.บ.)

นายและพลทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๐๔๓

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๕

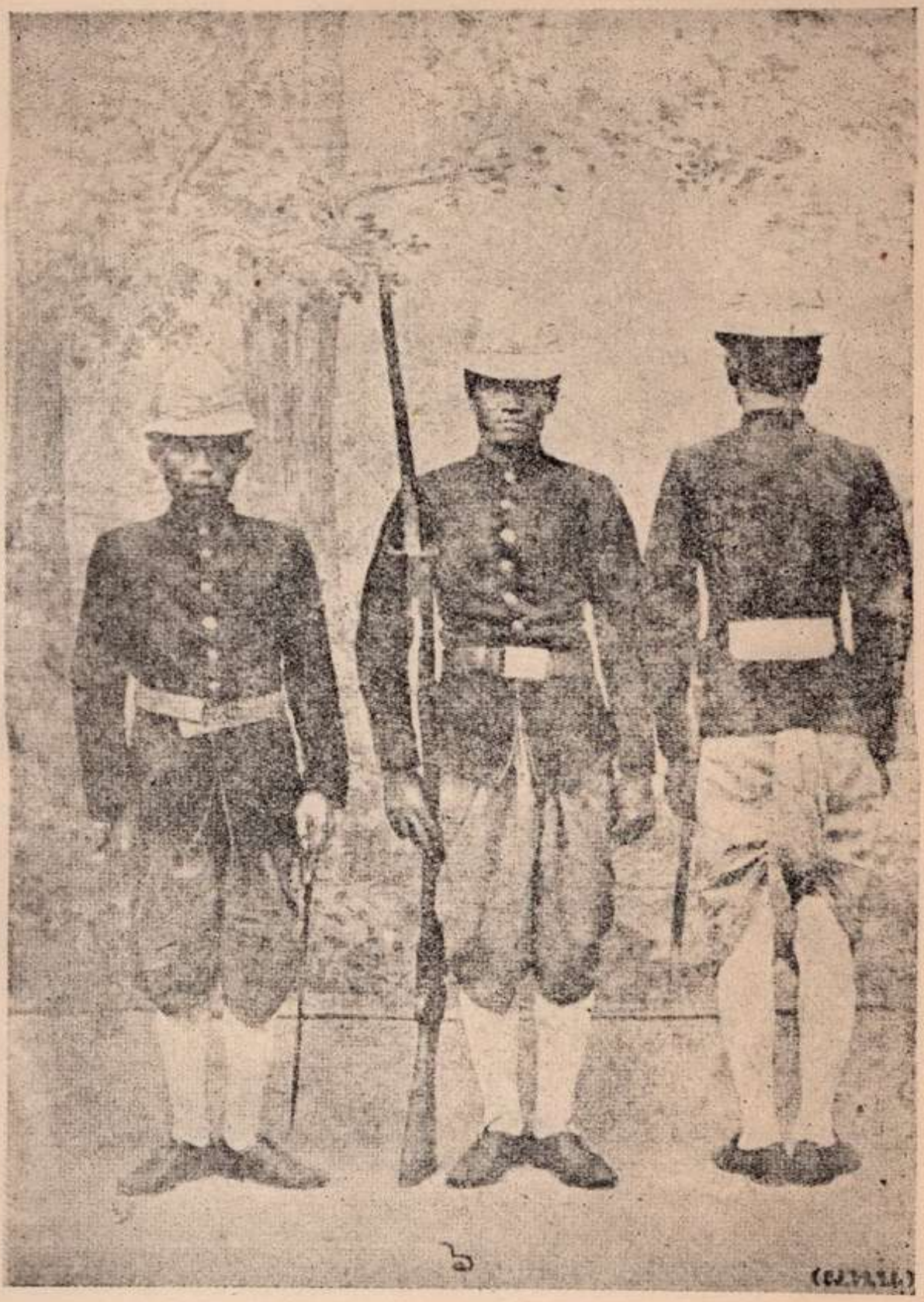

(ผ.ท.บ.)

จ่านายสิบพลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

(ผ.ท.บ.)

นายสิบเอกแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๔

(ผ.ท.บ.)

พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๐๕

(ม.ท.บ.)

จ่านายสิบ นายสิบ พลทหาร แต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๕

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งครึ่งยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๖

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งครึ่งยศสรวมฟรอคโค๊ต ยุค พ.ศ. ๒๔๐๖

(ผ.ท.บ.)

นายสิบ พลทหาร แต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๐๖

(ผ.ท.บ.)

นายทหารราชองค์รักษ์แต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๐๖

(ม.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๐๗

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งครึ่งยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๗

(ผ.ท.บ.)

นายสิบแต่งเต็มยศทหารม้า ยุค พ.ศ. ๒๔๑๗

(ผ.ท.บ.)

คะเด็ตทหารราบ ยุค พ.ศ. ๒๕๑๘

(ผ.ท.บ.)

คะเด็ดทหารราบ (เสื้อครุยนั้นสรวมได้แต่ฉเพาะพระบรมวงษา-นุวงษ์) ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘

(ก.ท.บ.)

กะเด็ดทหารม้า ยุค พ.ศ.๒๔๑๘

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๑๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓

ผ.ท.บ.)

นายทหารแตงราตรสามสร ยุค พ.ศ. ๒๔๒๒

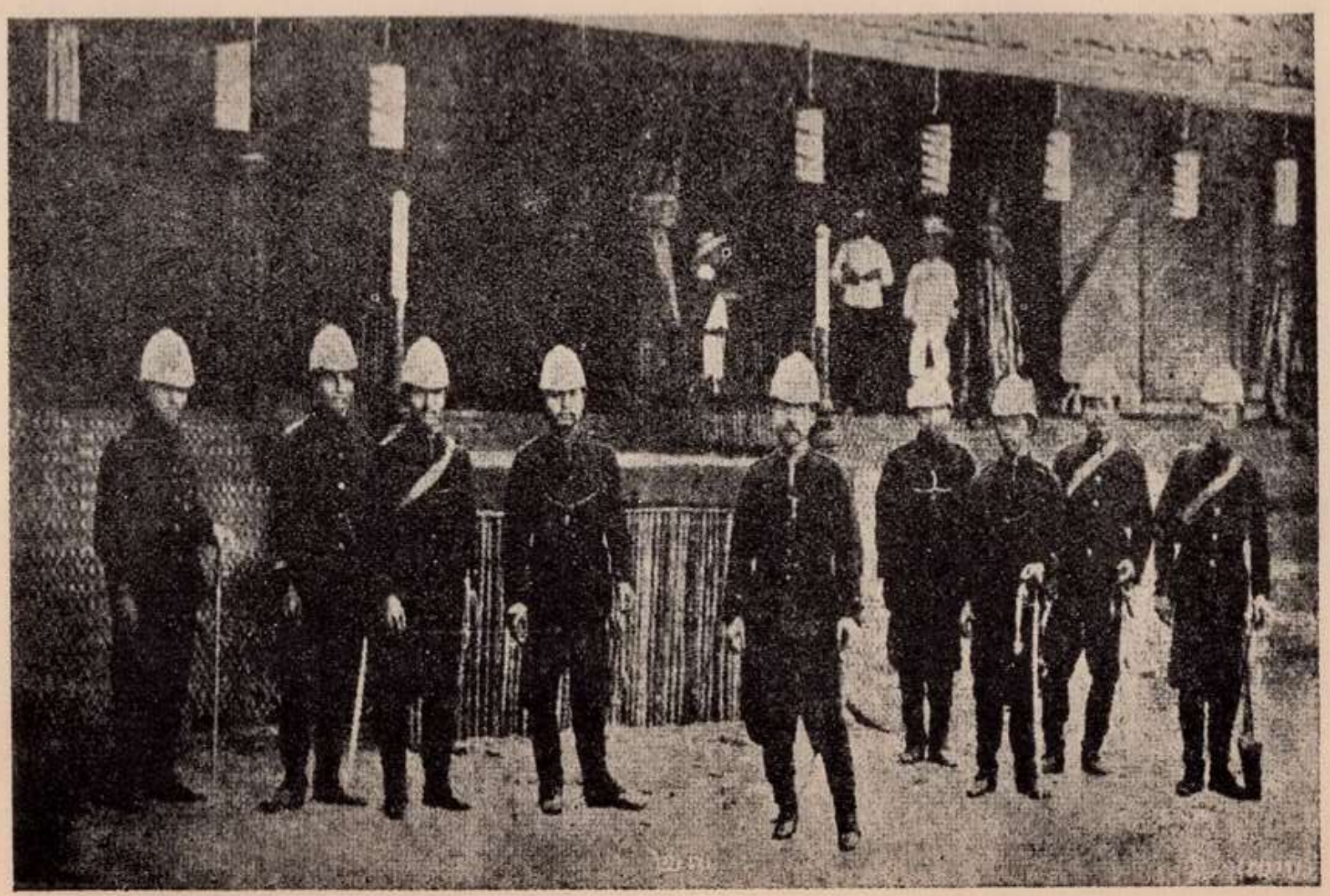

(ส.ท.บ.)

แต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๓๒

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๒

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕

(ผ.ท.บ.)

นายสิบแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘

(ห.ท.บ.)

พลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕

(ส.ท.บ.)

นายและพลทหารแต่งเครื่องสนาม ยุค พ.ศ. ๒๔๓๗

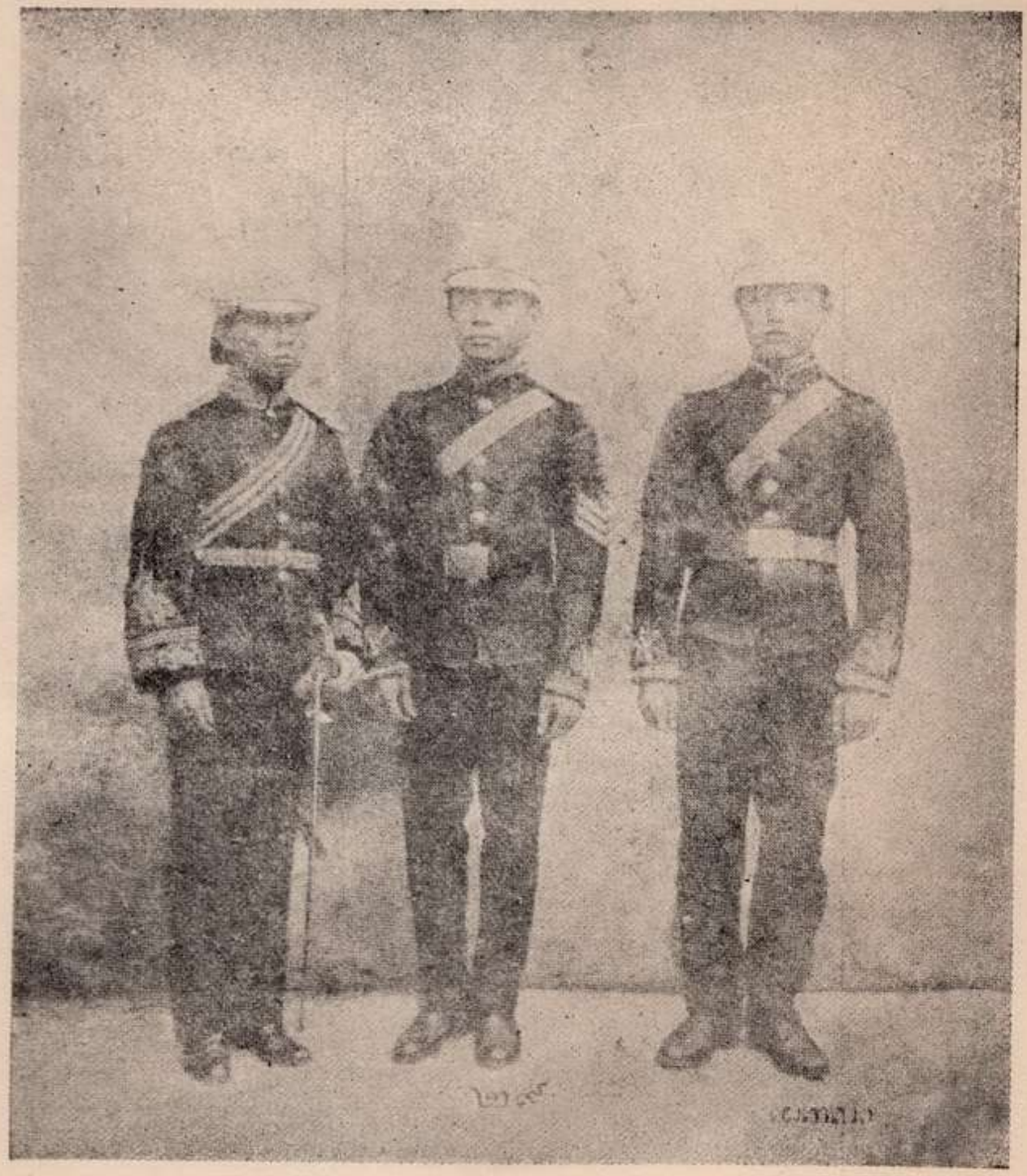

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๔๐

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศ ยุค พ.ศ. ๒๔๔๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบแต่งเต็มยศสีเทา

ยุค พ.ศ. ๒๔๔๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศใหญ่ (แดง)

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งเต็มยศใหญ่ (แดง) ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑
ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศ (เทา)

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

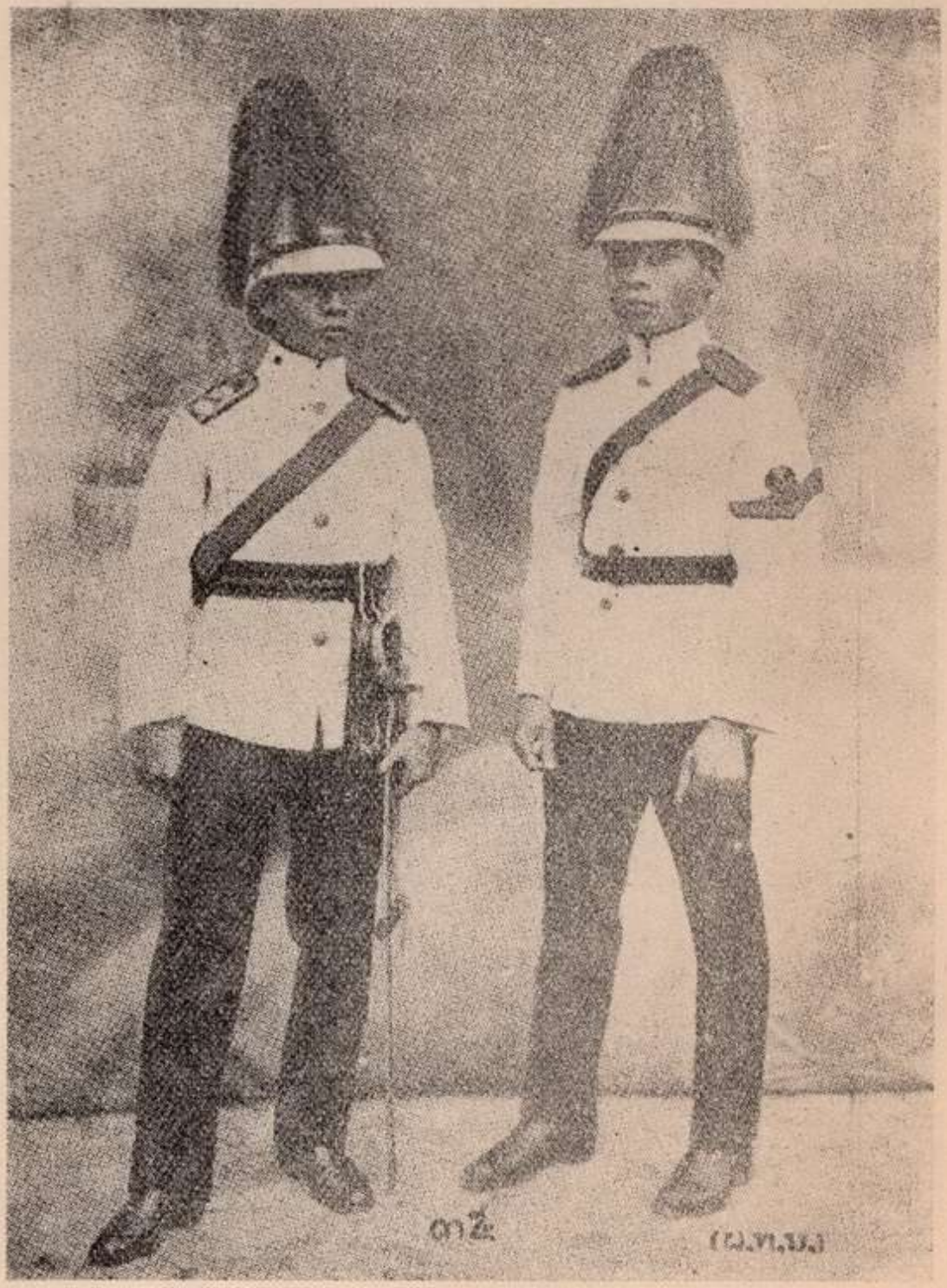

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบแต่งเต็มยศขาว ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ท.ท.บ.)

พลทหารแต่งเต็มยศขาว

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

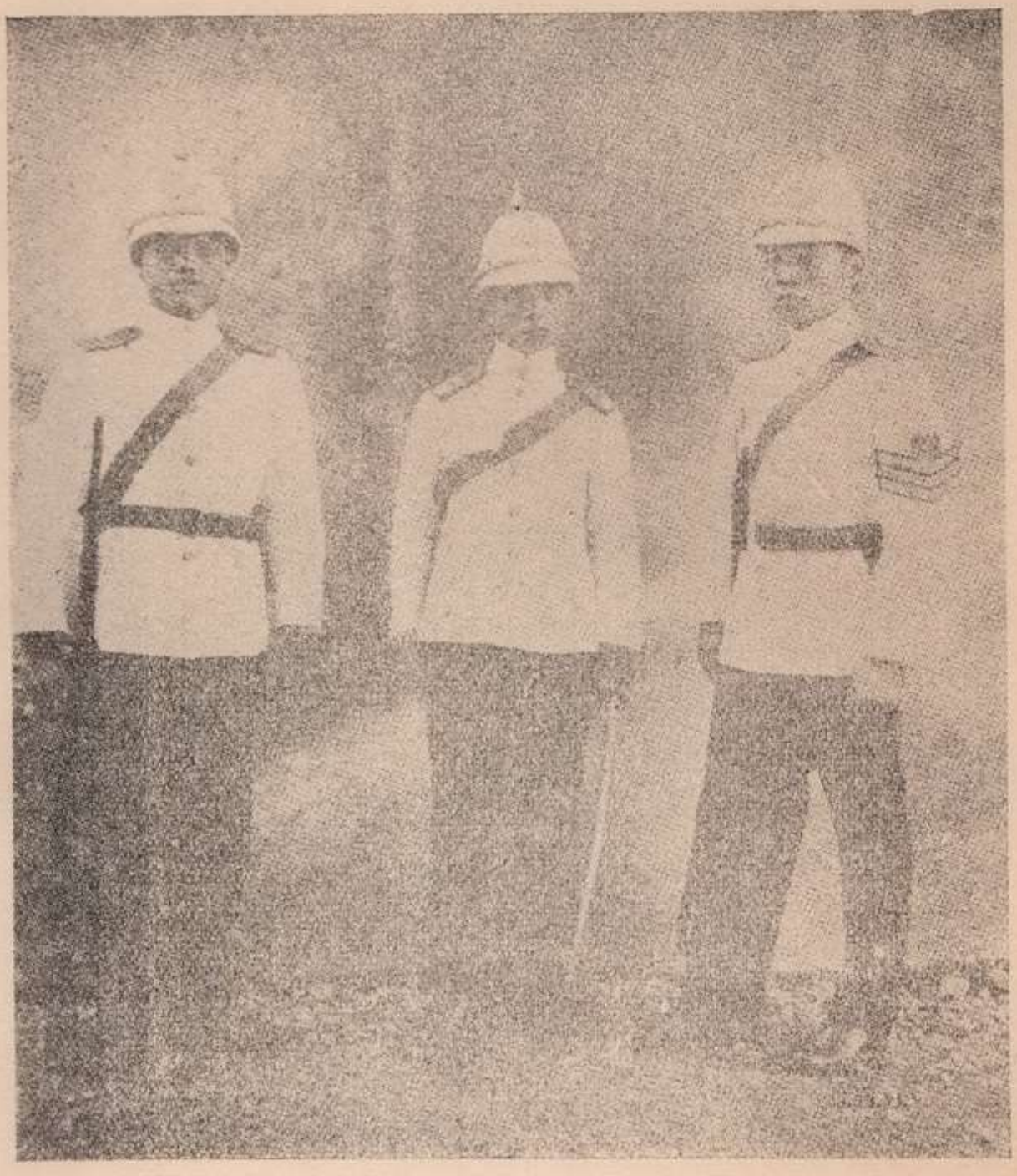

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งอย่างรักษาการ ในพระราชฐาน

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งครึ่งยศ (สีเทา)

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งครึ่งยศขาว

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบแต่งเครื่องสนาม

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.ม.)

พลทหารแต่งเครื่องสนาม

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องผึกหัด

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งเครื่องผึกหัด

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

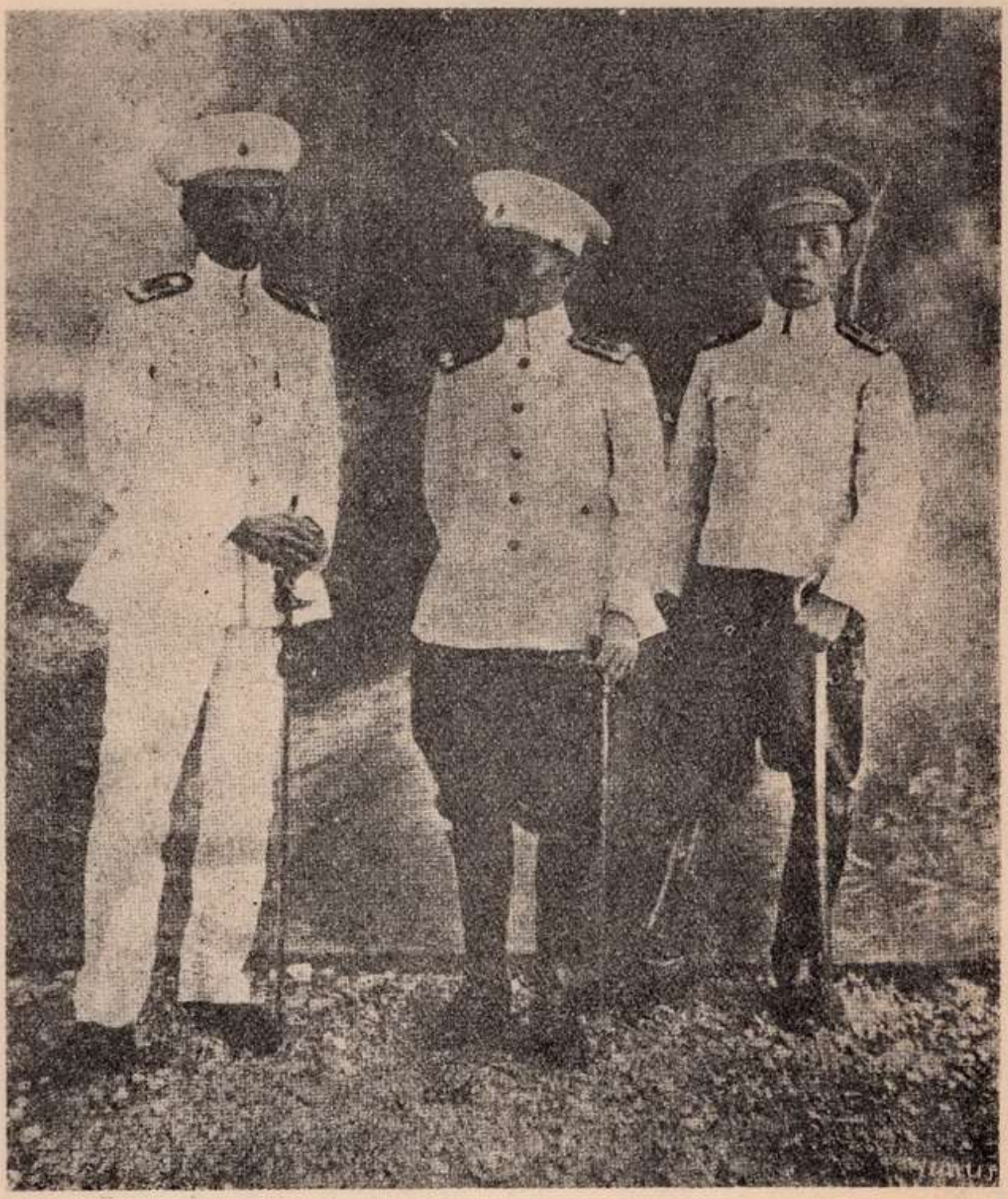

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศ (แต่เครื่องเต็มยศใหญ่นี้ต่อจาก พ.ศ. ๒๔๕๗ มาจนบัดนี้ใช้เป็นเต็มยศ)

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเต็มยศในงานนอกพระราชฐาน

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเต็มยศขาว
ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ มาจนบัดนี้

(ม.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหาร์ แต่งอย่างรักษาการในพระราชฐาน
ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึงบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเครื่องสนาม

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องฝึกหัด

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งเครื่องผึกหัด

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

(ส.ท.บ.)

นายทหารแต่งปรกติ ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

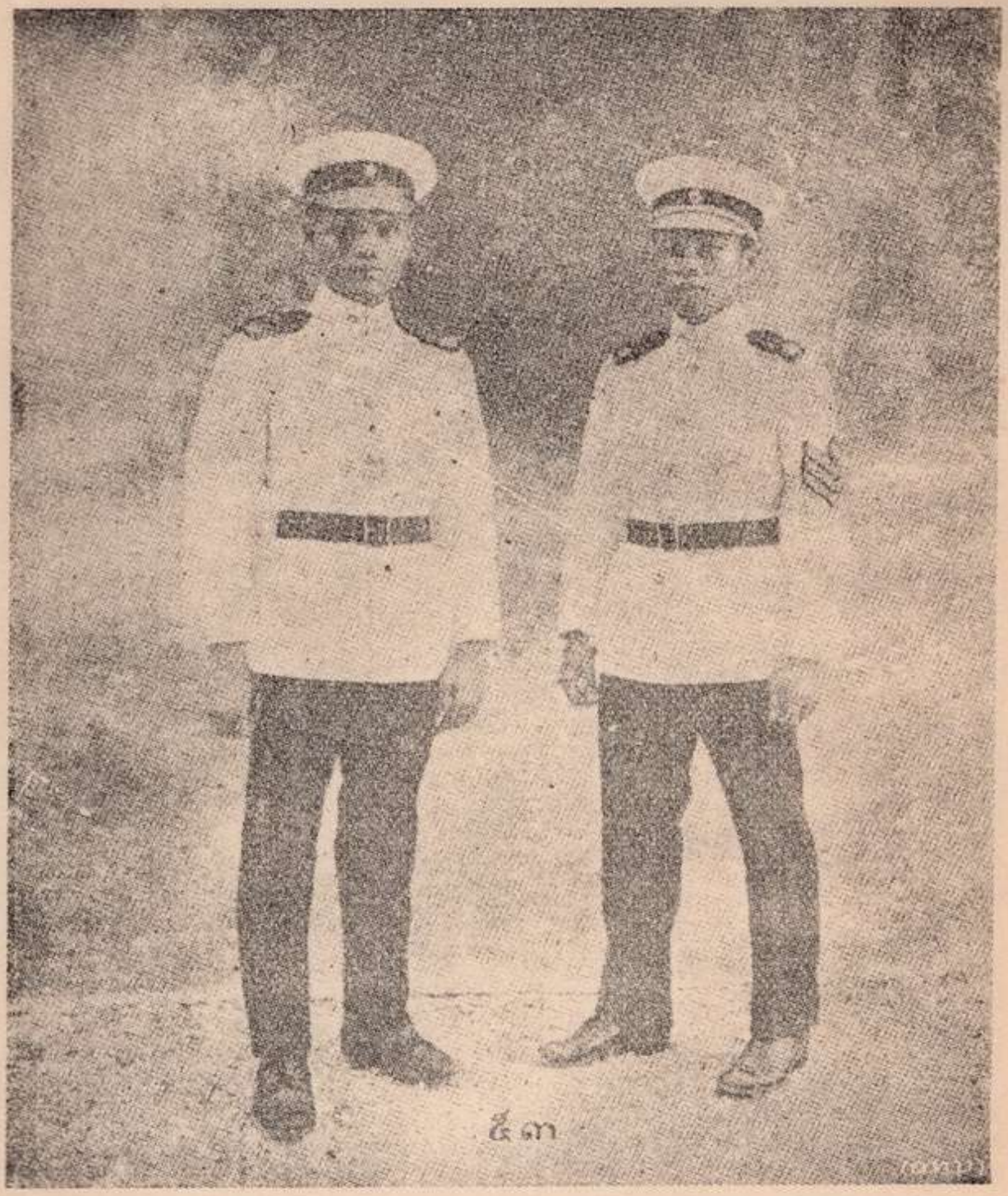

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (ขาว)'

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (เทา)

ยุค พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๒

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสร
ยุค พ.ศ. ๒๔๕๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสร
ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องราตรีสโมสรใช้กางเกงขายาว
ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งเครื่องสโมสรกลางวัน

ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายทหารแต่งปรกติ (ขาวและกากีแกมเขียว)

ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายทหารและนายสิบพลทหารแต่งเครื่องผีกหัด

ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

(ผ.ท.บ.)

นายสิบพลทหารแต่งปรกติ (สีกากีแกมเขียว)
ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

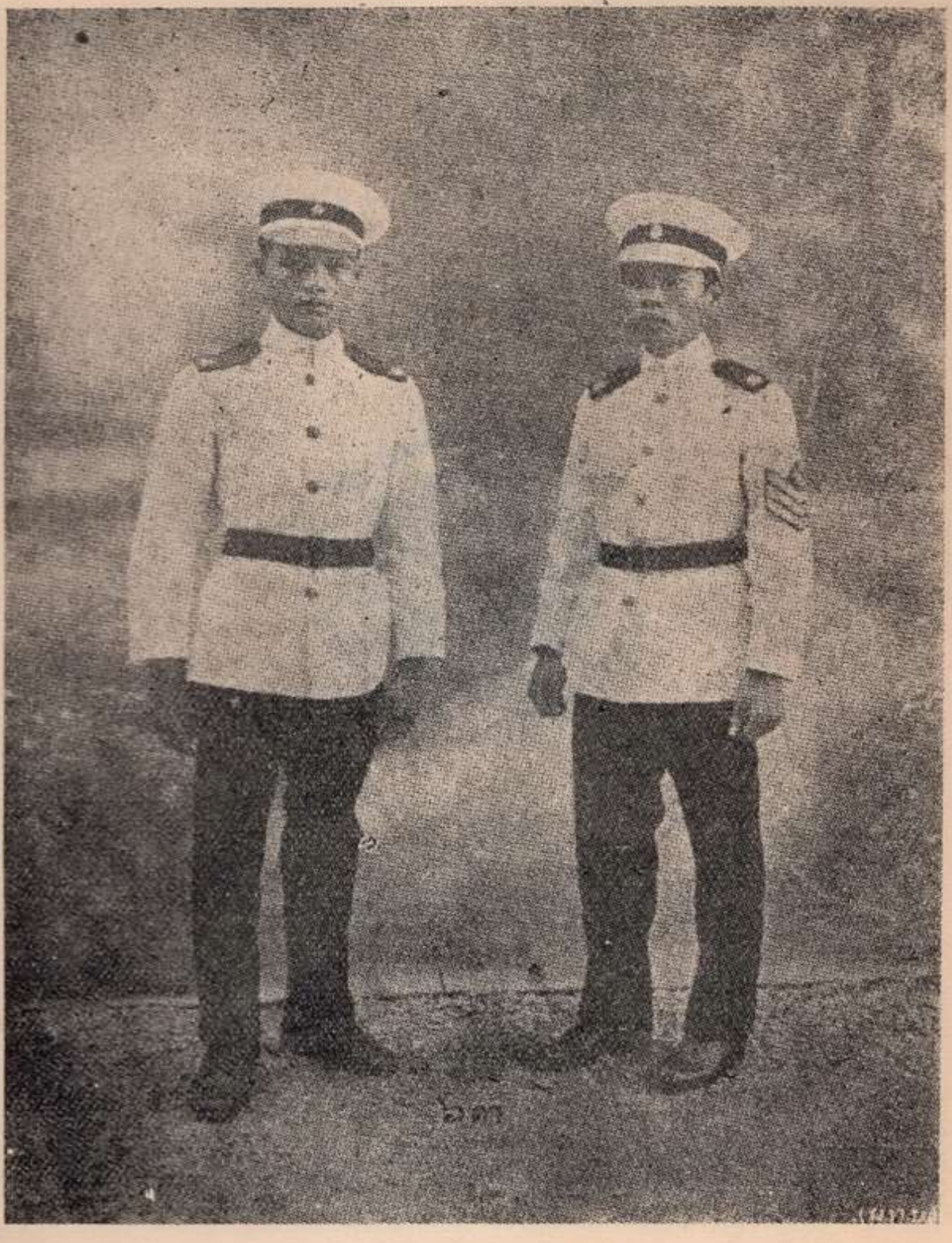

(ผ.ท.บ.)

นายสิบและพลทหารแต่งปรกติ (เสื้อขาวกางเกงแถบ)
ยุค พ.ศ. ๒๔๖๒ มาจนบัดนี้

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พิมพ์ที่
บริษัท ประชาชาย จำกัด
(แผนกการพิมพ์)
ถนนสี่พระยา พระนคร
นายแสง เหตระกูล
ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา
พ.ศ. ๒๔๘๖